

BELLEKLERDEKİ ÇATIŞMA: TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine

**ÖMER ENGİN LÜTEM
KONFERANSLARI
2024**

**TERAZI
YAYINCILIK**

Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine

ÖMER ENGİN LÜTEM
KONFERANSLARI
2024

Mart, 2025

TERAZİ
YAYINCILIK

Bu kitap Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) tarafından derlenmiş ve Terazi Yayıncılık tarafından yayınlanmıştır.

Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2024

ISBN: 978-625-94066-4-0

TERAZİ YAYINCILIK

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA

Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • Faks: 0 (312) 438 50 26

E-mail: terazi yayincilik@gmail.com

www.terazi yayincilik.com

EDİTÖR

Dr. Öğr. Üyesi Onur Uraz [Hacettepe Üniversitesi]

BAŞ EDİTÖR:

Dr. Öğr. Üyesi Onur Uraz [Hacettepe Üniversitesi]

YAYIN/DANIŞMA KURULU:

Prof. Dr. Ömer Turan [Orta Doğu Teknik Üniversitesi]

Doç. Dr. Mevüt Yüksel [Erzurum Atatürk Üniversitesi]

Prof. Dr. Hüseyin Bağcı [Orta Doğu Teknik Üniversitesi]

Prof. Dr. Gül Akyılmaz [Hacı Bayram Veli Üniversitesi]

YAYINA HAZIRLAYAN

Gülperi Güngör

TASARIM

Ruhi Alagöz

BİRİNCİ BASKI

Mart 2025

BASKI

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA

Tel: +90 312 341 36 67

Sertifika No: 47865

© Terazi Yayıncılık - 2025

Her hakkı saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü izinsiz kopyalanamaz, dağıtılamaz ya da çoğaltılamaz.

İçindekiler

Önsöz.....	V
Yazarlar.....	IX
Soykırımı İnkâr Yasaları Karşısında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin (AİHM) Perinçek Kararı.....	1
Dr. Ahmet Münci ÖZMEN	
Anadolu'nun İşgalinde Fransa ve Ermeniler.....	11
Numan HAZAR	
Türkiye'de Armenoloji Çalışmaları, Karşılaşılan Sorunlar ve Yapay Zekâ Perspektifi: ChatGPT Örneği.....	31
Prof. Dr. Birsen KARACA	
Amerikan Elçisi Alexander Watkins Terrell'e Göre Sultan Abdülhamid'in Ermesi Sorununa Bakışı.....	51
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK	
Malta Yargılaması.....	65
Uluç GÜRKAN	
Uluslararası Sorumluluğa Halefiyet Teorileri Işığında Ermeni Meselesi.....	87
Prof. Dr. Ceren Zeynep PİRİM	
Cumhuriyet Döneminde Ermeni Patrikhanesi: İdari ve Siyasi Durum.....	107
Prof. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ	
Ermeni Harfli Türkçe Metinlerin Çeviri Bağlamında Değerlendirilmesi.....	123
Dr. Fatma Jale Gül ÇORUK	

Önsöz

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), 2016 yılından bu yana düzenlediği “Ermeni Konferansları” serisi kapsamında, Türk-Ermeni, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini, 1915 Sevk ve İskân süreciyle ilgili Türk-Ermeni söylem uyumsuzluğunu ve Ermeni iddialarını çok boyutlu yönleriyle ele alan akademisyen, araştırmacı-yazar ve diplomatların çalışmalarına yer vermektedir. AVİM’in kurucusu ve Onursal Başkanı, Emekli Büyükelçi Ömer Engin Lütem’in 6 Ocak 2018’de vefatının ardından, onun anısını yaşatmak amacıyla konferans serisi “Ömer Engin Lütem Konferansları” adıyla sürdürülmüştür. 2024 yılında gerçekleştirilen konferansların bildiri metinlerini ve makalelerini içeren bu kitap, söz konusu akademik tartışmaların kalıcılığını sağlamak üzere, okuyuculara sunulmaktadır.

Ömer Engin Lütem Konferansları Kitabı, Yükseköğretim Kurulu tarafından kayıtlı bir akademik editör ve prestijli bir Bilim Kurulu heyeti tarafından titizlikle değerlendirilmiş ve bilimsel standartlara uygun şekilde yayıma hazırlanmıştır.

Kitapta yer alan ilk çalışmada Dr. Jur. Ahmet Münci Özmen, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) Perinçek/İsviçre kararını ifade özgürlüğü bağlamında ayrıntılı şekilde incelemektedir. Özmen, AİHM'nin Perinçek kararının içeriğini, Mahkeme'nin “adil denge” gibi ilkeleri ışığında ele almaktadır.

Büyükelçi Numan Hazar, “Anadolu’nun İşgalinde Fransa ve Ermeniler” başlıklı çalışmasında, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Fransa’nın Osmanlı topraklarını işgali ve Ermeni gruplarıyla kurduğu ilişkileri ele almaktadır. Çalışma, Fransa’nın Anadolu’daki varlığını nasıl şekillendirdiği, Ermenileri nasıl silahlandığı ve Türk direnişi karşısında nasıl geri çekilmek zorunda kaldığı gibi konuları Fransızca kaynaklarda yer alan bilgiler ışığında incelemektedir.

Prof. Dr. Birsen Karaca'nın makalesi Türkiye'de yürütülen Armenoloji çalışmalarında karşılaşılan sorunları ve bu sorunların yapay zekâ sistemleri, özellikle ChatGPT, aracılığıyla çözülme olasılığını ele almaktadır. Yapay zekâların önyargıları pekiştirebileceğine dikkat çeken Karaca, Ermeni kültür tarihiyle ilgili yapay zekâ ile yürütülen diyalogların bulgularına dayanarak, bu teknolojilerin Armenoloji çalışmalarına sağlayabileceği katkıları ve beraberinde getirebileceği potansiyel riskleri değerlendirmektedir.

Prof. Dr. Kemal Çiçek, ABD'nin Osmanlı Devleti nezdindeki elçisi Alexander Watkins Terrell'in diplomatik faaliyetlerini ve Sultan II. Abdülhamid ile ilişkilerini ele almaktadır. Akademik açıdan yeterince incelenmemiş ve hak ettiği ilgiyi görmemiş olan Terrell'e ilişkin bu çalışma, Terrell'in Osmanlı Devleti'ne dair gözlemleri, Ermeni meselesine bakışı ve misyoner faaliyetlerine yönelik değerlendirmeleri üzerinden, döneminin diplomatik dinamiklerine dair bir bakış açısı sunmaktadır.

Yazar ve Parlamenter Uluç Gürkan, 1915 olaylarının soykırım olarak nitelendirilmesinin hukuki bir dayanağı olmadığını ve uluslararası bir mahkeme kararıyla desteklenmediğini vurgulamaktadır. Malta Yargılamalarının soykırım iddialarını çürüten önemli bir hukuki referans olduğunu belirten Gürkan, Malta Yargılamalarını itibarsızlaştırmaya yönelik tarihsel ve hukuki çarpıtmalara karşı belgelerle yanıt vererek, konuyu detaylı bir şekilde incelemektedir.

Prof. Dr. Ceren Zeynep Pirim, Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun devam eden devleti mi yoksa halef devleti mi olduğu meselesini ele almakta, uluslararası sorumluluğa halefiyetle ilgili ilke ve teorileri değerlendirerek bunların Ermeni iddialarına etkilerini incelemektedir.

Prof. Dr. Ramazan Erhan Güllü, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı sonrasında İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin idari yapısında gerçekleşen değişimleri ve Osmanlı dönemiyle olan farklarını ele almaktadır. Çalışmasında, ayrıca, patrikliğin siyasi konumunu, devletle ilişkilerini ve Ermeni cemaati içinde yaşanan sivil-rûhânî ayrışmanın patrikhane yönetimi üzerindeki etkilerini değerlendirmektedir.

Dr. Fatma Jale Gül Çoruk çalışmasında, Ermeni alfabesiyle yazılmış Türkçe metinlerin ortaya çıkış nedenlerini, kültürel ve dilsel dinamiklerini, çeviri stratejilerini ve farklı dillerden Türkçeye yapılan

çevirileri incelemektedir. Ermeni harfli Türkçe metinlerin çeviribilim açısından özgün bir sınıflandırmaya tabi tutulması gerektiğini savunan Çoruk, bu bağlamda “eşdeğer yazı dizgesi” (equivalent script) kavramını önererek, çeviri bilimi alanına bir bakış açısı kazandırmaktadır.

2024 yılı Ömer Engin Lütem Konferansları’na katkı sunan değerli akademisyen, araştırmacı ve diplomatları içtenlikle tebrik eder, bu kitabın hazırlanmasında emeği geçenlere teşekkür ederim. Bu kitabın, Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve Ermeni iddialarına ilişkin olarak uluslararası hukuk ve çeviribilim gibi birçok alanda sunduğu yeni perspektiflerle akademik tartışmalara katkıda bulunmuş olmasından büyük memnuniyet duyuyorum. Okuyucular için faydalı ve ilham verici bir kaynak olmasını dilerim.

Alev KILIÇ
E. Büyükelçi
AVİM Başkanı

Yazarlar

Ahmet Münci Özmen

1974 yılında Ankara Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra, serbest avukatlık yapmış, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde İş Hukuk ve Sosyal Politika araştırma görevlisi olarak çalışmış ve Dışişleri Bakanlığı'nda Hukuk Müşavirliği yapmıştır.

Dışişleri Bakanlığı'nda, 1988 yılından, emekli olduğu 2011 yılına kadar AİHM'e yapılan başvurular konusunda çalışmıştır. Çalışmalarını toplam 14 yıl Strazburg'da sürdürmüştür.

Türkiye Barolar Birliği'nde, İnsan Hakları Merkezi Yürütme Kurulu üyeliği ve Mülkiyet Hakları Çalışma Grubu başkanlığı; Türk Hukuk Kurumu'nda yönetim kurulu üyeliği ve başkan yardımcılığı; Avrupa Barolar ve Hukuk Toplulukları Konseyi'nin (CCBE) AİHM'le irtibat komitesi üyeliği yapmıştır. Halen, Türkiye Barolar Birliği İnsan Hakları Merkezi Yürütme ve Bilim Danışma Kurulu üyesidir.

AİHM kararları ve AİHM'e başvuru konusunda çalışmalarına devam etmektedir. Konu ile ilgili çeşitli makaleleri bulunmaktadır.

Aralık 2023'te "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Adil Denge Kavramı" konulu teziyle hukuk doktorasını tamamlamıştır.

Numan Hazar

Emekli Büyükelçi Numan Hazar Tarsus'ta doğdu. 1966 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Diploması ve Dış Münasebetler Şubesi'nden mezun oldu. 1967 yılında Dışişleri Bakanlığı meslek memurluğu sınavını kazandı.

Yurt dışında Ottawa, Kanada; Lefkoşa, Kıbrıs; Vaşington, ABD (iki kez); Yeni Delhi, Hindistan'da T.C. Büyükelçiliklerinde görev yaptı. Bonn, Federal Almanya'da Elçi-Müsteşar, Nijerya'da Büyükelçi, Avrupa Konseyi (Strazburg) ve UNESCO'da (Paris) Daimi Temsilci/Büyükelçi oldu.

Yurt içinde Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Özel Kalem Müdürü ve Cumhurbaşkanı Özel Kalem Müdür Vekili olarak görev yaptı. Dışişlerinde Siyaset Planlama ve Avrupa Konseyi Daire Başkanı, İkili Siyasi İşler Genel Müdürü, Milli Savunma Bakanı Dış Politika Danışmanı ve Dışişleri Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanı oldu.

Emekli olduktan sonra 2011 yılında merkezi Tahran'da bulunan Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (ECO) yeniden yapılandırılması ile görevli Akil Adamlar Grubu'nun (EPG) Başkanı oldu.

Dış ilişkiler konusunda Türkiye'de ve yurt dışında yayınlanmış yetmiş dolayında Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Almanca dillerinde çeşitli makaleleri, dört monografisi ve Türkçe on kitabı vardır.

Birsen Karaca

Prof. Dr. Birsen Karaca 1996 yılında Ankara Üniversitesi tarafından YÖK kararıyla doktora yapmak üzere Moskova Devlet (M.V.Lomonosov) Üniversitesi Filoloji Fakültesi'ne gönderildi. 1999 yılında Rus dili ve edebiyatı ve Ermeni dili ve edebiyatı alanlarında doktorasını tamamladı (Doktora tezi: "Bryusov kak perevodçik armyanskoy literaturı"). 2002 yılında doçent, 2008 yılında profesör unvanını aldı. Halen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde çalışmakta olan Birsen Karaca Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü ve Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı başkanlıklarını yürütmektedir. Birsen Karaca Rus, Ermeni ve Türk edebiyatları, çeviribilim ve Ermeni Sorunu üzerine çok sayıda makale ve kitabın yazarıdır.

Kemal Çiçek

Prof. Dr. Kemal Çiçek, 1985 yılında Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Tarih-Coğrafya Öğretmenliği Bölümü'nü bitirdikten sonra, aynı yıl DTCTF'nde yüksek lisansa başladı. 1986'da Milli Eğitim Bakanlığı'nın Yurtdışı Yüksek Lisans Doktora Bursunu kazanarak İngiltere'ye gitti. 1989 yılında Birmingham Üniversitesi'nde Center for Ottoman & Modern Greek Studies Bölümü'nde yüksek lisans, 1992 yılında da aynı üniversiteden dokorasını aldı. 1993 yılında KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü'nde Arş. Gör. Doktor olarak göreve başladı. 1996 yılında Doçent ve 2002 yılında Profesör oldu. 2002-2011 arasında Türk Tarih Kurumu-Ermeni Araştırmaları Masası'nda görev yaptı. 2003-2008 yılları arasında TTK tarafından Amerika'da National Archives ve Library of Congress'de araştırmalar yapmak üzere görevlendirildi. 2011-2016 yılları arasında İpek Üniversitesi Tarih Bölümünde öğretim üyesi olarak çalıştı. 2016 yılında Erasmus programı çerçevesinde Alicante Üniversitesi'nde (İspanya) misafir öğretim üyesi olarak lisans ve yüksek lisans dersleri verdi. 2016 yılından itibaren Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Tarih Enstitüsü Başkanı olarak çalışmaya başladı. Prof. Kemal Çiçek öğretim üyeliği esnasında büyük projeler yönetti ve editör olarak çalıştı Prof. Dr. Kemal Çiçek'in eserleri arasında Pax Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç, (Haarlem-Ankara, 2001); Ermeniler Sürgün ve Göç (Yusuf Halaçoğlu ve diğerleri ile birlikte, (Türk Tarih Kurumu, 2005); Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915- 1917 (Türk Tarih Kurumu, 2005), The Great War and the Forced Migration of Armenians, Athol, Belfast, 2011); Ermeni Sorununda Tehcir ve Ötesi (Astana Yay, 2015), Osmanlı Mazi Değildir, (Astana Yay. Ankara 2018) adlı eserleri sayılabilir. Prof. Çiçek yurtdışında ve yurtiçinde 70 kadar İngilizce, Türkçe ve Rusça akademik makaleler yayınlamıştır.

Uluç Gürkan

1945 Urfa doğumludur. İlköğreniminde Trakya’da okuyan Gürkan, Ortaöğrenimini Talas Amerikan Ortaokulu ve Tarsus Amerikan Lisesi’nde yaptı. Yükseköğrenimini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde tamamladı.

Uluç Gürkan gazeteciliğe 1969 yılında *Devrim* gazetesinde Doğan Avcıoğlu’nun yanında başladı.

1974-1991 yılları arasında *ANKA Ajansı* ile *Sabah* ve *Güneş* gazetelerinde çalıştı. Bu dönemde Çağdaş Gazeteciler Derneği ve İstanbul Gazeteciler Cemiyeti tarafından “yılın gazetecisi” seçildi. 1990 ve 1991 yıllarında ayrıca, Örsan Öymen ve Bülent Dikmener haber ödülleri aldı.

Gürkan, 1991-2002 yıllarında üç dönem Ankara Milletvekili olarak TBMM’ye seçildi. Bu dönemde ayrıca, AGİT Parlamenter Asamblesi ile Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi’nde Başkan Yardımcısı, BAB Parlamenter Asamblesi Türk Gurubu Başkanı, TBMM’de Meclis Başkanvekili oldu.

2003-2012 yılları arasında Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi ile Atılım Üniversitesi İşletme Fakültesi’nde dış politika ve medya-siyaset ilişkisi alanlarında dersler verdi. Halen ODTÜ “Media and Cultural Studies” yüksek lisans programında ve Ufuk Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde öğretim görevlisi olan Uluç Gürkan, Atatürkçü Düşünce Derneği, Beşiktaş Jimnastik Kulübü, Mülkiyeliler Birliği ve Çağdaş Gazeteciler Derneği üyesidir.

Sabah, *Güneş*, *Dünya* ve *Star* gazetelerinde yayınlanmış çok sayıda köşe yazısı bulunan Gürkan, *Ermeni Sorunu’nu Anlamak* (Belge-Söyleşi / Destek Yayınları), *Malta Yargılaması – Ermeni Katliamı Suçlaması ve Karar* (Kaynak Yayınları) ve *Atatürk’ün izinde Türkiye Dünyayı Değiştirecektir* (Tekin Yayınları) başlıklı kitapların yazarıdır.

Ceren Zeynep Pirim

Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden 2003 yılında mezun olan Prof Dr. Zeynep Pirim, yüksek lisansını Jean-Monnet bursuyla Paris 1-Panthéon Sorbonne Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde yapmış, hukuk doktorasını yine aynı Üniversite'de, Robert Schuman Vakfı'nın bursuyla 2010 yılında tamamlamıştır.

Pirim'in 2012 yılında Belçika merkezli bir yayınevince Fransızca dilinde basılan "Avrupa Topluluğu'na Ortaklık Statüsünün Bir Örneği: Türkiye" başlıklı kitabı, 2016 yılında basılan "Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti" başlıklı Türkçe kitabı yanında, uluslararası ve ulusal hukuk dergilerinde yayımlanmış birçok makalesi bulunmaktadır.

Pirim Galatasaray Üniversitesi, Hukuk Fakültesi'nde öğretim görevlisi ve dekan yardımcısıdır.

Ramazan Erhan Güllü

1981 yılında Gaziantep'te doğdu. İlk ve orta öğrenimini Gaziantep'te tamamladı. 2004 yılında Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2006 yılında İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda başladığı yüksek lisans eğitimini, 2009 yılında "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gaziantep Ermenileri" başlıklı teziyle tamamladı. Bu tez 2010 yılında "Antep Ermenileri: Sosyal, Siyasi ve Kültürel Hayat" başlığıyla kitap olarak da yayınlandı. 2009 yılında yine aynı anabilim dalında doktora eğitimine başladı. Doktora çalışmasını 2013 yılında "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923)" başlıklı teziyle tamamladı. 2010 yılında doktora çalışmalarına devam ettiği İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi oldu. Hâlen aynı anabilim dalında Prof. Dr. unvanıyla öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Fatma Jale Gül Çoruk

Dr. Fatma Jale Gül Çoruk sırasıyla Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde lisans; Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Halkbilimi anabilim dalında "Kayseri Esnafının Kent Kimliği Oluşumuna Etkisi" adlı teziyle yüksek lisans; Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Ermeni Dili ve Kültürü anabilim dalında "Hiciv Üzerine Bir Çalışma (Türk, İngiliz ve Ermeni Edebiyatları Örneğinde)" teziyle yüksek lisans ve yine Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Ermeni Dili ve Kültürü anabilim dalında "Osmanlı Çeviri Geleneğinde Ermeni Çevirmenler ve Çeviri Sorunları" başlıklı teziyle doktora programını tamamlamıştır. Çeviribilim, Ermeni kültürü, Halkbilimi ve Türk edebiyatı alanlarında çeşitli çalışmaları bulunan Çoruk, Eylül 2007-Ocak 2010 arası Gazi Üniversitesi'nde yarı zamanlı Türk Dili Okutmanı; Ocak 2010-Ekim 2011 arası Kırıkkale Üniversitesi'nde Türk Dili Okutmanı; Ekim 2011-Eylül 2014 arası Jandarma Okullar Komutanlığı'nda Türk Dili Okutmanı olarak görev yapmış, Eylül 2014 itibarıyla da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaya devam etmektedir.

SOYKIRIMI İNKAR YASALARI KARŞISINDA AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİNİN (AİHM) PERİNÇEK KARARI

Dr. Ahmet Münci ÖZMEN*

I. Genel Olarak İfade Özgürlüğü

Demokrasiyi ayakta tutan dayanaklardan biri ve insanların gelişmesinin vazgeçilmez koşulu olarak kabul edilen ifade özgürlüğü, en geniş yorumlanan temel haklardandır. “İfade” deyince, akla, her türlü ifade (sanatsal vb.) gelmelidir¹. Demokrasilerde, ifade özgürlüğünün, kamu yararına olan bir tartışmaya katkı sağlayacağı kabul edilir². Bu nedenle, devletin, ifade özgürlüğünü sağlama ve ayakta tutma (pozitif) yükümlülüğü vardır³. Aşırıya kaçan, abartılı, kışkırtıcı, rahatsız edici, toplum değerlerine aykırı hatta, hasmane ifadeler, ifade özgürlüğü kapsamında korunur. Nefret söylemi ve şiddete yönelme / teşvik ise, ifade özgürlüğünü koruma alanının dışında tutulmuştur.

Değer yargısı niteliği taşıyan ifadeler (statement of value judgment), olgulara dayalı ifadelere (statement of fact) göre daha geniş yorumlanır zira, bunların kanıtlanmaları söz konusu değildir ancak, bunların da tamamen uydurma olmamaları, en azından, bir olguyla ilişkili olmaları aranır.

---

* Dışişleri Bakanlığı Emekli Hukuk Müşaviri

1 Örn., AİHM, çelenk üzerinde devlet başkanının adının yazılı olduğu şeridi koparmayı (30.10.2014 tarihli **Shvydka / Ukrayna** kararı); öğretmeninin Facebook'taki bazı mesajlara beğeni koyması nedeniyle işten atılmasını (15.6.2021 tarihli **Melike / Türkiye** kararı); kürtaja karşı çıkan Katolik kilisesine girip üstsüz protesto eylemi yapan FEMEN grubuna ceza verilmesini (13.10.2022 tarihli **Bouton / Fransa** kararı) ifade özgürlüğünün ihlali olarak nitelendirmiştir.

2 AİHM'ye göre **kamu yararı**, yurttaşların iyiliği ve refahı ve toplum hayatı ile ilgili yararlar. Ancak, bu genel tanımın içeriğini doldurmak gerekir ki, bunu her olaya özgü olarak yine AİHM yapar. Bu bağlamda, AİHM'nin, kamu yararına olan tartışmaya katkı olarak nitelendirdiği bazı ifade örnekleri şunlardır; (i) siyasi nitelikteki haber ve yorumlar; (ii) insanlığa karşı suç sayılan eylemlerle ilgili tartışmalar; (iii) diğer suçlarla ilgili soruşturma ve yargılamalar hakkındaki ve yargı organının işleyişi ile ilgili konulardaki görüşler; (iv) çocukların, halk sağlığının ve çevrenin korunmasıyla ilgili açıklamalar ve (v) tarihi olaylarla ilgili görüşler. Bu tür ifadeler, ifade özgürlüğü açısından en geniş koruma ve en dar sınırlama alanına sahiptir. Ermeni tehciri gibi tarihi olaylarla ilgili görüşler de bu kapsamdadır (AİHM'nin 14.9.2010 tarihli **Dink / Türkiye** ihlal kararı).

3 AİHM'nin **Dink / Türkiye** ihlal kararı, prg 137.

İfade özgürlüğü, en geniş yorumlanan temel haklardan biri olmakta birlikte, mutlak bir hak da değildir yani, sınırlanabilir. Nitekim, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) md. 10/2'deki sayılı nedenlerle sınırlanması mümkündür ancak, bu nedenler çok dar yorumlanmalıdır ve sınırlama nedenleri, ikna edici temellere dayanmalıdır. Meşru sınırlama nedenleri, kamu güvenliğinin korunması, toplumda karışıklık çıkmasının önlenmesi, başkalarının haklarının korunması gibi nedenlerdir⁴.

II. Nefret Söylemi

Avrupa Konseyi (AK) Bakanlar Komitesi, nefret söylemi ile ilgili 30.10.1997 tarihli tavsiye kararında şu ilkeleri benimsemiştir: 1) Makul ölçülere göre nefret söylemi olarak algılanacak ve ırk ayrımcılığını, yabancı düşmanlığını, antisemitizmi ve diğer ayrımcılıkları ve nefrete dayalı hoşgörüsüzlüğü meşru gösteren ifadelerden kaçınılmalıdır; 2) devletler, nefret söylemini önlemek için ceza hukuku ve özel hukuk kapsamında düzenlemeler yapmalı; yargı organları dahil, bütün yetkililer, ifade özgürlüğü ile, insan haysiyetini ve kişilerin itibar ve şöhretini bağdaştıracak çözümler üretmelidir⁵. Tavsiye kararındaki bu ilkeler, AİHM tarafından da benimsenmiştir.

AİHM'ye göre, nefret söylemi örnekleri (bu örnekler tüketici değildir); 1) Holokost'u inkar eden söylem; 2) demokratik düzeni tehdit eden, totaliter rejim kurmayı amaç edinen söylemler; 3) dini hoşgörüsüzlüğü veya bir dine mensup olanlara karşı nefreti kışkırtan söylemler; 4) şiddeti mazur gösteren, terörizmi destekleyen söylemler; 5) savaş suçlarına arka çıkan veya onları hoş gösteren söylemler; 6) düşmanlığı, etnik veya ulusal nefreti körükleyen ve 7) homofobik söylemler⁶.

4 İfade özgürlüğünün, OHAL dönemlerinde temel hakların askıya alınması (derogation) yoluyla sınırlandırılması, (i) OHAL nedenlerinin zorunlu kılması (exigent), (ii) ifade özgürlüğünü sınırlandırmak için kesin bir gereklilik bulunması (strictly required) ve (iii) hukuk devleti olmak gibi, uluslararası hukuktan doğan başka yükümlülüklerle aykırı olmamak koşullarına bağlıdır. Esasen, hukuk devletinin ve çoğulcu demokrasinin tam olarak askıya alınması OHAL dönemlerinde de kabul edilemez.

5 AB'nin, 28.11.2008 tarihli "İrkçılık, Yabancı Düşmanlığı ve İnkarcılıkla İlgili Çerçeve Kararı" da, insan haysiyetinin tanınmasının, devletin ifade özgürlüğüne saygı göstermesi ile sağlanacağını belirtir (Behrens, Paul, Why not the law? Opinions for dealing with genocide and Holocaust denial, [Behrens, Paul, Nicholas Terry and Olaf Jensen (Editors), *Holocaust and Genocide Denial, A Contextual Perspective*, Routledge, 2017], s. 235).

6 **Hate Speech**, *Factsheet*, November 2023 (echr.coe.int/factsheets), s. 2, 4, 6, 9-10, 12-13, 15, 18.

Nefret söylemi, AİHM tarafından, barış, adalet, insan haysiyeti gibi değerler ve demokrasi açısından tehlike oluşturan söylemler olarak görülür⁷. Bu nedenle, bu söylemlerin, içerik olarak, kamu yararına olan bir tartışmaya katkı sunmadıkları kabul edilir⁸; dolayısıyla, demokratik toplum açısından da gerekli değildir. Burada, ifade özgürlüğünün en önemli kriteri / koşulu olan, “demokratik toplum açısından gerekli olma” kriteri / koşulu karşımıza çıkar.

III. Nefret Söylemi ve Soykırımı İnkâr Yasaları

AİHM, inkar yasalarının amacının, nefret söylemini engellemek olduğunu varsayar. AİHM ayrıca, Holokost inkarının kendisini nefret söylemi olarak nitelendirir (örn., 24.6.2003 tarihli Garaudy / France kabul edilemezlik kararı). AİHM'nin, Holokost dışındaki inkar söylemleri karşısında tutumu ise farklıdır; bu tür söylemlerin nefret söylemi olup olmadığını araştırır⁹. Bu nedenle, Holokost dışındaki inkar söylemlerinin içerikleri önem taşır.

Fransız Anayasa Mahkemesi ifade özgürlüğü karşısında AİHM'e göre daha kesin bir yaklaşımla, yürürlükteki 2011 tarihli soykırımı inkar yasasını, ifade özgürlüğüne aykırı bularak 2012'de iptal etmiştir¹⁰.

---

7 **Fournet, Caroline** and Clotilde Pégrier, *Combating genocide denial via law, État de lieux of anti-denial legislation*, [Behrens, Paul, Nicholas Terry and Olaf Jensen (Editors), *Holocaust and Genocide Denial, A Contextual Perspective*, Routledge, 2017], s. 219.

8 AİHM'nin **M'Bala M'Bala / Fransa** kabul edilemezlik kararı, 15.10.2015 tarihli **Perinçek / İsviçre** Büyük Daire kararından sonra bir ay geçmeden 10.11.2015 tarihinde verilmiştir. Söz konusu **M'Bala M'Bala / Fransa**, kararında, Holokost inkarı ve Holokost'la alay edildiği tespitleri yer almıştır. Daha önce ırkçılıktan mahkumiyeti bulunan M'Bala M'Bala'nın gösterisi, Holokost inkarcısı Faurison'un gösteriye katılmasıyla eğlence gösterisi olmaktan çıkmış, Holokost inkarıyla birlikte, Yahudi düşmanlığına kadar uzanmış ve insan haysiyetine sanat kılığına bürünmüş ideolojik bir saldırı olarak nitelendirilmiş ve AİHS md. 17 çerçevesinde, ifade özgürlüğünün kötüye kullanılması olarak değerlendirilmiştir (**Fournet, Caroline** and Clotilde Pégrier, s. 222-224).

AİHM, benzer yönde, **Bonnet / Fransa** kabul edilemezlik kararında (24.2.2022) da Holokost'la alay eden bir karikatürün yayımlanmasının, kamu yararına olan bir tartışmaya herhangi bir katkı sunmadığını belirtmiştir.

9 AİHM'nin bu farklı tutumu, soykırımlar arasında önem sıralaması yaptığı eleştirilerine yol açmaktadır (**Fournet, Caroline** and Clotilde Pégrier, s. 224).

10 **Fournet, Caroline** and Clotilde Pégrier, s. 220-221.

IV. Perinçek'in İfadeleri ve AİHM Büyük Dairesinin 15.10.2015 Tarihli Perinçek / İsviçre Kararı

A. Perinçek'in İsviçre mahkemeleri tarafından mahkum edilmesine neden olan ve AİHM Büyük Dairesinin (kısaca, AİHM) kararında yer alan ifadeleri şunlardır¹¹:

1. Basın bildirisinde yer alan ifadeler: *“Ermeni soykırımı uluslararası bir yalandır ... bu yalanın günümüzdeki ustaları, emperyalist ABD ve AB’dir ... Bu yalanı, Osmanlı topraklarını paylaşmak isteyen İngiltere, Fransa ve Rusya uydurmuşlardır ... Bu yalan günümüzde de ABD’nin ve AB’nin Asya ve Ortadoğu stratejileri için kullanılmaktadır ... Bu Hitlervari yalanlara inanmayın”*.
2. Hilton Otelindeki konferansta sarfedilen ifadeler: *“Hiçbir zaman ne Kürt ne Ermeni problemi olmamıştır”*. Konferanstan sonra dağıtılan bildiride, Ermeni soykırımı inkar edilmiştir.
3. Kamuoyunun dikkatini çekmek için yapılan gösteride kullanılan ifadeler: *“Lenin, Stalin gibi Sovyet liderleri, Ermenilere soykırım yapılmadığını açıkladılar ... Sovyet gizli belgelerine göre, Müslümanlar ve Ermeniler arasında karşılıklı kıyım ve katliamlar olmuştur. Türkiye, ülkesini savunmak durumunda kalmış, Ermeniler ise, emperyalistlerin aleti olmuştur ... İki halk arasında savaş yapılmıştır ve o dönemin Rus kaynaklarına göre, Türkler de ağır kayıplar vermişlerdir”*.

İsviçre mahkemelerine göre bu ifadeler İsviçre Ceza Kanunu (CK) md. 261-bis’in öngördüğü suçun kapsamına girmektedir.

B. AİHM, en başta, 1915 olaylarının soykırım olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceğini belirlemeye yetkisi bulunmadığını belirtmiş¹² ve başvuruyu, bir ifade özgürlüğü davası olarak ele almıştır. Buna göre AİHM, önce söylemin içeriğine bakmış ve Perinçek’in ifadelerinin Holokost inkarı olmadığını tespit ettikten sonra, içeriğin, Holokost inkarı dışında nefret unsuru taşıyıp taşımadığını incelemiştir¹³.

11 AİHM Büyük Dairesinin 15.10.2015 tarihli **Perinçek / İsviçre** kararı (kısaca, Karar), prg. 13-16.

12 Karar, prg 102.

13 Karar, prg. 228-229.

C. Perinçek'in başvurusu üzerine konuyu inceleyen AİHM Büyük Dairesinin (AİHM) 15.10.2015 tarihli Perinçek / İsviçre kararındaki (karar) tespitleri şöyle özetlenebilir:

- Perinçek, bir tarihçi¹⁴ veya bir hukuk hocaları olarak değil, bir siyasetçi olarak, kamu yararına olan ve uzun zamandır devam eden bir tartışmayla ilgili konuşmuş ve açıklamalarda bulunmuştur¹⁵. Dolayısıyla, söylemi siyasidir¹⁶. Söyleminde emperyal güçlere yönelik eleştirisi ön plandadır¹⁷.
- Perinçek'in, demokratik değerlere karşı olmayan bir siyasetçi olduğu, daha önce AİHM önüne gelmiş iki davada belirlenmiştir¹⁸,
- Perinçek, konuşma ve açıklamalarını 1915 olaylarıyla hiçbir ilgisi bulunmayan İsviçre'de yapmıştır ve söyleminin, İsviçre'de yaşayan Türkler ve Ermeniler arasında gerilim yaratacağına, çatışmaya yol açacağına ve kamu düzenini bozacağına ilişkin herhangi bir kanıt yoktur (coğrafi faktör)¹⁹.
- Perinçek'in, konuşma ve açıklamalarını yaptığı tarih, 1915 olaylarından 90 yıl sonradır ve bu tarihte, olayları yaşayıp da hayatta olan varsa, çok azdır. Olayların yarattığı travma tazeyken, bu olaylarla ilgili olumsuz ifadeler için katı düzenlemelere ihtiyaç duyulabilir ancak, bu ihtiyaç, aradan uzun zaman geçtikten sonra azalır (zaman faktörü)²⁰.
- Perinçek'in İsviçre'deki konuşma ve açıklamalarının, Türkiye'de Dink cinayetinden sonra belirginleşen ve aşırı milliyetçiler tarafından sürdürülen Ermeni düşmanlığını arttırdığına, Ermenilere karşı duyulan nefreti körüklediğine veya nefret aşıladığına ilişkin de bir kanıt bulunmamaktadır²¹.

14 Tarihçiler ve akademik araştırma yapanlar, ihtiyatlı ve tarafsız olmalıdır (Fournet, Caroline and Clotilde Pégurier, s. 219).

15 Karar, prg. 197, 231, 280.

16 Karar, prg. 231.

17 Karar, prg. 233.

18 **Sosyalist Parti vd / Türkiye** (25.5.1998) ile **Perinçek / Türkiye** (21.6.2005) kararları (Karar, prg. 237).

19 Karar, prg. 153-154, 244. AİHM'nin bazı yargıçları, ortak karşı görüşlerinde, coğrafi faktörü, soykırım suçunun evrenselliğine aykırı bularak eleştirmişlerdir (Karar, s.122-123).

20 Karar, prg. 250.

21 Karar, prg. 246-247.

- Perinçek'in ifadelerinde nefret veya şiddete yöneltme / teşvik unsurları yer almamıştır²². Keza, Perinçek'in söylemi, katliam vb. insanlığa karşı suçların işlenmesinin haklı görüldüğü anlamına da gelmemektedir²³.
- Siyasi söylemler, değer yargısı niteliğinde ifadeler ve olgulara dayalı ifadeler ayrımında, değer yargısı niteliğindeki ifadeler kapsamına girer. Bu nedenle, olumsuz değer yargısı ifadeleri, hukuki nitelime içerseler de tarihsel olgulara dayalı olumsuz ifadelere göre, daha az rencide edici niteliktedir²⁴. Nitekim, Holokost inkarı, tarihsel olguların inkarı²⁵ olduğu için, daha rencide edici bir etkiye sahiptir. Perinçek'in, Ermeni soykırımının uluslararası bir yalan olduğunu vurgulayan ifadeleri ise, ne 1915 olaylarının mağdurlarının, ne günümüz Ermeni toplumunun bireylerinin haysiyetlerini olumsuz anlamda etkileyebilir²⁶.
- Perinçek'in ifade özgürlüğü ile İsviçre'de yaşayan Ermeni toplumunun bireylerinin özel hayat hakkı (AİHS md. 8) çerçevesindeki haysiyetlerinin (dignity) korunmasına ilişkin çıkarlarıyla çatışmaktadır. Ancak, İsviçre mahkemeleri, Perinçek'in ifade özgürlüğü ile İsviçre'deki Ermeni toplumunun bireylerinin çatışan çıkarlarını dengelememiştir²⁷.

D. AİHM Büyük Dairesinin, Perinçek davasında çatışan hak / özgürlük ve çıkarlar arasında adil bir denge kurmak için yaptığı dengeleme:

AİHM, yukarıdaki tespitleri ışığında, AİHS md. 10/2'de yer alan ve ifade özgürlüğünün meşru sınırlama nedenlerinden olan, "başkalarının haklarının korunması" nedenine dayanarak, İsviçre mahkemelerinin yapmadığı dengelemeyi kendisinin yapacağını belirtmiş ve Perinçek'in ifade özgürlüğü ile İsviçre'de yaşayan Ermeni toplumunun bireylerinin özel hayat hakkı çerçevesindeki haysiyetlerinin korunmasına ilişkin çıkarları arasındaki

---

22 Karar, prg. 233, 239.

23 Karar, prg. 240.

24 Karar, prg. 280; **Lobba, Paola**, A European Halt to Laws Against Genocide Denial? In Perinçek v. Switzerland, the European Court of Human Rights Finds that a Conviction for Denial of Armenian 'Genocide' violates Freedom of Expression, *European Criminal Law Review*, vol. 4, no. 1, April 2014, s. 72.

25 **Lobba, Paola**, s. 65.

26 Karar, prg. 155-156.

27 Karar, prg. 275-276.

çatışmayı dengelemeye çalışmıştır²⁸. Kaydedelim ki, dengeleme uygulaması, çatışan hak / özgürlük / çıkarların sınırlanması sonucunu doğurur. Bu nedenle, AİHS sisteminde insan haysiyeti (human dignity) en üstün değer olarak nitelendirildiğinden, bir temel hak / özgürlük veya çıkarla çatıştığında dengelenmez; çatıştığı hak / özgürlük veya çıkara üstün tutulur. Perinçek kararında ise AİHM, Perinçek'in ifadelerinin, ifade özgürlüğüne üstün tutulacak bir haysiyet sorunu yaratmadığı görüşünü benimsenmekle, belirtilen özgürlük ve çıkar çatışmasını dengelemekte sakınca görmemiş ve Perinçek'in ifade özgürlüğü ile İsviçre'de yaşayan Ermeni toplumunun bireylerinin, AİHS md. 8 kapsamındaki özel hayat haklarının eşit olarak korunmaları gerektiğini vurgulamıştır²⁹. Bu doğrultuda, kefelere aynı hizada duran adalet terazinin bir kefesine Perinçek'in ifade özgürlüğünün korunmasıyla; diğer kefesine ise, İsviçre'de yaşayan Ermeni toplumunun bireylerinin özel hayat hakları çerçevesindeki haysiyetlerinin korunmalarıyla ilgili çıkarları konmuştur. Bundan sonra AİHM, her dengeleme uygulamasında yaptığı gibi, bu davada da terazinin kefelere ağırlık olarak koyacağı faktörleri belirlemiştir. Söz konusu faktörler şöyle sıralanabilir:

- Siyasi söylemler, ifade özgürlüğü kapsamında en geniş koruma alanına sahiptir. Siyasi söylemlerin sınırlandırılması bakımından, İsviçre makamlarının takdir yetkisi dardır.
- Her ne kadar, İsviçre makamları, AİHM önünde yaptıkları savunmada, CK'daki ceza maddesinin, BM Irk Ayrımcılığının Önlenmesi Komitesinin (CERD), 2013 yılındaki genel tavsiyesine³⁰ uygun olduğunu ileri sürmüş olsalar da bu Komite, aynı zamanda, tarihi olaylarla ilgili görüş açıklamalarının cezalandırılmaması gerektiğini de tavsiye etmiştir³¹. Ayrıca, BM İnsan Hakları Komitesinin 2011 yılında hazırladığı, görüş ve ifade özgürlüğü ile ilgili genel yorumda, tarihsel olgulara ilişkin görüşlerin - yanlış olsalar bile - cezalandırılmamaları gerektiği belirtilmiştir³². Bu verilerin ışığında, Perinçek'in ifadeleri nedeniyle, ceza hukuku kapsamında cezalandırılması - bu ceza, ılımlı bir para cezası olsa bile - Perinçek'in ifade özgürlüğüne ağır bir müdahaledir³³. Soykırımı inkar söylemine ceza hukuku yaptırımlarının uygulanmasıyla ilgili olarak, AK üyesi

28 Karar, prg. 198, 274, 276, 279.

29 Karar, prg. 228.

30 **General Recommendation No. 35**; 26.9.2013 (Karar, prg. 66).

31 Karar, prg. 261.

32 **General Comment No. 34**; 12.9.2011 (Karar, prg. 71), ayrıca, **Lobba, Paola**, s. 66.

33 Karar, prg. 273.

devletler arasında konsensüs (European consensus) bulunmadığı gibi, İsviçre’yi bu yönde yükümlülük altına sokan uluslararası bir kural da bulunmamaktadır³⁴.

- Bütün faktörler dikkate alındığında, demokratik toplum açısından Perinçek’e ceza verilmesini zorunlu kılan toplumsal bir ihtiyaç (pressing social need) bulunmamaktadır³⁵.

Yukarıda belirtilen faktörlerin tamamının, Perinçek’in ifade özgürlüğünün korunması lehinde olduğu açıktır. Buna göre, AİHM de bu faktörleri, terazinin, Perinçek’in ifade özgürlüğü ile ilgili kefesine ağırlık olarak koymuş ve yaptığı konuşmalar nedeniyle Perinçek’e ceza verilmesinin, demokratik toplum açısından gereksiz olduğuna karar vermiştir³⁶.

Bu sonuç, AİHM’nin, Perinçek’in ifade özgürlüğü ile İsviçre’deki Ermeni toplumunun bireylerinin çıkarları arasındaki çatışmanın, “Ermeni soykırımı uluslararası bir yalandır” gibi ifadelerinin ifade özgürlüğü kapsamında korunarak dengelenebileceği ve adil bir dengenin de ancak böyle sağlanabileceği görüşünde olduğunu göstermektedir.

V. AİHM Büyük Dairesinin Perinçek Kararı İsviçre’nin CK’daki İlgili Ceza Maddesini Değiştirmesini Gerektirmiş Midir?

AİHM kararında, İsviçre’nin CK’daki ilgili ceza maddesinin haklılığının değil, bu maddenin uygulanmasının demokratik toplum açısından gerekli olup olmadığının inceleneceği açık biçimde yazılmıştır³⁷. Buradan, kararın İsviçre yasama organına değil, yargı organlarına hitap ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumda, İsviçre’nin, ilgili ceza maddesinin yorum ve uygulamasını bu kararla uyumlu olacak şekilde değiştirmesi, kararın yerine getirilmesi (icra edilmesi) bakımından yeterlidir³⁸. Nitekim, İsviçre CK’nın ilgili maddesinin güncel metninde, AİHM’nin Perinçek kararı ile ilgili bir değişiklik yapılmadığı gözlemlenmektedir. AK Bakan Delegeleri Komitesi de, İsviçre’nin sunduğu eylem planıyla tatmin olmuş ve Perinçek kararının yerine getirilmesiyle ilgili denetimini 9.11.2016 tarihli toplantısında sona erdirmiştir.

34 Karar, prg. 256-258, 262, 268, 280.

35 Karar, prg. 196, 280.

36 Karar, prg. 280.

37 Karar, prg. 226.

38 **Lobba, Paola**, s. 70-71.

VI. AİHM Büyük Dairesinin Perinçek Kararının Soykırımı İnkâr Yasaları Üzerindeki Etkileri Nelerdir?

AİHM, yukarıda da belirtildiği gibi, soykırımı inkar yasalarının haklılığı ile ilgilenmediğini, sadece onların yorum ve uygulamalarına odaklandığını ortaya koymuştur. Bu durumda, AK üyesi devletlerin, soykırımı inkar yasalarını kaldırmaları veya değiştirmeleri, Perinçek kararının bir gereği değildir.

VII. Olasılıklar ve Sonuç

- Belirtelim ki, AİHM, yukarıda belirtilen dengeleme işlemini, olaya özgü (ad-hoc) olarak uygulamakta ve her davada, olayın özelliklerine göze ağırlık kullanmaktadır. Örneğin, Perinçek davasında, dava konusu konuşma ve açıklamaların İsviçre’de yapılmış olması, o ifadelerden dolayı cezalandırmayı gereksiz kılarken, söz konusu konuşma ve açıklamaların Türkiye’de yapılmış olması durumunda, bu defa coğrafi faktörle ilgili ağırlığın, Ermeni toplumunun bireyleri lehine kullanılması olasıdır.
- Perinçek’in ifadelerinin, demokratik değerlere karşı olan bir siyasetçi tarafından sarfedilmesi durumunda AİHM’nin kuracağı denge farklı olabilir.
- Konsensus’un değişmesi de dengeyi değiştirebilir. AK üyesi devletlerin çoğunluğu, soykırımı inkarla ilgili yeni yasalar benimseyerek, Holokost dışındaki soykırım iddialarının inkarı için ceza öngörürlerse, Perinçek davasında belirtilen konsensüs tersine dönebilir ve bu defa terazideki ağırlık, Ermeni toplumunun bireylerinden yana olabilir.
- Uluslararası hukukta, her türlü soykırım iddialarının cezalandırılması yönünde bağlayıcı bir kural yürürlüğe girerse, Perinçek kararındaki denge yine bozulabilir.

Sonuç olarak, Perinçek kararıyla oluşan dengenin, değişken bir denge olduğunu belirtebiliriz.

KAYNAKÇA

AİHM kararları:

AİHM Büyük Dairesinin 15.10.2015 tarihli **Perinçek / İsviçre** kararı.

AİHM'nin metinde ve dipnotlarda gösterilen diğer kararları.

AİHM'nin konuya göre derlenmiş içtihat belgesi (Thematic Factsheet):

European Court of Human Rights (ECHR). *Hate Speech, Factsheet*. November 2023. <https://echr.coe.int/factsheets>

Makaleler:

Behrens, Paul. "Why Not the Law? Opinions for Dealing with Genocide and Holocaust Denial." In *Holocaust and Genocide Denial: A Contextual Perspective*, edited by Paul Behrens, Nicholas Terry, Olaf Jensen (pp. 230-250). Routledge, 2017.

Fournet, Caroline; Pégorier, Clotilde. "Combatting Genocide Denial via Law: État de Lieux of Anti-Denial Legislation." In *Holocaust and Genocide Denial: A Contextual Perspective*, edited by Paul Behrens, Nicholas Terry, Olaf Jensen (pp. 211-229). Routledge, 2017.

Lobba, Paolo. "A European Halt to Laws Against Genocide Denial? In *Perinçek v. Switzerland*, the European Court of Human Rights Finds That a Conviction for Denial of Armenian 'Genocide' Violates Freedom of Expression." *European Criminal Law Review* 4 (2014): 59.

ANADOLU'NUN İŞGALİNDE FRANSA VE ERMENİLER

Numan HAZAR*

Özet: *Birinci Dünya Savaşının ertesinde galip devletler önceden aralarında yaptıkları gizli anlaşmalar uyarınca Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşmışlardır. Bu kapsamda savaş sonrası Fransa, Suriye ve Lübnan dışında Anadolu'da Çukurova ve bazı güneydoğu illerini de işgal etmiştir. Ermenileri silahlandırarak Ermeni birlikleri ile Türk halkına karşı savaşmıştır. Anadolu'da yerel düzeyde şiddetli bir direnme ile karşılaşan Fransa sonunda Kuva-yı Milliye hareketi ile uzlaşmak durumunda kalmış ve Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Kurtuluş Savaşı'na parasal ve silah desteğinde bulunmuştur.*

Anahtar Sözcükler: *Fransa, Türk İstiklal Savaşı, Ermeniler, Çukurova, Kilikya, Adana-Tarsus, Mersin-Urfa-Maraş-Antep, Sykes-Picot Anlaşması, François Georges-Picot, Mustafa Kemal Paşa, Ankara Anlaşması.*

1.Giriş

Tarihsel süreç içerisinde, Kanuni Sultan Süleyman ve I. François döneminde başlayan dostluk ilişkilerine karşın, Fransa ile Osmanlı Devleti arasında Katolik Hıristiyan tarikatlarına mensup Fransız din adamlarının bazı Osmanlı tebaasını katolikleştirme çabaları tepkilere yol açmıştır.¹ Ayrıca Fransız tarikatlarının Kudüs'teki kutsal yerlerin anahtarlarını elde etme girişimleri de Osmanlı Devleti'nde rahatsızlık yaratmıştır.

Öte yandan Haçlı Seferlerinden itibaren Suriye ve Lübnan ile ilgili bulunan Fransa kendisini Ortadoğu'daki Katolik Marunilerin koruyucusu sayıyordu. 1860-1861 yıllarında baş gösteren Lübnan sorunu, Osmanlı Devleti'nin

---

* Büyükelçi (E)

1 Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Cilt III/2,(Türk Tarih Kurumu), 1995, 206-216.

işlerine Fransa ve İngiltere'nin sözde dini çıkarlarını korumak amacıyla gerçekte siyasi ve ekonomik gerekçelerle yaptıkları, devletlerin haklarına aykırı bir müdahale niteliği kazanmıştır.²

Büyük Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan tebaasını himaye etme rolüne soyunmaları Ermeni sorununun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin gerileme sürecine girdiği dönemde bu sorun Osmanlı Devleti'nin ülkesini parçalamak ve paylaşmak amacıyla istismar edilmiştir. Bu devletler arasında İngiltere ve Rusya ile birlikte Fransa da yer almaktadır.

Bu çalışmada, ilginç olacağı düşüncesiyle, esas olarak Fransızca kaynaklarda yer alan bilgilere ve görüşlere değinilecektir.

2. "Kilikya"

Fransa'nın Anadolu'daki işgal bölgesinin önemli bir bölümü genellikle "Kilikya" olarak nitelendirildiği için bu kavramın tanımını yapmakta yarar vardır. Kilikya deyiminin üzerinde anlaşılmalı ve sınırları belirlenmiş bir tanım yoktur. Tarihçi ve coğrafyacıların tanımları farklılıklar göstermektedir. Kilikya güneyde Akdeniz, Kuzey'de Toros dağları, Doğu'da Amanos sıradağları ile çevrilidir. Gayet verimli olan bu ova haritalarda İskenderun Körfezinin kuzeyine yamalanmış olarak görülür. 1909 yılındaki haritalarda Kilikya deyimini Adana Vilayeti ile Maraş Sancağını içermektedir. Maraş 1880'li yıllarda Halep Vilayetine bağlanmıştır.³

Kilikya'nın en önemli kenti Adana'dır. Bölgenin Anadolu'nun orta kesimi ile bağlantısı Toros tünelleri ile sağlanmaktadır. İstanbul-Bağdat demiryolunu inşa eden Alman mühendisler Toroslarda 37 tünel açmışlardır.

Fransızca yayınlarda Çukurova bölgesi Kilikya olarak nitelendirilirken Urfa ve Gaziantep'e değin uzanan bölge Yukarı Mezopotamya olarak adlandırılmaktadır.

2 Ord. Prof. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt V, (Türk Tarih Kurumu), 1995, 210-213.

3 Yücel Güçlü, The Armenian Events of Adana in 1909: Cemal Paşa and Beyond, (Hamilton Books), 2018, 38-39.

3. Çukurova Bölgesinin Önemi ve Nüfus Yapısı

Adana Vilayeti Batı'dan Doğu'ya beş Sancaktan, Silifke, Mersin, Adana, Kozan ve Cebelberek'ten (Osmaniye) oluşmuştur. Ermenek, Gülnar, Mut, Tarsus ve İslahiye'nin de aralarında bulunduğu 19 kazası vardır.

Bölgenin Anadolu'dan Suriye ve Mezopotamya'ya açılan yollar üzerinde bulunması sebebiyle tarih boyunca stratejik bir önemi olmuştur.

İskenderun Körfezinden Batı'ya doğru uzanan büyük ve verimli bir ova söz konusudur. Önemli akarsulara sahiptir (Seyhan ve Ceyhan nehirleri, Tarsus/Berdan çayı). Doğal kaynakları, sulama sistemi ve madenleri bakımından zengin olması dolayısıyla 19. Yüzyılın sonlarında yabancı girişim ve sermayeyi çekmiştir. Bu gelişme iyi yönetişime, gelir ve nüfus artışına ve belirgin bir kalkınma sağlanmasına yol açmıştır. 20. Yüzyılın başında pamuk üretiminin artması, dokuma sanayisinin gelişmesi ile sonuçlanmıştır. Fransız, İngiliz, Alman, Avusturya ve İsviçrelilerin pamuk alanında yatırımlar yaptıkları, fabrikalar ve ticaret şirketleri kurdukları gözlemlenmiştir. Pamuk dışında buğday, şeker, tütün üretimi de gelişmiştir. Yün ve kereste ihracatı da dikkati çekmiştir. Mersin limanından yapılan ithalat ve ihracat önemli rakamlara ulaşmıştır. Mersin-Adana demiryolu bağlantısı ve İstanbul-Bağdat demiryolu ekonomik açıdan önemli katkılarda bulunmuştur. Bağdat demiryolu dolayısıyla Almanya'nın bölgenin ekonomik açıdan değerli olduğu bilincine vardığı da söylenebilir. Hükümet merkezi Adana'da olmakla beraber yabancı konsolosların (İngiliz, Amerikan, Fransız, Alman, Rus ve diğerleri) Mersin'de yerleşik oldukları görülmüştür.⁴

Nüfus yapısına gelince, Adana vilayetinin ezici çoğunluğu Türklerden oluşmuştur. Bu durumun savaşlar veya Ermeni nüfusunun çeşitli sebeplerle azalması ile herhangi bir ilgisi olmamıştır. Özetle Türk nüfusu bölgede belirgin biçimde sayıca üstün konumdadır.⁵ Türk nüfusu da Osmanlı değil Selçuk ve Türkmen kökenlidir. Zira bu nüfus bölgeyi Osmanlı Devleti'nin topraklarına katan Yavuz Sultan Selim (1512-1520) döneminden çok önceleri bölgeye yerleşmiştir. Türkmenler yerleşik veya göçebe yaşam sürmekte iken yarı göçebe Yörükler ve Türkmenler de vardır.⁶

Bölgede çok eski çağlardan beri yaşayan bir Ermeni nüfus olduğu gibi, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın tarımda çalıştırılmak

4 Yücel Güçlü; a.g.e.s. 37-52.

5 Yücel Güçlü, a.g.e. s. 52.

6 Yücel Güçlü, a.g.e., s. 42-43.

üzere Mısır'dan getirdiği Alevi Araplar ile Hıristiyan Maruniler de bulunmaktadır. Adana Ermenileri Doğu Anadolu Ermenilerinden farklıdır. Gregoryan inancında olan bu nüfus yüzyıllardır dil olarak Türkçeyi kullanmışlardır. Kendi alfabeleriyle Türkçe yazdıkları gibi, kiliselerde kullanılan dil de Türkçedir.⁷

Kilikya bölgesinin nüfus bileşimi konusunda Fransız kaynaklarında verilen bilgiler ise çok farklı olup inandırıcı olmaktan uzaktır. Bu bilgilerin, Türk nüfusunun çok az olduğu gösterilerek, siyasal amaçlarla çarpıtıldığı izlenimi alınmaktadır. Söz konusu bilgiler Vahé Tachjian'ın kitabında yer almaktadır.⁸

Fransız yönetiminin, savaş öncesi, tahminlerine göre bölge nüfusunun toplamı 400.000'dir. Bu nüfusun dağılımı da şöyledir: 230.000 Müslüman ve 154.000 Hıristiyan.

Müslümanlar genellikle Kürt ve Türkmenlerden oluşmaktadır. Müslüman nüfus içerisinde 100.000 Kürt, 100.000 Arap, 10.000 Çerkes ve 20.000 Türk bulunmaktadır. Hıristiyan nüfusun dağılımı da şöyledir: 120.000 Ermeni, 28.000 Rum ve 5.000 Keldani-Süryani.

Fransız askeri makamlarının 1919 yılında yaptığı tahminlere göre de nüfus dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Ermeniler 60-100.000, Alevi Araplar 100.000, Çerkesler 10.000, Kürtler 100.000, Kızılbaşlar 10.000, Rumlar 28.000, Türkler 9.000-10.000.

Bu rakamlarla Müslüman nüfus çeşitli alt gruplara ayrılırken, özellikle Türk nüfusunun çok az olduğunu gösterme çabası dikkati çekmektedir.

1. Ermeni İsyancıları ve Adana Olayları

Osmanlı Devleti'nin son döneminde bağımsızlık elde etmek için çaba harcayan Ermeniler örgütlenme yoluna da gitmişlerdir. Taşnak ve Hınçak dernekleri bu örgütlerin önde gelenleridir. Ermeniler ayrıca silahlanarak sivil Müslüman halka karşı saldırıya geçmişlerdir. Çeşitli terör ve isyan girişimlerinde amaç büyük Avrupa devletlerinin dikkatini çekmek ve Ermenilere baskı ve şiddet uygulandığı görüntüsünü vermek olmuştur. İstanbul'da yapılan terör eylemleri

7 Yücel Güçlü, a.g.e. s. 73

8 Vahé Tachjian, La France en Cilicie et en Haute Mésopotamie, (Karthala, 2004), .82.

ile Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Erzurum, Van, Sason ve Zeytin'da gözlemlenen isyan hareketleri bu kapsamdadır.⁹

Ayrıca 1909 Nisan ayında Adana'da meydana gelen Ermeni olaylarının önemli yankıları olmuştur. Esasen Ermeniler silahlanmakta ve büyük devletlerin dikkatini çekmek için hazırlıklı bulunmaktaydı. 9 Nisan 1909 günü iki Müslüman gencin Ermeniler tarafından öldürülmesi, ardından da Kurban Bayramı'nda Ermenilerin saldırıları olayların büyümesine ve ciddi can kayıplarına sebep olmuş ve güvenlik güçlerinin olayları bastırmak için gerekli önlemleri alması gerekmiştir. Adana olayları bağlamında şu sonuçlar çıkarılmıştır:

- Adana olaylarından Ermeniler sorumludur,
- Ermeniler yönetimin gevşekliğini istismar etmişler ve örgütleri ile silahlarının gücüne güvenmişlerdir.
- Müslüman nüfusu tahrik etmiş, baskı ve eziyet yapmışlardır.
- Olayların İstanbul'daki 31 Mart ayaklanması ile herhangi bir ilgisi bulunmamaktadır.¹⁰

Adana olaylarının 31 Mart ayaklanmasından bir gün sonra başlaması iki gelişme hakkında bağlantılar kurulmasına yol açmıştır. İngiltere Büyükelçisi Lowther ise olayların başlama nedeninin, yabancı müdahalesini sağlamak için her şeyi göze alan Ermeni Hınçak cemiyetinin kışkırtıcılığı olduğunu belirtmiştir. Adana olayları sırasında 17.000'i Ermeni 1.850'si Türk olmak üzere toplam 18.850 kişi yaşamını yitirmiştir.¹¹

Bu kapsamda Ermenilerin tarihte mevcut Kilikya Ermeni Krallığından esinlenerek bölgede bir Ermeni devleti kurmak özlemi içinde oldukları belirtilmiştir.¹²

Ermenilerin soykırım iddiaları konusunda olduğu gibi Adana olayları ile ilgili olarak da anı ve roman türünden yayınlar yaptıkları, bu şekilde Türkler aleyhinde kin ve nefret ağırlıklı bir hava oluşturmaya çalıştıkları gözlemlenmektedir. Nitekim babası Ermeni, annesi Fransız olan yazar Daniel

9 Esat Uras; The Armenians in History and the Armenian Question, (Documentary Publications, 1988), 743-829

10 Esat Uras, a.g.e. s. 815-828.

11 Nevzat Artuç, Cemal Paşa, Askeri ve Siyasi Hayatı, (Türk Tarih Kurumu, 2008), s. 64-67.

12 Yücel Güçlü, a.g.e. s. 70.

Arsand'ın Fransa'da yayınlanan "Adana'da bir Nisan Ayı" başlıklı romanı bunun bir örneğidir.¹³ Kitabın Türkçesi de yayınlanmıştır.¹⁴ Kitapta Türklere karşı şiddetli bir kin ve nefret söylemi işlenmektedir. Hoşgörüsüzlük ortamı içerisinde Ermenilerin ellerine silah alarak savaştıkları da kaydedilmektedir.

5. Sykes-Picot Anlaşması

Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşılması amacıyla İngiltere ve Fransa arasında varılan gizli bir anlaşma olan Sykes-Picot Anlaşması 1916 yılında imzalanmış ve bu konuda Rusya'ya da bilgi verilmiştir. Anlaşmayı İngiltere adına Britanya Savaş Bakanı Kitchener'in danışmanı ve milletvekili Sir Mark Sykes ile Fransız diplomat François Georges-Picot imzalamıştır.

Anlaşmaya göre,

- Rusya'ya Trabzon, Van, Bitlis ile Güneydoğu Anadolu'nun bir bölümü,
- Fransa'ya Doğu Akdeniz Bölgesi, Adana, Urfa, Mardin, Diyarbakır, Musul ile Suriye kıyıları,
- Britanya'ya Hayfa ve Akka limanları ile Bağdat, Basra ve Güney Mezopotamya verilecektir.
- Bir Arap Devletleri Konfederasyonu veya bir Arap Devleti kurulacaktır.
- İskenderun serbest liman olacaktır.
- Filistin'de uluslararası bir yönetim kurulacaktır.¹⁵

Fransızlar ve İngilizler Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarını Sykes-Picot anlaşması ile parçalamak suretiyle Arap devletlerinin ileride kendilerini yönetmeyi öğrenebilmelerine olanak tanıdıkları yolunda görüşler ileri sürülmüştür. Ayrıca o sıralarda Britanya ile Siyonizm'in çıkarlarını birleştiren Arthur Balfour henüz bilinen Deklarasyonunu yapmamış ise de gelişmeler ileride İsrail Devleti'nin kurulmasına da yol açacaktır.¹⁶

13 Daniel Arsand, Un Certain Mois d'Avril à Adana, (Flammarion, 2011).

14 Daniel Arsand, Adana'da Bir Nisan, (Doğan Kitap, 2015).

15 James Barr, A Line in the Sand, Britain, France and the Struggle that Shaped the Middle East, (Simon&Schuster, 2011), s. 30-31, 45, 49-50, 59-66.

16 Sean McMeekin, The Berlin-Baghdad Express, The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power 1898-1918, (Penguin Books, 2011), s.341, 352.

Anlaşmanın uygulanması konusunda daha sonraki yıllarda, özellikle Britanya'nın Musul'a göz dikmesi dolayısıyla anlaşmazlık baş göstermiş ve bu gelişme Fransa'nın İngiltere'ye karşı güvensizlik ve burukluk duymasına yol açmıştır. Öte yandan, bilindiği gibi, Rusya'da Bolşevik devrimi sonrası kurulan yeni Sovyet rejimi müttefik devletler arasında yapılmış tüm gizli anlaşmaları açıklamış ve anti-emperyalist bir tutum benimsemiştir. Bu gelişmeler konumuzun dışında olduğundan ayrıntılarına girilmeyecektir. Ancak savaşın bitmesi ile Fransızlar Anadolu'da kendilerine söz verilen bölgeleri işgal girişiminde bulunacaktır.

6. Fransa ve Ermeniler

Birinci Dünya Savaşında Ermeniler Rus Ordusunda ve Fransız askeri güçleri içerisinde yer alarak Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmışlardır. Savaş sonrası Barış Konferansında ödüllendirilmek istemişlerdir. Ermeniler adına Ermeni Delegasyonu Başkanı Boghos Nubar Paşa 30 Kasım 1918 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a gönderdiği mektupta, Ermenilerin Savaşa İtilaf Devletlerinin yanında katıldığını belirterek 150.000 Ermeni'nin Rus ordusu saflarında yer aldığını ve Güney Anadolu'da da Ermenilerin Fransız işgal kuvvetlerine de katıldıklarını açıklamıştır.¹⁷

Ayrıca Fransız emperyalizminin Anadolu'da kendilerine ayrılan bölgede Hıristiyan Ermeni unsurunu kullanma politikası izlediği görülmüştür. Ermeniler de Anadolu'da küçük bir azınlık olmalarına karşın, tarihsel süreçte esasen her zaman Rus, İngiliz, Fransız ve Amerikan emperyalizminin kullandığı bir unsur olmayı kabul etmiş, ancak emperyalist ülkelerin kendi çıkarları uyarınca oynadıkları oyunlar, gerçekçi olmayan ve aşırı talepleri dolayısıyla sonunda hayal kırıklığına uğramışlardır. Kimi Ermeni tarihçiler de bu gerçeği kabul etmiştir.

Bu bilgilerden sonra, Fransız işgali konusuna ve Türk direnişine değinmeden önce Osmanlı topraklarının İngiltere ve Fransa arasında paylaşılması ile ilgili olarak imzalanan Sykes-Picot Anlaşmasının mimarlarından François Georges-Picot ile Kurtuluş Savaşını başlatan Mustafa Kemal Paşa arasında, zamanlama açısından ilginç olan, görüşmeye değinilmesi yararlı olacaktır.

---

17 Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, Ermeniler: Sürgün ve Göç, (Türk Tarih Kurumu, 2004), s. 194.

7. Mustafa Kemal Paşa-Georges-Picot Görüşmesi

Fransız kuvvetlerinin Güney ve Güneydoğu Anadolu'yu işgal girişimine karşı ciddi bir silahlı direniş sürerken Mustafa Kemal Paşa ile Fransız Diplomatı François Georges-Picot arasında Sivas'ta bir görüşme gerçekleşmiştir. Georges-Picot Osmanlı Devleti'nin paylaşılması konusunda İngiliz Sir Mark Sykes ile bir anlaşma imzalamasının yanı sıra önemli bir diplomattır. Görevi de kartvizitinde "Fransa Hükümetinin Suriye ve Ermenistan Temsilcisi" olarak belirtilmiştir.

Bu görüşme Fransızlara karşı ciddi bir silahlı direniş sürerken yapılmıştır. Bu direniş konusunda izleyen bölümde bilgi sunulacaktır. 5 ve 6 Aralık 1919 tarihlerinde üç yarım gün yer alan, bir tercümanın da katıldığı, Mustafa Kemal Paşa ile Georges-Picot'nun görüşmesinin özel nitelikte olduğu belirtilmiştir.¹⁸

Ulusal Kurtuluş Savaşını başlatmak üzere 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasını izleyen dönemde Mustafa Kemal Paşa bazı yabancılarla görüşmesine karşın Nutuk'ta Georges-Picot ile görüşmesine değinmemiştir. Ancak Ali Fuat Cebesoy'un Milli Mücadele Hatıraları kitabında bu görüşme konusunda ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.¹⁹

Görüşmeden önce bir sorun oluşmuş, Georges-Picot'nun kartvizitinde yer alan "Suriye ve Ermenistan'da Fransız Hükümeti Temsilcisi" ünvanı dolayısıyla Ermenistan sözcüğünden rahatsız olan Mustafa Kemal Paşa kendisiyle görüşmekten kaçınmıştır. Ancak Georges-Picot kendisinin başkenti Erivan olan bağımsız Ermenistan'a akredite Fransa diplomatik temsilcisi olduğu, bu Ermenistan dışındaki herhangi bir ülke ile ilişkisinin bulunmadığı yolunda Mustafa Kemal Paşa'nın maiyetine açıklamada bulunduğundan görüşme gerçekleşmiştir.²⁰

Görüşme hakkında bilgi vermeden önce Mustafa Kemal Paşa'nın kuşkusuz ince bir diplomasi izlediğini belirtmek gerekmektedir. Zira Batı'da Yunanlarla baş edebilmek için Doğu'da Rusya ile Güney'de de Fransa ile yakın ilişkiler kurmak, böylece Doğu ve Güney cephelerini güvence altına almak gereğini duymuştur. Bu önemli bir stratejik değerlendirmedir. Sovyet rejiminin Kemalist hareket gibi anti-empyralist olması dolayısıyla Rusya'nın para ve silah yardımı sağlanmıştır. Aynı sonucun Fransa ile uzlaşmak suretiyle elde edilmesi amaçlanmıştır. Fransa'nın müttefiki İngiltere'den duyduğu rahatsızlık ve Güney Anadolu'daki Kuva-yı Milliye direnişi buna olanak sağlamıştır.

18 Alexandre Jevakhoff, Kemal Atatürk, Les Chemins de l'Occident,(Tallandier, 1989), s.166.

19 Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları,(Vatan Neşriyat, 1953), s. 268-269.

20 Vahé Tachjian, a.g.e. s. 116.

Bekir Sami beyin Beyrut Valiliği yapmış olması, Georges-Picot'nun da o sıralarda Beyrut'ta görevli bulunması, ayrıca Refet Paşa ile Georges-Picot arasında 1919 yılı Eylül ayında Konya'da bir görüşme yapılmış olması dolayısıyla söz konusu iki kişiliğin Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas'ta George-Picot ile görüşmesinde etkileri olmuş bulunabileceği ileri sürülmüştür. Öte yandan Suriye'de Fransa Yüksek Komiseri olarak görevini tamamlayan Georges-Picot, görevi bakımından ve Fransız askeri güçlerinin Anadolu'yu tehdit eden konumu dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'nın görüştüğü ilk Fransız ve en önemli ziyaretçi olmuştur. George-Picot'nun tutmuş olduğu, ancak yayınlanmamış olan günlük notları sayesinde Sivas görüşmesi gün ışığına çıkmıştır.²¹

Jevakhoff'a göre Mustafa Kemal Paşa görüşmede bir yandan tehdit edici davranış sergilemiş öte yandan da Georges-Picot'yu cezbetme eğilimi benimsemiştir. Halkın duyduğu infialin herhangi bir hareketsizliğe olanak tanımadığını, elde mevcut önemli bir ulusal askeri örgüt bulunduğunu, gerekirse aşırı önlemlere başvurabileceğini vurgulamıştır. Öte yandan da Mustafa Kemal Paşa, Georges-Picot'ya iltifatta bulunmuş, işgal kuvvetlerinin İstanbul'u işgali sırasındaki davranışları dolayısıyla General Franchet d'Espèrey'in hiçbir şey elde edemediğine değinerek, "ama siz dost olarak geldiniz" şeklinde bir ifade kullanmış, "Fransa'nın diğer devletlere karşı bağımsızlığımızın korunması için güvence sağlaması durumunda Fransa ile işbirliği ilkesinin geçerli olacağını" vurgulamıştır. Sonuçta, görüşmede, "Kilikya" da geçici olarak her türlü askeri eylemin askıya alınması kabul edilmiştir.²²

Öte yandan ileri sürüldüğüne göre, Sivas görüşmesinde varılan uzlaşi kapsamında, yerel yönetim ve azınlıkların korunması ile bağlantılı olarak Fransa'ya bir denetim hakkı (droit de regard) tanınması koşuluyla "Kilikya"nın Türkiye'ye iade edilmesi kabul edilmiştir. Aynı çerçevede konsoloslara da daha geniş yetkilerle himaye ve denetim hakkı tanınması benimsenmiştir.²³

İlginç olan bir husus da 1919-1923 yıllarında Suriye'de en yüksek rütbeli asker olan Orgeneral Henri Gouraud'nun Türk-Fransız cephesinde Fransız birliklerinin komutanı olarak Georges-Picot'nun Sivas ziyaretinin sakıncalı olduğu görüşünü ifade etmiş olduğu yolundaki bilgilerdir.²⁴

21 Alexandre Jevakhoff, a.g.e, s. 166.

22 Alexandre Jevakhoff, age, s. 167.

23 Paul du Véou, La Passion de la Cilicie 1919-1922, Mémoires, (le Cercle d'Ecrites Caucasiens, 2004), s. 98.

24 Paul du Véou, a.g.e. s.203.

Bu bilgilerden sonra görüşme hakkında Cebesoy'un açıkladığı hususlara da yer vermekte yarar vardır. Her şeyden önce göndermede bulunduğumuz Fransızca kitaplarda Cebesoy'un anılarına da değinilmektedir. Bu yayınlarda yer alan bilgilere ek olarak Cebesoy, Georges-Picot'nun Beyrut'ta aralarındaki eski dostluğa güvenerek Bekir Sami Bey'e telgraf çektiğini ve Sivas'a gelip gelemeyeceğini sorduğunu, olumlu cevap gelince otomobili ile Sivas'a doğru hareket ettiğini, bu arada Sivas'tan kendisine (Cebesoy'a) gelen mesajda Georges-Picot'ya kolaylık gösterilmesi ve seyahat sebebinin öğrenilmesi istenmiştir. Cebesoy, Sivas'tan önce Kayseri'ye gelen Georges-Picot ile görüşmüştür. Bu görüşmede Georges-Picot Fransa'da Hükümet değişikliği olacağını, Aristide Briand'nın başbakanlık görevine geleceğini ve her şeyin değişeceğini belirttiikten sonra Briand'nın siyasetinin güçlü ve bağımsız bir Türkiye kurulmasından yana olduğunu, ancak Kilikya'daki kanlı çatışmaların durdurulmasının her iki tarafın da çıkarları gereği olacağını vurgulamıştır. Cebesoy, Sivas görüşmesinde Bekir Sami beyin tercümanlık yaptığını, Rauf Orbay ve Ahmet Rüstem Bey'in de hazır bulunduğunu, Mustafa Kemal ile Georges-Picot görüşmesinin ayrıntılarını bu üç kişilikten öğrendiğini açıklamaktadır. Cebesoy, kartvizit konusundaki soruna da yer verdikten sonra, Georges-Picot'nun Başbakan olacak Briand'nın yeni politikasını Mustafa Kemal'e aktardığını ve Briand'nın Türk ulusal politikasına tamamen taraftar olduğunu söylemiştir. Ayrıca Kilikya'ya doğru yürümekte olan Türk ordularının buldukları yerde kalmaları için emir verilmesi halinde her şeyin halledilmiş olacağını sözlerine eklemiştir. Mustafa Kemal yanıt olarak şunları söylemiştir:

“Benden mümkün olmayacak bir şey istiyorsunuz. Millet, istiklali tehlikeye girdiğinde kendi ordularını toplar ve tek bir hareket tarzı kabul eder. O da kurtuluş uğrunda sonuna kadar kan dökmektir. Kilikya'da Türk bağımsızlığını almak niyetinizin olmadığını kanıtlarsanız orduların sizin üzerinize yürüyerek muharebeye tutuşacaklarını zannetmem. İstedikleri benim elimde değildir.”

Georges-Picot, Mustafa Kemal'in bu ifadelerinden sonra, Kilikya'da Fransız komutanlarına Fransa'nın müstakbel politikasını aktaracağını, kan dökmenin önlenmesinin ellerinde olduğunu anımsatacağını ifadeyle, Türk milli siyasetinin haklı ve meşru olduğunu söylemiştir. Cebesoy ayrıca Georges-Picot'nun bir süre sonra yarı resmi Le Temps gazetesinde Türk milli hareketi lehinde makaleler yazdığını da eklemektedir.²⁵

---

25 Ali Fuat Cebesoy, a.g.e., s. 268-269.

8. Fransızlara Karşı Direniş

1918 yılında Mondros silah bırakışması anlaşmasının imzalanması ile Fransa kendisine Güney ve Güneydoğu Anadolu'da verilen bölgeleri işgale başlamıştır. Batı'da Silifke yakınlarındaki Erdemli deresine kadar olan bölgeyi, Adana, Mersin ve Tarsus'u işgal etmiş, Doğu'da da Urfa, Maraş ve Antep'i işgal girişiminde bulunmuştur. Fransız işgal kuvvetlerinde Ermeni birlikleri yer almıştır. Öte yandan Mondros silah bırakışması anlaşmasının ardından 13 Kasım 1918'de müttefik kuvvetler İstanbul'un stratejik noktalarını işgal etmiştir. Daha sonra da 16 Mart 1920'de İstanbul'un ikinci kez işgali ile yönetime el koymuştur. Bu ikinci işgalde Fransız generali (daha sonra mareşal) Louis Franchet d'Espèrey, Anadolu'daki Kuva-yı Milliye örgütlenmesi sırasında, işgal kuvvetleri komutanı olarak gösterişli bir şekilde kente girmiştir.

Fransızlar işgal sırasında Güney ve Güneydoğu Anadolu'da ciddi bir direniş ile karşılaşmışlardır.

Ermeni asıllı Fransız yazar Vahé Tachjian, Sykes-Picot anlaşması ile Fransa'ya verilen bölgenin Kilikya'yı ve Bitlis, Urfa, Diyarbakır bölgesi ile Hayfa'ya kadar uzanan Suriye ve Lübnan kıyılarını kapsadığını, ayrıca Fransa'ya Halep, Şam, Hama, Humus, Bekaa vâdisi ve Musul'u içeren bir nüfuz bölgesi tanıdığını belirttikten sonra Fransız sömürge makamlarının tutumlarını haklı göstermek için şu gerekçeleri ileri sürdüğünü vurgulamaktadır:

- Coğrafi ve Stratejik temeller: Büyük Suriye kavramı kapsamında, Kilikya, Toros dağları ile Suriye blokunun kuzeyinde doğal bir engel oluşturan bölgede yer almaktadır.
- Ekonomik gerekçeler: Kilikya pamuk üretimi için büyük bir potansiyel taşımaktadır. Fransa pamuk sanayisinin açığını kapatabilecek ve tek başına iç pazarın üçte ikisini sağlayabilecektir.²⁶

Tachjian, Fransızların, diğer tüm emperyalist ülkelerin yaptığı gibi, emperyalist eylemleri çerçevesinde, yerel azınlıklara dayanmak politikası güttüğünü, bu kapsamda Ermenilerin Fransa emperyalizminin objektif müttefikleri olduğunu vurgulamaktadır. Müslümanları da Türk, Arap, Kürt, Çerkes olarak ayırtırmaya yöneldiğini bildirmektedir. Bu politika kapsamında yurt dışından çok sayıda Ermeni'nin ülkeye dönüşlerinin sağlandığını, silahlı Ermeni lejyonerlerinin Fransız yönetimi tarafından bölgeye getirildiğini ve onların aracılığı ile Müslümanların silahlarına el konulduğunu, bölgenin silahsızlandırılmasına çalışıldığını, bunun da (Ermeniler için) güvenlik

26 Tachjian, a.g.e. s . 26-28.

amacıyla yapıldığını kaydetmektedir. Bu gelişmenin Müslümanların tepkisine yol açtığını, Osmanlı valisi görevine devam etmekle birlikte, Fransız koloni yönetiminin, Ermenilere dayandığını, ancak özerklik konusunda bir söz vermemelerinin Ermenileri hayal kırıklığına uğrattığını ifade etmektedir. Kilikya'daki Fransız makamlarının bölgenin Fransa'ya ait olduğunu vurgulamasına karşın, Georges-Picot'nun buranın bir Ermeni Vilayeti olduğunu söylediğine dikkati çekmektedir.²⁷

Vahé Tachjian'ın kitabında bu kapsamda yer alan diğer ilginç bilgiler de şöyledir:

Georges-Picot Mustafa Kemal ile görüşükten sonra 9 Aralık 1919'da Adana'ya gelmiş, sonra İstanbul'a gitmiştir. Orada General Julien Dufieux'ye²⁸ Türkler ile işbirliği politikası izlenmesi gerektiğini bildirmiş, Kilikya'nın Türkiye'ye iadesine taraftar olduğunu söylemiştir (s. 116).

Fransızlar Maraş dâhil Güneydoğu Anadolu'da Kilikya'dakine benzer bir yönetim istemişlerdir. Ancak bölgede nüfusun çoğunluğu Türk olup Kemalistleri destekleyen gruplar vardır (s. 117-120).

Maraş, Antep ve Urfa'da Fransızlara karşı misilleme mevcuttur. Bu bölgede Kemalistlere büyük oranda bir katılım söz konusudur. Maraş'ta Ermeniler nüfusun 2/5 ini oluşturmakta iseler de Fransızların Maraş'ta yenilgisi bir dönüm noktası olmuş ve Fransız birlikleri direniş karşısında geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Milliyetçi güçler her yerde egemen olmuşlardır (s. 130-131).

Maraş yenilgisi Fransız politikasının başarısızlığını simgelemiş, Antep ve Urfa da Türkler tarafından ele geçirilmiştir (s.134).

18-26 Nisan 1920 tarihinde San Remo'da yapılan Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşılması ve Sèvres Konferansına hazırlık niteliğindeki toplantıda Beyrut'ta Fransa Yüksek Komiserliği Genel Sekreteri olan diplomat Robert de Caix, Mustafa Kemal'in Kilikya'nın tamamen boşaltılması istemine asla karşı çıkmamış, Fransa'nın Kilikya'yı tahliye ederek, Fransız güçlerinin İskenderun-Toprakkale hattına çekilmesini önermiştir (s. 135). Fransız politikası böylece yatıştırma (apaisement) politikası izlemeye başlamıştır (s. 137).

---

27 Tachjian, a.g.e. s.29-70

28 General Dufieux Kuva-yı Milliye güçleriyle savaşan Fransız birliklerinin komutanlığını yapmıştır. Daha sonra TBMM Hükümeti ile Fransa arasında anlaşma yapılmasına karşı çıkmıştır.

1920 yılı haziran ayından itibaren Türk güçlerinin Adana-Tarsus demiryolu hattına saldırıları tehdit yaratmış ve çatışmalar 1921 yılı Mart ayına kadar sürmüştür. O sıralarda Kemalist güçler Adana'yı kuşatmaya hazırlanıyorlardı (s. 138).

11 Mart 1921'de Fransa Başbakanı Aristide Briand ile Bekir Sami Bey arasında Londra'da imzalanan anlaşma ile Fransa toprak ödünleri vermiş ve Kilikya, Kilis, Antep ve Urfa'nın Türkiye'nin toprak bütünlüğünün parçası olduğunu kabul etmiştir (s.138). Ancak TBMM Hükümeti, (Fransa'ya bazı ekonomik ödümler verilmesini de öngören) bu anlaşmayı onaylamamıştır. Fransızlar Maraş'tan da çekilmeye başlamışlardır (s. 139).

Maraş bozgunundan sonra Fransızlar sivil halkı korumak için Hıristiyanlardan oluşan silahlı birlikler kurmuşlardır. Ancak Fransız birliklerinde yer alan Müslüman Kürt ve Çerkesler firar etmişlerdir. (s. 141).

10 Ağustos 1920 tarihinde müttelikler ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Sèvres Antlaşması ile tüm Kilikya bölgesi Ceyhan nehrine kadar Türkiye'ye bırakılmıştır (s. 146).

Türklerin bölgeye gelme olasılığı karşısında Alevi Araplar tam bir tarafsızlık politikası izlerken, Ermeniler de Adana'nın Müslüman halkına karşı şiddete başvurmuşlardır (s.148).

Adana'da yerel yönetim ve Osmanlı Valisi Kuva-yı Milliye ile işbirliği yaptığından Fransa İstanbul Hükümetinden valinin görevden alınarak değiştirilmesini istemiş ve yeni bir vali atanmıştır. Yeni vali gelmiş ve Adana halkının Fransa'ya karşı hareketi önlenmiştir (s. 149).

Adana Müslümanları topluca bölgeyi terk etmeye başlamışlardır. 1920 Şubat ayından itibaren 1200 Türk jandarmasının çekilmesi ve Fransız yönetiminin Türk eşrafına karşı ağır önlemlere başvurması Türk halkı arasında güvensizlik ve panik yaratmıştır. Kozan'dan 7500 Ermeni Adana'ya gelmiş, kentte çatışmalar çıkmıştır. 5 Temmuz 1920'de Ermeni çeteleri (bir düzine) Alevi Arapları öldürmüş, Müslüman evleri talan edilmiştir (s.150). Yaklaşık 20 bin Müslüman kenti terk etmiş, Ermeniler ve Süryaniler terk edilen evleri yakmışlardır (s. 152).

Suriye-Kilikya cephesinde görevli bir Fransız subayı olan Paul du Véou yayınladığı anılarında, Mersin, Tarsus, Maraş, Urfa ve Antep'teki çatışmalar ve Türk direnişi hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Fransız askeri birliklerinin başarısızlığını yeterince takviye kuvveti gelmemesine ve gerekli biçimde silah ile teçhizatın eksikliğine bağlamaktadır. Kitabının giriş

bölümünde Morgenthau'nun anlarına ve İngiltere'de yayınlanan propaganda ürünü Mavi Kitaba da göndermede bulunarak Osmanlı Devletinin soykırım yaptığı yolundaki Ermeni görüşlerini güçlü biçimde savunmaktadır. Daha önce görüşlerine değindiğimiz Ermeni kökenli Fransız Vahé Tachjian'dan çok daha aşırı görüşler belirtmesi dikkat çekicidir.²⁹

Paul du Véhou, Kilikya felaketinin Urfa'da gerçekleştiğini belirterek Urfa yenilgisinin Dien Bien Phu yenilgisine benzer nitelikte olduğunu vurgulamaktadır.³⁰ Bilindiği gibi Vietnam'da Fransız güçleri ile Vietminh arasında 13 Mart-7 Mayıs 1954 tarihleri arasındaki Dien Bien Phu savaşında Fransızlar tam ve kesin bir yenilgiye uğrayarak Vietnam'ı terk etmek zorunda kalmışlardı.

Paul du Véou, anlarında Maraş, Urfa ve Antep'teki Türk direnişi, Fransızların Ermeniler ile işbirliği yaparak onları kollamaları ve sonunda bölgeden çekilmek zorunda kalmaları ile ilgili olarak ayrıntılı bilgilere yer vermektedir. Kıbrıs'ta yerleşik Ermeni lejyonunun İskenderun limanından Anadolu'ya getirildiğini, 3 taburdan oluşan Ermeni lejyonunun Fransız birliklerine katıldığını, Fransız güçlerinin gelmesiyle 120.000 Ermeni'nin Kilikya'ya dönmesini sağladıklarını ve mallarını iade ettiklerini açıklamaktadır.³¹

1920 yılı Mart ayında Türklerin saldırıya geçtiklerini, Nisan ayında Fransız işgal birliklerinin Pozantı'da Kuva-yı Milliye güçleri tarafından ablukaya alındığını, Fransız askerlerinin başlarının testere ile kesildiğini, Pozantı'nın Beledemik bölümünün de düştüğünü yazmaktadır.³²

1920 yılının Ağustos ayında Tarsus ve Mersin'de Kuva-yı Milliye ile çatışmalar olduğunu, Türklerin Yenice'de (Tarsus) zafer kazandığını bildirmektedir.³³

Antep direnişinin uzun sürdüğünü belirten du Véou, şiddetli çatışmalar olduğunu, Mardin'den Türklerin 8.000 kişiden oluşan bir destek tümeni getirdiğini, sonunda Fransa'nın çekilmek durumuna kaldığını yazmaktadır.³⁴

Paul du Véou, tüm bu gelişmeler sırasında Paris'te Le Temps gazetesinin Kemalistlerden yana yayın yaptığına ve Kilikya'da Türk bayrağının

---

29 Paul du Véou, a.g.e. s. 50-55.

30 Paul du Véou, a.g.e. s. 32 ve 35.

31 Paul du Véou, a.g.e. s. 59-60, 83.

32 Paul du Véou, a.g.e. s. 180-181.

33 Paul du Véou, a.g.e. s. 232-234.

34 Paul du Véou, a.g.e. s. 245-255.

dalgalanması gerektiğini savunduğuna işaret etmektedir.³⁵ Bölgedeki tüm direniş hareketinin Ankara'dan yönlendirildiğini de vurgulamaktadır.

9. Ankara Anlaşması ve Fransızların Anadolu'dan Çekilmesi

Bölgedeki direniş ve Fransa'nın politika değişikliği dolayısıyla Fransızlar Anadolu'daki işgal bölgesinden çekilmeyi ve bu bölgeyi Kuva-yı Milliye güçlerine terk etmeyi kararlaştırmışlardır.

General Gouraud'nun göreve gelmesiyle birlikte 1919 yılı sonlarından itibaren Fransa'nın köklü bir politika değişikliğine yöneldiği görülmüştür. "Ama hangi Türkiye ile müzakereler yapılmalıydı" sorunsalı ortaya çıkmıştır, General Gouraud ve Beyrut'taki Fransa Yüksek Komiserliği Genel Sekreteri Robert de Caix'ye göre, yatıştırma ilkesini uygulamak için, Mustafa Kemal hareketi ile anlaşmaya varmak gerekiyordu (Tachjian s. 157).

Sonunda 20 Ekim 1921 tarihinde Fransa Hükümetinin tam yetkili temsilcisi Henry Franklin Bouillon ile TBMM Hükümeti Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) arasında Fransa'nın bölgeyi terk etmesine dair Ankara Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmanın 6. Maddesine göre Ankara Hükümeti Misak-ı Milli'de öngörüldüğü gibi uluslararası sözleşmelere uygun olarak azınlık haklarının korunacağını beyan etmiştir. Bununla birlikte bu madde Kilikya'daki azınlıkların hakları bakımından sağlam bir garanti teşkil etmiyordu. Anlaşmanın ardından Ermeni, Alevi Arap, Süryani-Keldani ve Rum nüfus kitlesel olarak bölgeyi terk etmeye başlamıştır. (Tachjian s. 168).

Bu şekilde Fransa Suriye ve Lübnan'daki işgal konumunu sağlamlaştırmak için Kilikya'yı feda etmiştir (Tachjian s. 170).

Bizzat Franklin Bouillon'un Kilikya'ya gelerek Hıristiyan nüfusun Kilikya'yı terk etmemesi yolunda çağırıda bulunması sonuçsuz kalmıştır. Zira Türk yönetiminin kurulacağı 4 Ocak 1922 tarihinden önce ülkeyi terk etme konusunda Hıristiyanlar kararlı idiler (Tachjian s. 170-171).

Adana Ermenileri Sèvres Antlaşmasına göre Fransa'nın Ceyhan nehrinin batısındaki tüm bölgeyi Türklere geri vermesine karşı direnme eylemine başvurmamış, olayların gelişmesini pasif biçimde bekleyerek izlemişti. Bu dönemde Dört Yol ilçesi Ermenilerin toplanma yerine dönüşmüştü. Doğu

35 Paul du Véou, a.g.e. s. 200.

Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Ermeniler Dört Yol'a gelmişlerdi. Ermeniler kentte askeri tatbikat yapmaya başlamışlar, silahlı Ermeni çeteleri Kuva-yı Milliye hizmetindeki Türk çetelerine karşı konuşlandırılmışlardı. Ermeniler Türklere karşı savaşmak için yeterince silah ve teçhizat topladıkları kanısındaydılar. Son anda Fransa'nın Ankara Anlaşmasında bir düzeltme yapacağı inancındaydılar. Ermenilerin amacı Dört Yol'da bir "Ermeni Yurdu" (Foyer Arménien) kurmak idi. Oysa bölge nüfusunun tamamı Türk idi (Tachjian s. 171-177).

Fransa Yüksek Komiserliği de silah ve teçhizata sahip Ermenilerin Türklere karşı direnmek istediğini öğrenmişti. Bu arada Fransızlar, İngilizlerin işi karıştırmak ve Türk-Fransız Anlaşmasında gedik açmak istediğinden kuşku duyuyordu. Nitekim Yunan Hükümetinin Ermenileri silahlandığı gözlemlenmişti. Kuşkusuz bu gelişmeler Suriye ve Lübnan'da durumunu mutlak biçimde sağlamlaştırmak ve bu nedenle Türklerle kesin bir anlaşma yapmak isteyen Fransa'nın çıkarlarına uymuyordu. Fransızlar Ermenileri bölgede kalmaya ikna etmeye çalışsa da 1921 yılı Aralık ayı sonuna kadar Ermeni nüfusun 2/3'ü ülkeyi terk etmiştir. Böylece Ermenilerin direnme eylemi bir hayalden öteye geçmemiştir. 31 Aralık 1921'de Dört Yol Ermenilerden tamamen boşaltılmış ve Türk makamları kenti ele geçirmiştir (Tachjian s. 174-177).

Ankara Anlaşmasının 7. Maddesi ile Türkiye sınırları dışında kalan Hatay özel bir yönetime kavuşturulmuştur. Bölgenin "Türk ırkından sakinlerinin Türk kültürünü geliştirmeleri için her türlü kolaylıktan yararlanacakları ve resmi dilin Türkçe olacağı" belirtilmiştir. Anlaşmanın 8. Maddesine göre de sınır çizgisi, İskenderun körfezi üzerinden Payas'ın güneyinden Meydan-ı Ekbez'e doğru giderek, Kilis, Nusaybin ve Cizre Türkiye'ye bırakılmıştır.³⁶ Nusaybin ve Cizre ile ilgili sınır çizgisi üzerinde Türkiye ve Fransa arasındaki görüş farklılığı dolayısıyla bu sorun 1930 yılında kesin çözüme kavuşturulmuştur. Oysa Bekir Sami Bey'in imzaladığı ve TBMM'nin onaylamadığı Londra Anlaşması ile sınır çizgisi Payas'ın güneyinden başlayıp Meydan-ı Ekbez'i Suriye'de, Kilis'i Türkiye'de bırakıyordu. Nusaybin ve Cizre de Türk sınırları dışında kalmıştı. Ankara Anlaşmasının 9. Maddesi de Suriye'deki (Osman Gazinin dedesi Süleyman Şah'ın türbesinin bulunduğu) Caber kalesi ve çevresinin Türkiye'ye verilmesini öngörüyordu.

24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması da Türkiye-Suriye sınırını Ankara anlaşmasına uygun olarak belirlemiştir.

36 Dışişleri Bakanlığı Arşivi, 1921 Ankara Anlaşması, <http://diad.mfa.gov.tr>

10. Sonuç ve Değerlendirme

Görüldüğü gibi Fransa'nın Anadolu'yu işgali, Fransız işgal güçlerinin sert bir direniş ile karşılaşmaları, Ankara hükümetinin kararlı davranışı ve Kuva-yı Milliye kapsamında büyük bir halk hareketi sonucu başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu çerçevede Suriye ve Lübnan'da tam anlamıyla egemen olmak isteyen Fransa köklü bir politika değişikliğine yönelerek ve Anadolu'dan çekilme ve bu amaçla bir yatıştırma diplomasisi izleyerek Ankara Hükümeti ile uzlaşmaya varmak zorunda kalmıştır. Bu gelişmede Fransa'nın İngiltere ile olan görüş ayrılıkları ve Fransa'nın İngiliz politikasından duyduğu burukluk da dikkate alınmalıdır. Öte yandan Fransa'da Fransız hükümetinin Anadolu'da izlediği politikaya eleştiriler yöneltildiği de gözlemlenmiştir.

Bu kapsamda Fransa'da önemli bir isim olan ve Mustafa Kemal ve Türk bağımsızlık savaşının desteklenmesi yönünde Fransa Hükümeti üzerinde etkide bulunan eski Savaş Bakanı ve o dönemde Fas'taki Fransız Temsilcisi Mareşal Hubert Lyautey'den söz etmek ilginç olacaktır.

Mareşal Lyautey Faslıların Mustafa Kemal hareketine büyük sempati duyduklarını ifadeyle, kendisinin Fas'taki işinin kolaylaştırılması için Türklerle anlaşmaya varılmasını telkin etmiş, bu konuda Başbakan Georges Leygues'e bir rapor sunmuştur. Daha sonra Dışişleri Bakanı Aristide Briand'a da bu konudaki görüşünü yazılı olarak bildirmiş, Briand Başbakan olunca görüşlerini tekrar yazarak kendisine iletmiştir. Ayrıca Mareşal Lyautey'in Mustafa Kemal Paşa'ya bu konuda gönderdiği mesajlar da İstanbul'daki bir Fransız gazetecisinin eşi olan gazeteci-yazar Berthe Georges-Gaulis tarafından ulaştırılmıştır. Mustafa Kemal Paşa da Lyautey'e Anadolu'daki bağımsızlık hareketine olan desteği dolayısıyla nazik bir teşekkür mektubu yazmıştır.³⁷

Bir Fransız gazetecisi ve yazarı olan Pierre Lyautey, amcası Mareşal Lyautey'e Atatürk tarafından gönderilen mektubun metnini kitabında yayınlamıştır. Atatürk, mektubunda, Lyautey'e, Türk bağımsızlık mücadelesine olan sempatisi dolayısıyla içten teşekkürlerini ifade etmiş, Fransa'nın kendisine beslenen ümidi boşa çıkarmadığına değinerek, içerisinde bulunduğu güç anlarda Fransız yetkililerinin sıcak sözlerle Türk halkını rahatlattığını belirtmiştir. Ayrıca Lyautey'in kişisel girişiminin dengeyi değiştirdiğini ve bu şekilde Ankara Anlaşmasının gerçekleşmiş olmasından mutluluk duyduğunu ifade etmiştir.³⁸

37 Pierre Lyautey, *Turquie Moderne*, (Julliard, 1970), s. 106-109.

38 Pierre Lyautey, a.g.e. s.107-109.

Ankara Anlaşması ile özel bir statü kazanan Hatay'ın, daha sonra 1938 yılında bağımsız olması ve 1939 yılında da Türkiye'ye katılma kararı almasıyla bu sorun da kesin çözüme kavuşmuştur.

Aynı şekilde, İngilizlerin Yunanistan yanlısı politikasından rahatsız olan İtalyanların da kendilerine verilen Antalya ve Silifke Sancaklarından vazgeçerek bazı ticari ayrıcalıklar karşılığında Ankara Hükümeti ile uzlaşmaya varıp Anadolu'yu terk ettikleri bilinmektedir.

Fransa işgal bölgesini terk ederken çok sayıda tüfek ve cephane bırakmıştır. Ayrıca 10 savaş uçağı vermiştir. Ermeni tarihçiler ve yazarlar, Fransa'nın Türk Kurtuluş Savaşına bu şekilde yardım etmesini de güçlü biçimde eleştirmişlerdir. İtalyanlar da Anadolu'dan çekilirken para yardımıyla bulunmuşlardır.

Ermenilerin ise tüm bu gelişmeler ve diplomatik manevralar çerçevesinde müttefiklerin ihanetine uğradıkları görüşünü dile getirdikleri gözlemlenmiştir. Günümüzde Fransa'da yaşayan Ermeni toplumunun esas itibarıyla Anadolu'daki Fransız işgal bölgesi kökenli olduğu dikkate alınırsa bu ülkede Türkiye aleyhindeki etkinlik ve çabaların nedeni de anlaşılabilir.

KAYNAKÇA

Arsand, Daniel. *Un Certain Mois d'Avril à Adana*. Paris: Flammarion, 2011.

Artuç, Nevzat. *Cemal Paşa, Askeri ve Siyasi Hayatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.

Barr, James. *A Line in the Sand: Britain, France and the Struggle that Shaped the Middle East*. London: Simon & Schuster, 2011.

Cebesoy, Ali Fuat. *Milli Mücadele Hatıraları*. İstanbul: Vatan Neşriyat, 1953.

Güçlü, Yücel. *The Armenian Events of Adana in 1909: Cemal Paşa and Beyond*. Lanham, Boulder, New York, Toronto, London: Hamilton Books, 2018.

Hazar, Numan. *Uygurluklar Çatışması, Ermeniler ve Dondurulmuş Uluslararası Sorunlar (Filistin, Keşmir, Kıbrıs, Karabağ)*. Ankara: Orion Kitabevi, 2022 Bu kitabın ikinci baskısı 2024 yılında Ankara'daki Nobel Yayınları tarafından yapılmıştır).

Jevakhoff, Alexandre. *Kemal Atatürk: Les Chemins de l'Occident*. Paris: Tallandier, 1989.

Karal, Ord. Prof. Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. Cilt V. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

Lyautey, Pierre. *Turquie Moderne*. Paris: Julliard, 1970.

McMeekin, Sean. *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898-1918*. London: Penguin Books, 2011.

Özdemir, Hikmet; Çiçek, Kemal; Turan, Ömer; Çalık, Ramazan ve Halaçoğlu, Yusuf. *Ermeniler: Sürgün ve Göç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.

Tachjian, Vahé. *La France en Cilicie et en Haute Mésopotamie*. Paris: Karthala, 2004.

Uras, Esat. *The Armenians in History and the Armenian Question*. İstanbul: Documentary Publications, 1988.

Numan HAZAR

Uzunçarşılı, Ord. Prof. İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Cilt III/2. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

Veou, Paul du. *La Passion de la Cilicie 1919-1922: Mémoires*. Le Ferté-sous-Jouarre: Le Cercle d'Écrits Caucasiens, 2004.

TÜRKİYE'DE ARMENOLOJİ ÇALIŞMALARI, KARŞILAŞILAN SORUNLAR VE YAPAY ZEKÂ PERSPEKTİFİ: (CHATGPT ÖRNEĞİ)

Prof. Dr. Birsen KARACA*

Özet: “Türkiye’de Armenoloji Çalışmaları, Karşılaşılan Sorunlar ve Yapay Zekâ Perspektifi: (ChatGPT Örneği)” başlıklı bu makalede, Armenoloji çalışmaları sırasında karşılaşılan sorunlar için yapay zekâ sistemlerinden biri olan ChatGPT’nin sunduğu çözüm önerileri değerlendirilmektedir. Araştırmanın amacı, sosyal bilimlerin alt birimlerinden biri olan Armenoloji çalışmalarının farklı aşamalarında karşılaşılan sorunları yapay zekânın sunduğu olanaklarla çözmeye olasılığına ve yapay zekâ tarafından sunulan çözüm önerilerinin niteliğine dikkat çekmektir.

Bu çalışmanın motivasyon kaynağı, Türkiye’de yürütülen Armenoloji çalışmalarının odağında yer alan sorunlar olmuştur. Bu sorunlardan hareketle ilk etapta Armenolojinin çalışma alanları ve yapay zekânın ne olduğu açıklanmaktadır; ardından da “Yapay zekâ yardımıyla Armenoloji alanında karşılaşılan sorunlar çözülebilir mi?” sorusunun cevabı aranmaktadır. Bu kapsamda, öncelikli olarak Armenolojinin genel ve özel sorunlarının neler olduğu belirlenmekte, sonra bu sorunları ChatGPT yardımıyla çözebilme olasılığını test etmek amacıyla yapay zekâ sistemine Ermeni kültür tarihiyle ilgili sorular yöneltilerek alınan çözüm önerilerinin niteliği tartışmaya açılmaktadır.

ChatGPT ile kurulan diyaloglar sonrasında önce yapay zekâların önyargılara neden olabileceği veya mevcut önyargıları güçlendirebileceği kanısı oluşmuştur. Bu kanının gerçekliği kesin bilgi olarak tanımlandıktan sonra, radikal Ermeni grupların Türkiye’ye karşı ürettikleri soykırım iddialarını

---

* Prof. Dr. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi öğretim üyesi.

kullanarak dünya kamuoyunda oluşturdıkları önyargıları yapay zekâ yardımıyla güçlendirebilecekleri varsayımına dikkat çekilmiştir.

Makalenin sonuç bölümünde, Yapay zekâ ile gerçekleştirilen sohbet süreçlerinde yapılan tespitlere yer verilmiştir.

Anahtar sözcükler: *Armenialılar, demonim, egzonim, Ermeni kültürü, filoloji, önyargı.*

Giriş

Seçilen konu başlığı ve ulaşılmak istenen hedef, öncelikli olarak Armenoloji çalışmalarının Türkiye için önemine vurgu yapmayı gerektiriyor.

Resmî olarak 1991 yılında kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin (Հայաստանի Հանրապետություն [Hayastani Hanrapetutyun]) Türkiye ile ilişkilerinde yaşanmakta olan kronik gerilimin arka planında, yüzyılı aşkın bir süredir yürütülen ve Türkiye'yi hedef alan kara propagandanın yoğun gölgesi hissedilmektedir. Onlarca yıldır Türkiye'ye karşı sergilenen bu tutumun, iki ülkenin ilişkilerini zehirleyen bir karaktere sahip olduğu ve diyalog kurma girişimlerini monoloğa dönüştürdüğü deneyimlerle sabittir. Tek başına bu sorun bile Türkiye'de yürütülen Armenoloji çalışmalarının önemine vurgu yapan güçlü bir etkiye sahiptir.

Bu çalışmada, sırasıyla Armenolojinin araştırma alanları ve yapay zekânın ne olduğu açıklanmakta; ardından da “Yapay zekâ yardımıyla Armenoloji alanında karşılaşılan sorunlar çözülebilir mi?” sorusunun cevabı aranmaktadır. Bu bağlamda, belirlenen sorunlar öncelik sırasına göre sınıflandırıldıktan hemen sonra, bu sorunların yapay zekâyâ sahip sistemler yardımıyla çözülme olasılığı test edilmekte, ardından da alınan çözüm önerisinin niteliği tartışmaya açılmaktadır. Bunlara ilave olarak Armenoloji çalışmalarını yürüten disiplinlerin çok farklı ve geniş bir yelpaze oluşturması nedeniyle araştırma konusunu sınırlandırma zorunluluğunu doğmuştur. Bu gerekçeyle sadece Ermeni kültürü alanında formüle edilen sorulardan en dikkat çekici olanlardan birkaçı ve bu sorulara yapay zekâ tarafından verilen cevaplar ön plana çıkartılmaktadır. Kaydedilmesi gereken bir diğer uygulama, bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmış olmasına karşın bütüncül bir bakış açısı sergileyebilmek amacıyla dil öğretimi ve çeviri faaliyetleri alanlarından edinilen bilgi ve deneyimlerden de yararlanılmış olmasıdır.

Ayrıca araştırmanın temel sorunsalı olan soru ve sorunlar için çözüm önerisi almak üzere kullanılan yapay zekâya sahip sistemler ve çevrim içi uygulamalar arasından da seçim yapma ihtiyacı duyulmuştur. Bunun nedeni, günümüzde yapay zekâya sahip çok sayıda sistem ve çevrimiçi program geliştirilmiş olsa da Ermeniceyi algılayabilen yapay zekâ sistemlerinin ve çevrimiçi programların yok denecek kadar azdır. Yapılan tarama sonucunda Armenolojinin araştırma alanlarıyla ilgili soruların ve sorunların çözümü için sadece ChatGPT, Google Bard (GEMİNİ) gibi yapay zekâ sistemlerine ve Google Translate, Yandex Translate gibi çevrimiçi çeviri araçlarına başvurulabileceği saptanmıştır. Her ne kadar araştırma sürecinde anılan yapay zekâ sistemlerinin ve çevrimiçi araçların hepsinden çözüm önerileri alınmışsa da gündem oluşturmak için, ChatGPT'nin çözüm önerileri tercih edilmiştir. Bu seçimde, ChatGPT'nin yapay zekâya sahip en başarılı sistem olduğu iddiası rol oynamıştır. Ücretsiz olması nedeniyle kullanımının daha yaygın olabileceği varsayımından hareketle ChatGPT'nin eski sürümünün tercih edildiği de vurgulanması gereken bir diğer bilgidir.

Kavramsal Çerçeve

Armenoloji. Çalışmanın başlığında kullanılan Armenoloji terimi ile işaret edilen çalışma alanı sadece dil ve edebiyatla sınırlı değildir. Armenoloji, günümüzde Ermenistan Cumhuriyeti'nin vatandaşı olan Ermeni halkının etnik bir kimlik etrafında birleştiği dönemlerden bugüne değin yaşadığı coğrafi bölgeler, kullandığı dilin kökeni ve gelişimi, edebiyatı, oluşturduğu ortak tarih ve kültür ile ilgili alan çalışmalarına olanak sunan akademik bir disiplindir.

Yapay Zekâ. Münevver Çetin ve Abdussamet Aktaş birlikte yazdıkları “Yapay Zekâ ve Eğitimde Gelecek Senaryoları” başlıklı makalede yapay zekâyı şöyle tanımlıyorlar:

“Yapay zekâ, insan bilişini algılayabilen, akıl yürütebilen, kavrayabilen, anlamlandırabilen, genelleştirebilen, çıkarımda bulunabilen, öğrenebilen, aynı anda birden fazla işi başarıyla gerçekleştirebilen (Gondal, 2018, s.1), bir anlamda insan zekâsını taklit edebilen bilişim teknolojisidir. Yapay zekâ aynı zamanda insan zekâsını ve beynin çalışma sistemini inceleyerek gelişimini sürdürmeye devam etmekte olan bir bilim dalıdır. Teng'e (2019) göre halen insan zekâsı yapay zekâdan daha üstündür fakat ortamın hızlı değişim göstermesi, görevlerin karmaşıklığı, belirli sırayla ve değişmeyen yöntemle aynı anda birçok işin çözülmesi söz konusu olduğunda yapay zekâ insan beynine göre çok daha hızlı çalışabilmektedir.” (Çetin–Aktaş, 4227)

Yukarıda sunulan bilgilerden hareketle, bu çalışmada yapay zekânın bir teknoloji ürünü, bir teknoloji türü, bir disiplin ve bir sistem olduğu bilgisi referans olarak alınmıştır. Çalışma konusu bağlamında, yapay zekâlarla ilgili işaret edilmesi gereken bir diğer nokta, yapay zekâ sistemlerinin doğru ve etkili bir şekilde çalışması için, veri yükleme, veri işleme, analiz ve çözüm üretme süreçlerinden geçmesi gerektiğidir.

Armenolojinin Sorunları

Bu alt başlığın ana izleğinde Armenolojinin sorularını belirlemek ve bu sorunları sınıflandırmak vardır.

Yukarıda yapılan tanımdan da fark edileceği üzere Armenoloji, disiplinlerarası bir çalışma alanıdır. Armenolojinin Türkiye’de yürütülen çalışma alanları, Ermeni filolojisi, Ermeni kültür tarihi, siyasi tarih, folklor, imge araştırmaları, medya ve iletişim çalışmaları, diaspora çalışmaları, sinema, propaganda vd. Dolayısıyla bu uzmanlık alanlarının her birinin genel ve özel sorunları vardır ve de kaçınılmaz olarak araştırmacının yapay zekâyâ sahip sistemlerle olan ilişkisi bu alanların çözüm bekleyen sorunlarıyla şekillenmektedir.

Bu noktadan sonra Armenolojinin temel sorunları iki gruba ayrılarak sınıflandırılmaktadır: Birinci grupta Armenolojinin genel sorunları, ikincisi grupta ise Armenolojiye özgü sorunlar öncelik sırasına göre gündeme taşınmaktadır.

Armenolojinin genel sorunları: Armenolojinin ve ilişkili olduğu diğer disiplinlerin çözüm bekleyen bazı ortak sorunlarından bahsedilebilir. Bu bağlamda vereceğimiz somut örnek filoloji alanında olacak. Tüm filolojilerle birlikte Ermeni filolojisinin genel sorunları da çözüme kavuşmuş görünüyor. Şöyle ki sadece filologlar değil istisnasız tüm disiplinlerin uzmanları dil eğitime, çeviriye, başarılı bir çeviri için sözlüklere, dil yanlışlarını düzeltmek için yazım kılavuzlarına ve editöre ihtiyaç duyuyor, verilere ulaşmak için arşiv veya müzeleri ziyaret etmek ya da uzun mesafeler katetmek zorunda kalabiliyor. Bu gereksinimler, araştırmacılardan ciddi zaman ve emek talep etmektedir. Öyle ki uzman araştırmacının dil öğrenmek için bir başka ülkeye gitmesi ve aylarca, belki de yıllarca o ülkede kalması gerekebiliyor veya bir sözcüğe ulaşmak için sözlük sayfalarını saatlerce karıştırmak ya da arşivlerde günlerce çalışmak zorunluluğu doğabiliyor. Dijitalleşmeyle birlikte bu sorunlar kısmen aşıldı. İlk etapta araştırmacının verilere ulaşmasını kısıtlayan zaman ve mekân engeli ortadan kalktı. Dil öğrenmek için artık o dilin konuşulduğu ülkeye gitmeden de internet ortamında veya sosyal medya araçlarını kullanarak

yaşayan dilde pratik yapma olanağı var. Çeviri yapmak için uzman çevirmen arama sorunu, bir süre sonra arşivlerde saklanacak bir bilgi olmaya aday. Bu gerçeklik, çeviri mesleğinin geleceğiyle ilgili tartışmaların da yoğunlaşmasına neden oldu. Yukarıda dikkat çekilen genel sorunlar, çok farklı kanallardan sıkça dile getirildiği için uzmanların ilgi alanına girmiş durumda ve çözüm önerileri ile ilgili gelişmeler kamuoyuyla kesintisiz olarak paylaşılmaktadır.

Gerçekte ise, (yapay zekâ tartışmalarını yaparken görüyoruz ki) görece olarak uzunca bir süredir metin çevirileri yapmak için sıkça başvurduğumuz Google Translate ve Yandex Translate uygulamaları (son zamanlarda bunlara DeepL gibi başka çevrim içi uygulamalar da eklenmiştir) işlem yaparken yapay zekâ teknolojilerini kullanıyor. Yine yıllardır kullandığımız ve son yıllarda sınırlı yapay zekâ özellikleriyle donatılan Microsoft Word ve diğer Office uygulamaları, Rusçada dijital yazım kılavuzu olan орфографический словарь (orfografiçeski slovar) yazım yanlışlarını tespit edip seçenekler sunabiliyor. Google Chrome, Firefox için bir tarayıcı eklentisi olarak kullanılabilen popüler bir çevrimiçi dilbilgisi denetleme aracı olan Grammarly benzeri uygulamalar, gramer hatalarını düzeltebiliyor. Fotoğraflanmış yazıları bir başka dile çevirme kapasitesinde olan Google Lens ve benzeri diğer uygulamalar çeviri ve yazım kuralları konusunda başarılı işlemler gerçekleştirebiliyor. Salt uzmanların değil sıradan insanların da güncel yaşamlarında adres bulma konusunda karşılaştıkları sorunları çözmek için kullanabildiği Google Maps veya Google Earth gibi teknoloji ürünleri de bu listeye dâhil edilebilir.

Armenolojiye özgü sorunlar ise, Armenolojinin araştırma alanlarına ait spesifik bilgilerden haberdar olmayı ve spesifik sorunları tanımayı gerektiriyor.

Armenoloji çalışmalarının temelinde dil öğretimiyle ve incelemeleriyle ilgili uzmanlık alanları vardır: Bu çalışmalar, Ermenicenin yabancı dil olarak öğretimi, dilbilimi, ses yapısı, morfemleri¹, söz dizimi, göstergeleri ve semantik² yapısı, paleografisi³ gibi konularda analizler yapmayı, çeviri faaliyetlerini gerçekleştirmeyi ve tüm bu alanlarla ilgili öğretim metotları geliştirmeyi kapsar.

Filoloji alanındaki deneyimlerden biliyoruz ki araştırmacıların/uzmanların bu faaliyetleri en az hata ile gerçekleştirebilmesi için Ermeni tarihini, kültürünü ve coğrafyasını tanımak gibi bir zorunluluğu vardır.

1 Morfem. Biçim birimi, bir dilin anlam taşıyan en küçük parçaları.

2 Semantik. Türkçe karşılığı “anlambilim”dir. Dili, sözcükleri anlam yönünden karşılaştırmalı olarak ve bu anlamların zaman içindeki değişim ve gelişimlerini göz önünde tutarak inceleyen bilim dalıdır. Bkz. Oxford Languages sağlayıcısı.

3 Paleografi, eski yazı çeşitlerini inceleyen bilimdir.

Gelinen noktada, yukarıda işaret edilen gereklilikleri dikkate alarak, yapay zekâya sahip bir sistem olan ChatGPT'nin sorulara verdiği cevapları değerlendirme süreçlerinde kullanmak üzere Ermeni kültür tarihini genel hatlarıyla resmetmek yerinde olacaktır.

Ermeni Kültür Tarihindeki Karakteristikler

Aşağıda sunulacak olan sorunlara ChatGPT'den çözüm önerisi almak için, Ermeni kültür tarihine özgü iki karakteristik anılmaya değerdir.

Bunlardan ilki, Ermeni tarihinin zamansal ve mekânsal olarak çok parçalı olmasıdır. Bu da Armenoloji alanında çalışanların bütüncül yaklaşım sergilemelerini engelleyen bir olgudur. Örneğin: Ermeni İddialarını Ermeni kültür tarihinden bağımsız bir fenomen olarak değerlendirip analiz etmek, manipülasyona açık verilerle zaman harcamaya neden olmaktadır.

Diğeri ise “Ermeni” sözcüğünün kullanım alanlarıyla ilgili bir olgudur. Şöyle ki Türkiye’de sıklıkla Ermeni sözcüğünün demonim⁴, Ermenistan sözcüğünün ise egzonim⁵ bir terim olduğu unutulurak düşünce üretilmektedir. Bu farkı vurgulamadan yapılan kullanımlar söz konusu olduğunda, algı operasyonları için kullanışlı bir zemin oluşabilmektedir. Bu düşüncenin açılımı şöyledir: Bugün etnik bir grubu tanımlayan Ermeni terimi geçmişte Ermenistanlıları tanımlıyordu. Aynı sorun farklı dillerde de yaşanmaktadır, özellikle İngilizcede. İlk kaynaklarda “Armenialılar” terimiyle anılan halkı tanımlamak için, Behistun Yazıtı’nda (M.Ö. 521-485) Farsça olarak “Armina” (Payaslian 2007, 4), Türkçede (*Redhouse Sözlüğü*)’ne göre Arapçadan alıntılandığı şekliyle “Ermeni”, İngilizcede “Armenian”, Ermenicede ender olarak “Nairyan” (նաիրյան), resmî olarak ve sıklıkla “Hay” ⁶(Հայ) adlandırılması yapılmaktadır. Bu konuda vurgulanması gereken bir diğer bilgi, Ermenilerin kendilerini ne zamandan beri «Hay» diye adlandırdıkları sorusu ile ilgili henüz net bir cevabının olmamasıdır.

4 Demonim, belirli bir yerin sakinlerini ya da yerlilerini tanımlamak için söz konusu yerin adından türetilmiş sözcüktür.

5 Egzonim, bir coğrafi adın ait olduğu ülkenin ana dilinden farklı olarak başka bir dildeki yazılışına verilen isimdir.

6 Hayastan, endonim bir terimdir. Endonim, resmî ve yerleşmiş bir dildeki coğrafi yer ismine verilen addır.

ChatGPT'nin Sunduğu Çözüm Önerileri ve Bu Önerilerin Değerlendirilmesi

Yukarıda vurgulanan çok parçalı kültür tarihinden zamansal olarak ilk dönem ilgi alanımızda kalsın ve bir yapay zekâ sohbet robotu olan ChatGPT'ye bu dönemle ilgili olarak formüle ettiğimiz (Ermeni kültür mühendislerini konu alan) bir soru yöneltelim: Bu soru “*Grigor Lusavoriç'in babası kimdir?*” olsun.

Reel yaşamdaki kitap ve kronikler gibi fiziksel kaynaklarda verilen bilgilere göre, *Herodot Tarihi* (Herodotos; MÖ. 484-449), *Anabasis* (Ksenefon; MÖ. 431-354) ve *Geografika* (Strabon; MÖ. 64-MS. 24) Armenialılardan bahseden ilk eserlerdir.⁷ Bu kaynaklarda Doğu Anadolu'da bir yerleşim birimi Armenia, burada yaşayan insanlar da Armenialılar olarak anılmaktadır. Ancak elimizde Armenialılar olarak anılan bu halkı tek bir etnik grup (Armenian/Ermeni) olarak tanımlayabilmemiz için gerekli olan kültür varlıklarını belgeleyen somut veriler yok. Görece somut verilere Armenialıların Hristiyanlığı kabulünden sonra ulaşabiliyoruz: Bu tarih, Ermeni kaynaklarında genellikle 301 yılı olarak kayıtlıdır. Ermeni dünyasında kabul gören dinî kaynaklara göre, Hristiyanlığın kabul edilmesine öncülük edenler, bir Part soylusu olan Anak'ın oğlu Grigor ve Ermeni yönetici Kusal'ın oğlu Tridat'tır: Her ikisi de Roma İmparatorluğu'nun kendilerine verdiği olanaklarla yetişmiştir. Aldıkları eğitimin sonucunda da Grigor Hristiyan din adamı, Tridat da Armenialıların yöneticisi olmuştur. Bu olaydan yüzyıla yakın bir süre sonra dönemin yöneticisi Vramşapuh (yöneticiliği 392-414), X. Ermeni Katoğikosu Sahak Partev (389-439) ve onun öğrencisi Mesrop Maştots (362-440) tarafından yürütülen yoğun çalışmalarla Ermeni yazı dili için gerekli altyapı hazırlıkları tamamlanmış ve Grabar (գրաբար) olarak adlandırılan bir alfabe oluşturulmuştur. Ermeni kültürüne ait ilk yazılı kaynaklar çeviri faaliyetlerinin ürünü olan eserlerdir. Örneğin: Mesrop Maştots tarafından çevrilen ilk eser *İncil* olmuştur. Bu ilk çevirinin ardından Hristiyan dünyasına ait ilk keşiş ve çilekeşlerin yaşam öykülerini anlatan eserlerin çevirisi yapılmıştır. Bu eserlere konu olan kişilerin

7 Bu eserleri referans olarak kullanırken unutulmaması gereken, bu metinlerin el yazması kopyaları çıkarılırken ve çevirileri yapılırken müdahale edilmiş olma ihtimalinin çok yüksek olmasıdır. Bu ihtimalin gerçeğe yakınlığını destekleyen bilgilerden bazıları şunlardır: 1) Söz konusu eserlerin papirüse yazılmış olan nüshalarının ömrü, milattan önceki dönemlerde birkaç kez yeniden yazılmalarını gerektirecek kadar uzundur. 2) Yazıyı koruyan materyaller değiştiçe (papirüs, parşömen ve kâğıt) anılan eserlerin yeniden yazılmasını (kopyalanmasını) kaçınılmaz kılmıştır. 3) Hristiyanlığın hâkimiyetini kurduğu ilk yıllarda, geçmiş dönemlere ait soyut ve somut kültür varlıklarını yok etme eylemleri yaşanmış, bu kapsamda kütüphaneler tahrip edilmiş ve bugün referans olarak kullandığımız kitapların korunan nüshaları yakılmıştır (3 numaralı bilgi için bk. Catherine Nixey. (2024). *Kasvetli Çağ*. çev. Arzu Akgün. İstanbul: YKY). 4) Bu eserler tarihin hemen her döneminde kültürel etkinliğini çok farklı dillerde yürüten okurların talepleri doğrultusunda çeviri süreçlerinden geçmiştir ve hâlâ da bu süreçler tekrar edilmektedir. Bu gerçekler dikkate alınırsa, özgün el yazması kopyalarda yer almayan kavram ve sözcüklerin metne dâhil edilmesi ihtimali, kaçınılmaz bir gerçek olarak tartışma konusuna dönüşür.

ve yukarıda anılan liderlerin hemen hepsinin Ermeni olarak anılmaması, Ermeni kimliğinin oluşturulması sürecinde yaşananların karakteriyle ilgili önemli bir ipucudur. Nitekim, N.S.Nalbandyan, S.N.Sarınyan ve S.B.Agabegyan'ın birlikte kaleme aldıkları *Ermeni Edebiyatı* adlı kitapta da Ermeni kimliğinin tek bir etnik köken üzerine kurulmadığı, yeni kimliğin Eti, Huri ve Urartulu halkların asimile edilmesi sonucunda oluşturulduğu bilgisi vardır (H.C. Налбандян ve diğerleri, s.7; René Grousset 2005, s.66-68-122-127).

Özetle, bu döneme ait Ermeni kültür ve siyasi tarihiyle ilgili bilgilerde efsane ve söylencelerin yoğunluğu dikkat çeker. Bu ilk evrede Ermeni siyasi tarihini şekillendiren güçler, yapılan savaşlar sonunda Armenia'yı sınırlarına dâhil eden devletler olmuştur: Sırasıyla Pers İmparatorluğu, Makedonya Krallığı, Roma İmparatorluğu, Part Krallığı, Bizans İmparatorluğu, Araplar, Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları gibi. Lakin konuyla ilgili somut verilere ulaşmak şu an için olanaksız görünüyor, çünkü yukarıda anılan devletlerin arşiv belgeleri arasında Ermenileri konu alan bilgilerin varlığı, varsa ne ölçüde korunduğu ve bu bilgilerin karakteri henüz araştırma konusu yapılmadı. Mevcut durumda arşivlerde korunduğu iddia edilen bilgilerle ilgili görüşler varsayımlardan ibarettir. Bu da yapılan çalışmaların birincil kaynaklardan yoksun olduğunu, dolaşımda olan bilgilerin çoğu zaman varsayımlar üzerinden üretilmiş kurmaca öykülerden ya da dönemin yöneticileri, zengin elitleri veya dinî, siyasi ya da sivil kuruluşlar tarafından desteklenen bireylerce tutulmuş kroniklerden veya kaleme alınmış vakayinamelerden⁸ toplandığını gösteriyor.

ChatGPT ise Ermeni tarihinin yukarıda genel hatlarıyla resmedilen ilk dönemleriyle ilgili sorulara cevap vermek için bilgiyi dijital veri kaynaklarını tarayarak topluyor, ancak bugün bile birincil kaynakların içeriğine ulaşma kapasitesi sınırlı. Bu durumda, yapay zekâ sisteminin ulaştığı bilginin nerede, nasıl üretildiği ve hangi saiklerle işlendiği ciddi bir sorun olabilecektir. Bu çıkarımın doğruluğunu test etmek için ChatGPT'ye Ermenilere Hristiyanlığı kabul ettiren Grigor Lusavoriç'le ilgili olarak 01.03.2024 tarihinde farklı zamanlarda birkaç kez yukarıda hazırladığım soruyu yönelttim. Chat GPT, bu soruya her seferinde farklı bir cevap verdi. Sohbetin akışı şöyleydi:

---

8 2023 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan Urfalı Vahram Rabuni ve Hetum tarafından kaleme alınan iki eser (tek kitap olarak çıkmıştır) *Kilikya Kralları Tarihi Rubenyanların Manzum Tarihi - Gorığos Senyörü Hetum Vekayinamaesi* (Çev.: Hrant D. Andreasyan, Yayına Hazırlayan: Hülya Eraslan, Ankara: TTK, 2023) adlı eser Ermeni tarihinin tartışmalı karakterini gösteren güzel bir örnektir.

B.K.: Grigor Lusavoriç'in babası kimdir?

ChatGPT: Grigor Lusavoriç, Ermenistan'da önemli bir tarihî figür olan Mesrop Mashtots'un torunudur. Mesrop Mashtots, Ermeni alfabesini icat eden ve Hristiyanlıkla ilişkilendirilen bir figürdür.

B.K.: Ben babasını sormuştum.

ChatGPT: Özür dilerim, yanlış anladım. Grigor Lusavoriç'in babası, Ermeni tarihinde önemli bir figür olan Vartan Mamikonian'dır. Vartan Mamikonian, Ermeni tarihindeki önemli liderlerden biridir ve Ermeni Hristiyanlık tarihindeki önemli olaylarda aktif rol oynamıştır.

B.K.: Nasıl oluyor da Grigor Lusavoriç'ten yüz yıl sonra babası doğmuş oluyor? ChatGPT bunu açıklayabilir mi?

ChatGPT: Haklısınız, bir yanlışlık olmuş. Grigor Lusavoriç, 4. yüzyılın sonlarına doğru yaşamış bir Ermeni Hristiyan lideridir ve Vartan Mamikonian'ın oğlu değildir. Doğrusu, Grigor Lusavoriç'in babası Ghevont'dur. Ghevont, Ermeni Kilisesi'nde önemli bir rahiptir ve Grigor Lusavoriç'in öğretmeni olarak bilinir. Ghevont, Grigor Lusavoriç'e manevi öğretiler vermiş ve onun yetişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

B.K.: Ermenilerin Hristiyanlığı kabulü Grigor Lusavoriç'le başladı, babasının kilisede rahip olması olanaksızdı. Kilise henüz kurulmamıştı. ChatGPT kaynaklarını kontrol edebilir mi?

ChatGPT: Evet, doğru. Ermeni Kilisesi'nin resmi kuruluşu, Grigor Lusavoriç'in yaşadığı dönemden yaklaşık 15 yıl sonra, 301 yılında gerçekleşmiştir. Bu nedenle, Grigor Lusavoriç'in babası Ghevont'un kilisede rahip olması mümkün değildir. Grigor Lusavoriç, Ermeni Kilisesi'nin kurucularından biri olarak kabul edilir ve Ermenistan'da Hristiyanlığın yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Ancak, Grigor Lusavoriç'in babası hakkında daha fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle, babasının kimliği veya mesleği konusunda kesin bir bilgi mevcut değildir. (bkz. Prompt No:1, 2,3)

Örneklerde de görüldüğü üzere ChatGPT'nin verdiği bilgiler reel yaşamda ulaştığımız kaynakların içeriğinden edindiğimiz bilgilerle uyuşmuyor.⁹

⁹ Aynı sorular, 27.12.2025 tarihinde ChatGPT'ye yeniden yöneltildi, ChatGPT'nin cevapları değişmişti, ancak verilen bilgiler hâlâ güvenilir olmaktan çok uzaktı.

Verilen cevaplardan, yapay zekânın birbiriyle uyuşmayan bilgileri kesin doğruluk olarak sunulabildiği, hatta beslendiği kaynakları kullanarak kendi özgün efsanesini yaratma kapasitesinde olduğu fark ediliyor. Bu cevaplar, yapay zekâlı sistemin (bizim örneğimizde ChatGPT'nin) veri yükleme, veri işleme, veri analizi ve çözüm üretme süreçlerinin herhangi bir aşamasında ya da bu aşamaların tamamında aksaklıkların yaşandığını, sonuç olarak da sistemin doğru bilgiye ulaşamadığını ya da verinin işlenme sürecinde gerektiği gibi temizlenemediğini veya analiz ve çözüm üretme süreçlerinde sistemin yetersiz kaldığını düşündürüyor.

Buna ilave olarak, ChatGPT ile yukarıda kurulan diyalog sonrasında yapay zekânın/zekâların mevcut gelişmişlik düzeyiyle henüz çok dilli okumalar yapamadığı yönünde bir kanı oluştu. Böyle bir kanının oluşmasında, tek başına ChatGPT'nin cevapları değil, Ermenicenin spesifik özellikleri de rol oynadı.

Şöyle ki Ermenicenin en karakteristik özelliklerinden biri, az konuşulan diller kategorisinde olmasıdır. Diğer özelliği ise Ermenicenin yalnızca Ermenice için üretilmiş özel bir alfabe ile yazı diline aktarılması ve bu alfabeyi yalnızca Ermenilerin kullanmasıdır. Worldometer'ın canlı yayınına göre Ermenistan'ın resmî dili olan Ermeniceyi konuşanların sayısının iki milyon dokuz yüz altmış iki bin dokuz yüz elli dokuz olduğu (1 Ocak 2025 tarihi itibarıyla Worldometer'ın Armenia Population (LIVE) sayfasında açıklanmıştır, web), diasporada yaşayan Ermenilerin işlevsel dillerinin (yani birinci dillerinin) yaşadıkları ülkenin resmî dili olduğu, dolayısıyla anadillerini ikinci dil olarak kullandıkları dikkate alınır, yukarıda sunulan bilgiler yardımıyla çizilmek istenen tablo netleşecektir.

Bu varsayımların doğruluğunu test etmek için, ChatGPT'den, önce Ermenice bir söz öbeğini analiz etmesi talep edildi:

B.K.: ChatGPT “Արհեստական բանականությամբ համակարգեր” ifadesini analiz edebilir mi?¹⁰

ChatGPT: Evet, “Արհեստական բանականությամբ համակարգեր” ifadesi Ermenice'de “Astrolojik bilimsel sistemler” anlamına gelir. ChatGPT, çeşitli dillerdeki metinleri anlayabildiği için bu ifadeyi analiz edebilir.

10 ChatGPT'ye 27.12.2024 tarihinde bir kez daha Ermenice “Արհեստական բանականությամբ համակարգեր” terimini analiz etmesi istendi. Bu kez, yapılan analiz sonucunda “Yapay Zekâya Sahip Sistemler” çevirisi gerçekleşti. Bu da ChatGPT'nin Ermenice metinleri algılama konusunda çok daha iyi bir düzeye ulaştığının göstergesi olarak değerlendirildi.

B.K.: ChatGPT yanlış bilgi verdi. “Արհեստական բանականությունը հասկանալի չէ” ifadesinin doğrusu “Yapay Zekâya Sahip Sistemler” olmalıydı. ChatGPT, bunu nasıl açıklayacak?

ChatGPT: Özür dilerim, verdiğim yanlış bilgi için. “Արհեստական բանականությունը հասկանալի չէ” ifadesi gerçekten “Yapay Zekâya Sahip Sistemler” olarak tercüme edilmelidir. ChatGPT, bu hata için özür diler ve yanlış anlamadan kaynaklanan herhangi bir karışıklık için mazeretlerimi sunarım. (Bkz. Prompt No: 4)

Ardından da ChatGPT’nin alfabe ve sembol tanıma konusundaki bilgi düzeyini test etmek üzere sorular formüle edildi:

B.K.: ChatGPT, mevcut gelişmişlik düzeyi ile Ermenice kaynakları okuma konusunda yetkin olmayabilir mi?

ChatGPT: Evet, bu mümkün. ChatGPT, doğal dil işleme (NLP) alanında oldukça gelişmiş olsa da bazı diller veya dil özellikleri konusunda diğerlerine kıyasla daha sınırlı olabilir. Ermenice gibi daha az yaygın veya daha az temsil edilen diller için özel bir eğitim almadığından, bu dili tam olarak anlama veya işleme konusunda diğer diller kadar yetkin olmayabilir. Bu nedenle, Ermenice veya benzeri daha az yaygın dillerdeki metinleri işlerken, bazı zorluklar veya hatalar olabilir. (Bkz. Prompt No: 5)¹¹

Bu noktada yapay zekâ sistemi, arşivleme sistemi olmasına karşın geçmişte işlediği verilerle hazırladığı cevabı yeniden formüle edemiyordu. Örneğin, 21.02.2024 tarihinde “*ChatGPT’nin algılayamadığı bir alfabe var mı?*”

11 01.01.2025 tarihinde ChatGPT’ye aynı soru yeniden soruldu. Alınan cevaptan sorunun hâlâ çözülmemiş olduğu tespit edildi:

B.K.: ChatGPT, mevcut gelişmişlik düzeyi ile Ermenice kaynakları okuma konusunda yetkin olmayabilir mi?

ChatGPT.: Evet, doğru bir tespit. ChatGPT, mevcut haliyle Türkçe, İngilizce ve diğer pek çok dilde oldukça yetkin olsa da, Ermenice gibi daha az yaygın kullanılan dillerdeki metinleri işleme konusunda sınırlamalara sahip olabilir. Bu sınırlamalar, dilin gramer yapısı, kelime dağarcığı ve bağlamsal kullanımı gibi konularda eksik bilgiye dayanabilir. Ermenice gibi diller için, dil modelinin daha fazla veriyle eğitilmesi ve bu dilin kurallarına uygun olarak optimize edilmesi gerekir.

Ancak, Ermenice metinleri anlamak veya çevirmek istiyorsanız, ChatGPT yine de belirli bir düzeyde yardımcı olabilir. Özellikle açık ve basit ifadeler üzerinde çalışırken, mevcut bilgilerden yararlanabilir. Bununla birlikte, daha karmaşık metinler veya özgün kültürel bağlamlar için başka araçlara veya uzmanlara danışmanız gerekebilir.

Daha fazla bilgi için GPT Online adresini ziyaret edebilirsiniz. (Bkz. Prompt No: 6)

şeklinde yöneltilen soruya verdiği kesin cevap, 3.03.2024 tarihinde arşivinden çıkartılarak soruya eklenince yapay zekânın küçük bir giriş yaparak soruyu değiştirmeden cevap olarak tekrar ettiği görüldü;

ChatGPT: Tabii, işte o konuşmanın yeniden sunumu:

Benim temel programlama alfabem Latin alfabesine dayanıyor, bu yüzden öncelikle Latin alfabesindeki karakterleri algılamakta iyiyim. Ancak, diğer alfabelerdeki bazı karakterleri tanıyabilirim, ancak bunlarla ilgili tam bir kapsama sahip değilim. Özellikle özel semboller veya alfabeler için tam bir algı yeteneğim olmayabilir. Ancak, çoğu yaygın dilde ve alfabede iyi bir iş çıkarabilirim. (Bkz. Promt No:7)

ChatGPT ile yukarıda kurulan diyaloglar sonrasında yapay zekâların önyargılara neden olabileceği veya mevcut önyargıları güçlendirebileceği kanısı oluştu. Bu kanının yönlendirmesiyle “yapay zekâ önyargısının” gerçek olma olasılığını araştırıldı ve “Yapay Zekâ Önyargı Oluşturabilir mi?” şeklinde bir soru hazırlandı. Yapılan taramalar sonucunda hem konunun uzmanlarının hem de yapay zekâ sistemlerinin bu kanıyı doğruladığı görüldü. Özgür Kurtuluş “Yapay Zekâ Önyargısı Nedir?” başlıklı yazısında şöyle diyordu:

“Yapay zekâ destekli karar verme sistemleri, büyük miktarda veriyi analiz ederek başarılı tahminlerde ve önerilerde bulunabiliyor. Bu sayede birçok alanda hızlı ve doğru kararlar alınabiliyor. Ancak bu sistemlerin farkında olmadan mevcut sosyal önyargıları güçlendirebileceği yönünde artan bir endişe var.” (Kurtuluş, TÜBİTAK web.)

ChatGPT da bu kaygının doğruluğunu onaylayan bir cevap verdi:

B.K.: Yapay Zekâ önyargısı var mıdır?

ChatGPT: Evet, yapay zekâda da önyargılar olabilir. Yapay zekâ sistemleri genellikle veriyle eğitilirler ve bu veriler insanlar tarafından oluşturulur. Bu verilerdeki önyargılar, yanlış anlamalar veya eksiklikler yapay zekâ sistemlerine yansiyabilir. <...> (Bkz. Promt No: 8)

ChatGPT'nin verdiği cevaplardan çıkan sonuç, yapay zekâlı sisteme yüklenen verilerin bilgi kaynağını kurgulayan anlatıcının anlattığı konuya karşı tutumunun da (eleştirel, benimseyici ya da nesnel) yapay zekâ tarafından öğrenilebildiği ve bu tutumun defalarca kez yeniden üretilip sunulabildiği şeklinde oldu. Bu gerçeklikten hareketle, Bazı radikal Ermeni gruplarının

Türkiye'ye karşı ürettikleri soykırım iddialarıyla ilgili dünya kamuoyunda oluşturdukları önyargıları yapay zekâ yardımıyla güçlendirme olasılıkları da olabilir varsayımı kayda geçirildi ve bu varsayımın doğruluğunu test etmek için ChatGPT'ye farklı zaman aralıklarında sorular değiştirilmeden tekrar tekrar yöneltildi. Alınan cevaplar her seferinde farklı oldu, ancak hiçbir cevapta Ermeni İddiaları şüpheyile karşılanmıyordu.

Sonuç

Yapay zekâ ile yapılan sohbet sürecinde şu tespitler yapıldı: a) Yapay zekâ birbiriyle uyuşmayan bilgileri kesin doğruluk olarak sunulabilmektedir, hatta beslendiği kaynakları kullanarak kendi özgün efsanesini yaratma kapasitesine olduğu görülmüştür. b) ChatGPT'nin verdiği cevapları çok hızlı değiştirdiği fark edildi. Bu durumun da veri yükleme, veri işleme, veri analizi ve çözüm üretme süreçlerinin herhangi bir aşamasında ya da bu aşamaların tamamında aksaklıkların ve müdahalelerin olabileceği yönünde bir varsayım oluşturulmasına zemin hazırladı. c) ChatGPT, geçmişte yaptığı diyalogları belli bir süre arşivleyebiliyor ama verdiği cevapları aynı formülasyonla yeniden kurabilme özelliğine henüz sahip değil. d) ChatGPT'nin mevcut gelişmişlik düzeyi ile farklı alfabeler kullanılarak kaydedilmiş kaynakları çözümleyemediği, yaptığı çoklu okumaların çok büyük oranda Latin alfabesiyle sınırlı olduğu; bu durumun da Batılı akademik çevrelerin düşüncelerini otomatik olarak dominat pozisyona taşıyabileceği şeklinde bir tehlikeye gebe olduğu öngörüsü oluştu. e) Yapay zekâ sistemlerinin önyargılara neden olabileceği veya mevcut önyargıları güçlendirebileceği uzmanlarca ve sistemin kendisi tarafından da kabul edilen bir gerçektir. f) ChatGPT'nin Google'ın veri ağına erişimi olmadığı için, bu iki yapay zekâ birbirlerinden bağımsız çalışıyor. Bu da ileride yaşanacak bilgi karmaşasının ön habercisi olarak okunmalıdır.

KAYNAKÇA

Catherine Nixey. (2024). *Kasvetli Çağ*, çev. Arzu Akgün, İstanbul: YKY.

ChatGPT. (Erişim Tarihi: 22.01.2024). <https://chat.openai.com/c/de02c2fb-5f7c-499f-b2f2-cf5a0e8dbf74>

Ertan KUŞÇU. (2015). “Çeviride Yapay Zekâ Uygulamaları”, *Ataturk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl 2015, Sayı: 30, 45 – 58

Emin Baki ADAŞ, Borabay ERBAY, (2022). Yapay Zekâ Sosyolojisi Üzerine Bir Değerlendirme, *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 2022 21(1) 326-337. (Erişim Tarihi: 4.03.2024)
<https://dergipark.org.tr/en/pub/jss/issue/68239/991383>

GoogleBard (GEMİNİ) (Erişim Tarihi:22.01.2024)
<https://bard.google.com/chat/060b689b9f9c3a0>

K. M. Gondal. (2018). Artificial intelligence and educational leadership. *Annals of King Edward Medical University*, 24(4), 1-2.

Н.С. Налбандян (1976), С.Н. Саринян, С.Б. Агабабян, *Армянская литература*, Москва: Высшая школа.

Harun PİRİM. (2006). Yapay Zeka, *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi* 1 (1), 81-93. (Erişim Tarihi: 4.03.2024)
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/179113>

Münevver Çetin, Abdussamet Aktaş (2021). Yapay Zeka ve Eğitimde Gelecek Senaryoları, *OPUS (Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi-International Journal of Society Research)*, Volume: 18 Issue: Eğitim Bilimleri Özel Sayısı, 4225 - 4268. (Erişim Tarihi: 4.03.2024)
<https://dergipark.org.tr/en/pub/opus/issue/63558/911444>

Özgür Kurtuluş (09/10/2023), Yapay Zekâ Ön Yargısı Nedir?, *TÜBİTAK Bilim Genç*, (Erişim Tarihi: 03.02.2024)
<https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/yapay-zeka-yargisi-nedir-0>.

René Grousset (2005), *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev.: Sosi Dolanoğlu, İstanbul: Aras.

Simon Payaslian (2007). *The History of Armenia: From the Origins to the Present* (İngilizce). Palgrave Macmillan. s.4. (Erişim Tarihi: 27.12.2024)

https://www.academia.edu/43051044/THE_HISTORY_OF_ARMENIA_FROM_THE_ORIGINS_TO_THE_PRESENT

свт. Димитрий Ростовский, “Житие и страдание святого священномученика Григория, епископа великой Армении, и с ним тридцати семи дев,” Жития святых, (Erişim Tarihi: 31.02.2024)

https://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/zhitija-svjatykh/840.

Teng, X. (2019). Discussion about artificial intelligence’s advantages and disadvantages compete with natural intelligence. *Journal of Physics: Conf. Series* 1187, 1-7. doi:10.1088/1742-6596/1187/3/032083

— (2000) *Redhouse Sözlüğü: Türkçe/Osmanlıca-İngilizce*, İstanbul: Redhouse Yayınları.

Worldometer, Armenia Population (LIVE), (Erişim Tarihi:01.01.2025)

<https://www.worldometers.info/world-population/armenia-population/>

Ekler:

You
Grigor Lusavoriç'in babası kimdir?

ChatGPT
Grigor Lusavoriç, Ermenistan'da önemli bir tarihi figür olan Mesrop Mashtots'un torunudur. Mesrop Mashtots, Ermeni alfabesini icat eden ve Hristiyanlıkla ilişkilendirilen bir figürdür.

You
Ben babasını sormuştum

ChatGPT
Özür dilerim, yanlış anladım. Grigor Lusavoriç'in babası, Ermeni tarihinde önemli bir figür olan Vartan Mamikonian'dır. Vartan Mamikonian, Ermeni tarihindeki önemli liderlerden biridir ve Ermeni Hristiyanlık tarihindeki önemli olaylarda aktif rol oynamıştır.

Prompt:1

You
Nasıl oluyor da Grigor Lusavoriç'ten yüz yıl sonra babası doğmuş oluyor? ChatGPT bunu açıklayabilir mi?

ChatGPT
Haklısınız, bir yanlışlık olmuş. Grigor Lusavoriç, 4. yüzyılın sonlarına doğru yaşamış bir Ermeni Hristiyan lideridir ve Vartan Mamikonian'ın oğlu değildir. Doğrusu, Grigor Lusavoriç'in babası Ghevont'dur. Ghevont, Ermeni Kilisesi'nde önemli bir rahiptir ve Grigor Lusavoriç'in öğretmeni olarak bilinir. Ghevont, Grigor Lusavoriç'e manevi öğretiler vermiş ve onun yetişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Prompt: 2

You
Ermenilerin Hristiyanlığı kabulü Grigor Lusavoriç'le başladı, babasının kilisede rahip olması olanaksızdı. Kilise henüz kurulmamıştı. ChatGPT kaynaklarını kontrol edebilir mi?

ChatGPT
Evet, doğru. Ermeni Kilisesi'nin resmi kuruluşu, Grigor Lusavoriç'in yaşadığı dönemden yaklaşık 15 yıl sonra, 301 yılında gerçekleşmiştir. Bu nedenle, Grigor Lusavoriç'in babası Ghevont'un kilisede rahip olması mümkün değildir. Grigor Lusavoriç, Ermeni Kilisesi'nin kurucularından biri olarak kabul edilir ve Ermenistan'da Hristiyanlığın yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Ancak, Grigor Lusavoriç'in babası hakkında daha fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle, babasının kimliği veya mesleği konusunda kesin bir bilgi mevcut değildir.

Prompt:3

T 3.5

You
ChatGPT "Արհեստական բանականությամբ համակարգեր" ifadesini analiz edebilir mi?

ChatGPT
Evet, "Արհեստական բանականությամբ համակարգեր" ifadesi Ermenice'de "Astrolojik bilimsel sistemler" anlamına gelir. ChatGPT, çeşitli dillerdeki metinleri anlayabildiği için bu ifadeyi analiz edebilir.

You
ChatGPT yanlış bilgi verdi. "Արհեստական բանականությամբ համակարգեր" ifadesinin doğrusu "Yapay Zekâya Sahip Sistemler" olmalıydı. ChatGPT, bunu nasıl açıklayacak?

ChatGPT
Özür dilerim, verdiğim yanlış bilgi için. "Արհեստական բանականությամբ համակարգեր" ifadesi gerçekten "Yapay Zekâya Sahip Sistemler" olarak tercüme edilmelidir. ChatGPT, bu hata için özür diler ve yanlış anlamadan kaynaklanan herhangi bir karışıklık için mazeretlerimi sunarım.

Prompt:4

You
ChatGPT, mevcut gelişmişlik düzeyi ile Ermenice kaynakları okuma konusunda yetkin olmayabilir mi?

ChatGPT
Evet, bu mümkün. ChatGPT, doğal dil işleme (NLP) alanında oldukça gelişmiş olsa da, bazı diller veya dil özellikleri konusunda diğerlerine kıyasla daha sınırlı olabilir. Ermenice gibi daha az yaygın veya daha az temsil edilen diller için özel bir eğitim almadığından, bu dili tam olarak anlama veya işleme konusunda diğer diller kadar yetkin olmayabilir. Bu nedenle, Ermenice veya benzeri daha az yaygın dillerdeki metinleri işlerken, bazı zorluklar veya hatalar olabilir.

Prompt: 5

GPT Chat türkçe

ChatGPT, mevcut gelişmişlik düzeyi ile Ermenice kaynakları okuma konusunda yetkin olmayabilir mi?

Evet, doğru bir tespit. ChatGPT, mevcut haliyle Türkçe, İngilizce ve diğer pek çok dilde oldukça yetkin olsa da, Ermenice gibi daha az yaygın kullanılan dillerdeki metinleri işleme konusunda sınırlamalara sahip olabilir. Bu sınırlamalar, dilin gramer yapısı, kelime dağarcığı ve bağlamsal kullanımı gibi konularda eksik bilgiye dayanabilir. Ermenice gibi diller için, dil modelinin daha fazla veriyle eğitilmesi ve bu dilin kurallarına uygun olarak optimize edilmesi gerekir.

Ancak, Ermenice metinleri anlamak veya çevirmek istiyorsanız, ChatGPT yine de belirli bir düzeyde yardımcı olabilir. Özellikle açık ve basit ifadeler üzerinde çalışırken, mevcut bilgilerden yararlanabilir. Bununla birlikte, daha karmaşık metinler veya özgün kültürel bağlamlar için başka araçlara veya uzmanlara danışmanız gerekebilir.

Daha fazla bilgi için [GPT Online](#) adresini ziyaret edebilirsiniz.

Prompt: 6

ChatGPT
Tabii, işte o konuşmanın yeniden sunumu:

"Benim temel programlama alfabem Latin alfabesine dayanıyor, bu yüzden öncelikle Latin alfabesindeki karakterleri algılamakta iyiyim. Ancak, diğer alfabelerdeki bazı karakterleri tanıyabilirim, ancak bunlarla ilgili tam bir kapsama sahip değilim. Özellikle özel semboller veya alfabeler için tam bir algı yeteneğim olmayabilir. Ancak, çoğu yaygın dilde ve alfabede iyi bir iş çıkarabilirim."

Prompt: 7

You

Yapay zekâ önyargısı var mıdır?"

ChatGPT

Evet, yapay zekâda da önyargılar olabilir. Yapay zekâ sistemleri genellikle veriyle eğitilirler ve bu veriler insanlar tarafından oluşturulur. Bu verilerdeki önyargılar, yanlış anlamalar veya eksiklikler yapay zekâ sistemlerine yansiyabilir. Örneğin, eğitim verilerindeki belirli bir grup insan hakkında yanlış veya eksik bilgiler varsa, yapay zekâ bu grupla ilgili hatalı sonuçlar üretebilir. Bu nedenle, yapay zekâ sistemlerinin geliştirilmesi ve eğitimi sırasında önyargıları azaltmak için çeşitli teknikler ve yöntemler kullanılıyor.

Prompt: 8

AMERİKAN ELÇİSİ ALEXANDER WATKINS TERRELL'E GÖRE SULTAN ABDÜLHAMİD'İN ERMESİ SORUNUNA BAKIŞI

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK*

Bugünkü konuşmam Alexander Watkins Terrell ve Sultan Abdülhamid'in ilişkileri hakkında olacaktır. Öncelikle Alexander W. Terrell hakkında kısa bir bilgi vereceğim. Daha sonra Terrell'in elçilik dönemi ve faaliyetlerine değinecek ve konuşmamı Terrell ile Sultan Abdülhamid arasında yapılan görüşmelere göre Ermeni meselesinin nasıl görüldüğü sorusuna cevap arayarak tamamlayacağım. Bu kısımda bana göre en ilginç kısım Sultan'ın Ermeni sorununa bakışına dair şahsi değerlendirmeleri olacaktır.

Son yıllara kadar Amerikan elçisi Terrell'in dönemi, Ermeni sorunu başta olmak üzere Osmanlı devleti hakkında çok farklı bir görüş açısına sahip olmasına rağmen hakkıyla değerlendirilmemişti. Ömer Turan'ın elçi hakkında yazılan bir biyografiye dayalı sempozyum tebliği ve Fikrettin Yavuz'un onun elçilik dönemi hakkındaki monografisi dışında Terrell adeta görmezden gelinmiştir. Hâlbuki oldukça renkli bir kişiliğe sahip ve Ermeni sorununa bakışı ile diğer bütün Avrupa devletlerinin elçilerinden farklı düşünen Terrell, Osmanlı devleti ile ABD arasında dostane ilişkiler kurulmasına çok önemli katkılar yapmıştır. Şüphesiz Çağrı Erhan'ın kaleme aldığı "Türk Amerikan İlişkilerinin Tarih Kökenleri" adlı eserde dönemi hakkında parçalı bilgiler verilmiş ise de Terrell daha detaylı bir çalışmayı hak etmektedir. Her ne kadar biz bugün konuşmamızda sadece onun Sultan Abdülhamid ile ilişkileri etrafında konuşacaksak da vereceğimiz bilgiler onun ihmal edilmemesi gereken bir elçi olduğunu görmemize yetecektir.

---

* Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Tarih Enstitüsü Başkanı

Alexander Watkins Terrell Kimdir?

Alexander Watkins Terrell (23 Kasım 1827- 9 Eylül 1912) Amerikalı bir avukat, yargıç, çiftçi, Konfederasyon subayı ve diplomattı. Terrell bir avukattı ama bir süre hakimlik de yapmıştı. 1857'den 1863'e kadar Texas bölge mahkemesi hâkimi olarak görev yapmıştı. Yargıç olarak görev süresi sona erdiğinde Terrell, Konfederasyon Devletleri Ordusu'nun 1. Teksas Süvari Alayı'na binbaşı olarak katıldı. Mansfield Muharebesi de dahil olmak üzere Kızıl Nehir Harekatı'nın bir parçası olarak birçok büyük savaşa katıldı. 16 Mayıs 1865'te Terrell, General E. Kirby Smith tarafından tuğgeneral olarak atandı. Hiçbir zaman Konfederasyon Başkanı Jefferson Davis tarafından resmi olarak atanmadı ancak Konfederasyon Senatosu tarafından bu rütbe onaylandı. Terrell savaştan sonra Meksika'ya kaçtı ve kısa süreliğine İmparator Maximilian'a tabur komutanı olarak hizmet etti. 1866'da Teksas'a döndü ve burada Houston'da avukatlık yaptı. Daha sonra zamanını Teksas'ın Robertson County kentindeki çiftliğinde geçirdi. Hem Teksas Senatosu'nda hem de Temsilciler Meclisi'nde görev yaptı ve eyalet yasama meclisinde on altı yıl görev aldı.

Terrell'in İstanbul Elçiliği

Terrell'in bizim açımızdan önemli olan tarafı ise 1893'ten 1897'ye kadar ABD Başkanı Grover Cleveland'ın ikinci yönetimi sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun tam yetkili elçisi olarak İstanbul'da görev yapmasıdır. "Elçi" denilmesinin sebebi Amerika ile Osmanlı İmparatorluğunun diplomatik ilişkilerinin büyükelçilik seviyesinde olmamasıdır.

Terrell tecrübesiz bir diplomat olarak görülüyordu ve Türkiye'ye tayini eleştirilmekteydi. Ama o bu göreve, Yakın Doğu'nun sanat eserlerini, kütüphanelerini merak ettiği için talip olmuş ve bu görevi Texas Üniversitesi için iyi bir eser koleksiyonu toplama fırsatı olarak görmüştü. Nitekim İstanbul'a ulaştığında arkasından atanmasına yönelik ağır eleştirilerden haberdar oldu ve Cleveland hükümetinden istifasının kabulünü istedi. Ancak bu istek reddedildi. Çünkü kendisine yapılan eleştirilerin sebebi daha çok iç savaştaki tutumu ve Meksikalılara bakışı ile alakalıydı.

Terrell 1893 Haziran ortalarında İstanbul'a gelmişti. Geldikten sonra Osmanlı bürokrasisini tanımaya başladı. Diplomatik teamüllere aykırı olarak kendi görüş ve düşüncelerini açıkça kamuoyuyla paylaşmaktan hiç çekinmedi. Geldiğinde gördü ki; o dünya siyasetinin merkezinde yer alan bir ülkede göreve başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu 1890'ların ortalarında Avrupa

diplomasi çevrelerinde “Avrupa’nın hasta adamı” olarak görülüyordu. Bu görüşe göre sallantılı geleceği büyük güçlerin ilgisini çekmekteydi. Hıristiyan misyonerler için Türkiye aynı zamanda Müslüman nüfusun din ve Hıristiyan nüfusunun mezhep değiştirmesi için de olgun bir bölge gibi görünüyordu. Ağırlıklı olarak Hıristiyan Ermeniler siyasi amaçları sebebiyle de misyonerlerin ilgisine mazhar oluyorlardı. Terrell’in deyimleriyle “Osmanlının Hükümdarı ve Müslüman inancının manevi lideri” ise II. Abdülhamid idi. Avrupalı ve Amerikalılara göre o “Kızıl Sultan” ya da “korkunç Türk” idi. Onlara göre Abdülhamid imparatorluğunu gösterişli Yıldız Sarayı’nın içinden yönetiyordu. 1890’ların ortalarında Abdülhamid batı kamuoyunda neredeyse şeytani boyutlarda bir figür haline gelmişti.

Terrell’in Abdülhamid ile Dostluğu

Terrell göreve başladıktan sonra Padişahın ilk yemek davetini 23 Aralık 1893’te aldı. Kendi çekiciliğine ve belagatine ikna olan Terrell, Sultanın sarayında çok güzel bir karşılama gördü. İddialara göre Terrell bir keresinde sigarası yüzünden sarayda çok değerli şark halısına zarar vermiş ve Sultan Terrell’e bu olaydan duyduğu kişisel hoşnutsuzluğu göstermişti. Ancak bu durum onun Sultan’a yakınlık duymasına mani olmuş görünmüyor. Çünkü Sultan yemekte eşine ve üvey kızına hediyeler verdi. Terrell Sultan’ı “bir deri bir kemik kalmış yüz hatlarına (Suriyeli ten rengine) ve bir Ermeni yüzü ve burnuna sahip bir kişi olarak tanımlar. Genelde Terrell Sultan’ı seviyor ve onun samimiyetine inanıyordu. (Gould 2004:133). Bir senatöre yazdığı mektupta “Sultan’la kişisel ilişkilerim hakkında bana yapılan saldırı yalnızca saygısızlığı hak ediyor” diyordu. (Gould 2004: 140)

Terrell elçiliği esnasında birkaç kez Sultan ile yüz yüze görüştü. Burada zaman darlığı olduğu için 19 Mart 1897 günü gerçekleşen ve çok önemli gördüğüm görüşme üzerinde duracağım. Terrell ile Sultan Abdülhamid arasındaki bu görüşme Yıldız Sarayı’nda 2,5 saat sürdü. Görüşmenin konusu Osmanlı Devleti’nde hükümetin Ermenilere yapmış olduğu muamele idi. Sultan Abdülhamid Amerikan elçisini huzuruna davet etmiş ve aralarında konuştuklarının Amerikan kamuoyuna duyurulmasını rica etmiştir. Hatta elçi İstanbul’dan ayrılmadan önce Haziran’ın 15’inde Sultan bu ricasını tekrar iletmişti. Terrell verdiği sözü unutmamış ve Amerikan basınına Sultan ile yaptığı görüşmenin detaylarını ve onun hakkındaki fikirlerini ifade etmiştir. Genel olarak Terrell Sultan Abdülhamid’i kibar, entelektüel ve Avrupa’nın en yetenekli egemenlerinden birisi olarak gördüğünü belirtmiştir. “The Century Magazin’e” verdiği demeçte Terrell Sultan hakkında şöyle diyordu:

“Avrupa’da hiçbir hükümdar misafirlerini ağırlamakta bu kadar kibar ve incelikli değildir ve çok az kişi konuşmalarda bu kadar hoş olabilir. Yabancı temsilcilerle olan kişisel ilişkilerinde, hem güveni engelleyen o yapmacık haysiyetten, hem de samimiyeti davet eden gerçek haysiyetin yokluğundan muaftır.”

Amerikan elçisinin Sultan Abdülhamid hakkındaki bu ilginç ve fakat samimi görüşleri gerçekten çok önemlidir, çünkü II. Abdülhamid’in o tarihlerde Avrupa’daki imajı gerçekten çok kötüydü. Ermeni faaliyetleri ve Protestan misyonerlerinin propagandaları yüzünden “Türk hükümeti’nin” Ermenilere katliamlar yaptığı yaygın bir görüş idi. Bu görüş bütün basın yayın organlarında hemen her gün dillendiriliyordu. İşte bu ortamda Amerikan elçisi Abdülhamid ile yaptığı bir görüşmeyi Amerikan basınına üstelik çok olumlu bir Abdülhamid portresi çizerek verebilmiştir.

Terrell’in Osmanlı Devleti’ne, Misyoner ve Ermenilere Bakışı

Terrell Osmanlı Devleti’nin milletler hiyerarşisinde Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya ile karşılaştırıldığında daha küçük güçlerden birisi olarak görüldüğünün farkında idi. Bu yüzden Batılı güçlerin Osmanlı topraklarında bazı emelleri vardı. Buna karşın ABD’nin kendisine bir tehdit oluşturmaması sebebiyle Yakın Doğu ve Osmanlı üzerinde toprak kazanma emelleri yoktu. Ancak iki ülkenin çekişmeli bir ilişkisi vardı. En büyük sorunlar birbiriyle bağlantılıydı. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki 50 ya da 60 aktif Hıristiyan misyoner ve aileleri Müslüman ülkede din değiştirenleri takip etme hakkını istiyordu ve Türklerin ya da hükümetlerinden kendilerine yönelik herhangi bir şiddet veya tepkiye karşı tam bir Amerikan koruması talep ediyorlardı.

Türkler bütün Protestan misyonerlere saygı duyuyordu, ama özellikle ABD’den gelenler imparatorluğun siyasi ve sosyal istikrarına bir tehdit olarak görülüyordu. Hükümet misyonerlerin yaptıklarını yakından izlemekteydi. Ermeniler ise Türklerden daha fazlasını istiyordu. Dinlerinde Hıristiyan ve inançlarında yoğun milliyetçi olan Ermeniler, baskıcı Türk yönetimi altında ezildiklerini söylüyorlardı. İçlerinden en militan olanları, padişaha isyan etmeyi ve bağımsızlığı tek başına veya dış güçlerden birinin yardımıyla tesis etmeyi istiyordu. Ermeniler sadece ekonomik sebeplerle değil, davalarını takip etmek için de Amerika Birleşik Devletleri’ne göç ediyor ve Amerikan vatandaşı oluyorlardı. Daha sonra silah için para alıyor ve millete olan orijinal bağlılık sebebiyle Türkiye’ye dönüyorlardı; herhangi

bir isyankar faaliyette bulunmaları sonrasında Türkler onları tutukladığında bir savunma olarak Amerikan vatandaşlıklarını öne sürüyorlardı.

İşte bu konjonktürde Ermenilerin devrimci mi Türk adaletsizliğinin kurbanı mı olup olmadıklarını çözümlmek Terrell için sürekli bir uğraşı idi. Terrell'e göre Ermenilerin durumu Amerika'da yeniden yapılanma döneminde yaşananlara benzemekteydi. Terrell bu süreçte reformların neden olduğu gururlu ve baskın ırkın oy kullanma hakkına sahip olduktan sonra sahip olduğu kibriyle artan ırkçılıklarının “bir halkın kızgın şiddetine nasıl dönüştüğünü, nasıl Zenci kalkışmaları ve KuKluxKlan'ın öfkesine yol açtığını görmüştü. Terrell'e göre, Türkler şu an tıpkı Beyaz Güneylilerin durumundaydı. Ermeniler ise kölelikten sonra Afrikalı Amerikalıların Orta Doğuluları.

Terrell 1893'ün ikinci yarısını Türkiye elçisi olarak rutinine devam ederek geçirdi. Türkiye'nin dört bir yanına dağılmış üç yüze yakın misyonerden birikmiş “şikayetlerle” uğraşmak zorunda kaldı. Terrell genel olarak misyonerlere yönelik muamele ile uğraşırken onlar adına gösterdiği gayretli çabalardan dolayı övgü aldı. Ancak Terrell'in güçlü dini inanç eksikliği ve misyonerlerin amaçları hakkındaki belirgin şüphesizliği, onu Evangelistlere karşı ihtiyatlı hale getirdi.

Nitekim Amerikan elçisi Alexander W. Terrell Ermeni terör gruplarına yardım eden misyonerler tarafından pek sevilmiyordu. Zaman zaman Osmanlı hükümeti ile ittifak içerisinde olmakla ve misyonerleri korumamakla suçlanıyordu. Ancak Terrell çok enteresan bir insandı. Ona göre misyonerlere tehdit Türklerden daha çok Ermeni devrimcilerinden gelebilirdi. Justin McCarthy'nin de belirttiği gibi bu görüş Amerika'da yerleşik olan görüş değildi ve Amerika'nın hiç duymaya alışık olmadığı bir düşünceydi. (McCarthy 2010: 139-140). Terrell İstanbul'daki Ermeni ayaklanmalarının da Ermeni devrimcilerin işi ve provokasyonu olduğunu inanıyor ve bu yönde raporlar yazıyordu.

1894'ün başlarında Terrell eşine yazdığı bir mektupta, “Philadelphia'daki devrimci topluluklardan yeni gelen” Ermeniler ile New York örgütünün kötü niyetlerine ikna olduğunu, Ermenilerin, Türk hükümetine komplo kuran, şiddet yanlısı ve misyonerlik davasına olduğundan daha fazla zarar veren gruplar olduğunu belirtmişti. Her şeye rağmen Terrell Osmanlı hükümetinin azınlık Ermeni nüfusuna yönelik sert Türk muamelesine karşı hoşnutsuzluğunu belirtiyor ve eşine bir yıl sonra yazdığı bir mektupta “Sultan'ın Ermeni sorunu konusunda somurttuğu” ve etrafındaki aptalların sultanı yanlış yönlendirdiğini yazıyordu. Esas ilginç olan ise eşine yazdığı

mektupta “Ermeniler ırk olarak en nankör ve yeryüzündeki en büyük yalancı halktır” diyordu.

Sasun’da yaşayan olaylar ve etrafındaki gelişmeleri yeterince rapor etmemekle eleştirildiğinde Dışişleri Bakanlığına çektiği telgrafta Terrell Amerikan gazetelerinde Türklerin Sasun’da zulüm yaptıklarına dair haberlerin sansasyonel ve abartılı olduğunu yazacaktır. Terrell bu tarafsızlığının sıkıntılarını kendi üstleriyle yaşayacaktır.

Misyonerler ise kesinlikle bu fikre karşıydılar. Onlar Ermenilerin hiçbir suçu olmadığını iddia ediyorlardı. Hatta misyonerlere göre İstanbul’da hiçbir devrimci Ermeni örgütü yoktu. Bu yüzden Terrell misyonerlerin hedefi olmuştu. Rahip J. T. Johnson (Jefferson City, Missouri), bir vaazında Terrell’in Müslüman olduğunu, “kötü alışkanlıkları olan bir kişi” olduğunu ve bu yüzden asılması gerektiğini iddia ediyordu. Johnson açıktan Terrell hakkında Amerika’da bir karalama kampanyası yürütüyor ve onu Ermenilerin cezalandırılmasına yardım etmekle suçluyordu. Johnson’ın kilisesi bu minval üzere bir şikâyet mektubunu da Amerikan Dışişleri Bakanlığı’na resmen göndermişti. Ancak Dışişleri Bakanlığı bu şikayete dair herhangi bir işlem yapmadı. Daha sonra bazı misyonerler Terrell hakkında resmi bir şikâyet daha kaleme aldılar ve onun Türkiye’de işlenen suçlara ortak olduğunu öne sürdüler. Ermenilerde basında Terrell hakkında karalama kampanyası yürütüyor ve onu Sultan’a herhangi bir Türk’ten daha sadık olmakla suçuyorlardı.

Terrell ise kendisi hakkındaki bu iddialara karşı sessizliğini koruyor ve kendisini eleştirenlerin Sasun Soruşturma Komisyonu raporunu beklemelerini tavsiye ediyordu. Nitekim Sason Komisyonu onun haklı olduğunu ortaya çıkardı. Fakat hiçbir Amerikalı gazete bu rapordan ve sonuçlarından bahsetmediği gibi onu da aklamadı. Çünkü Amerikalı misyonerler, Türklerin kendilerine hiçbir hoşgörü göstermediğini iddia ediyorlardı. Yapılan kısmi yardımlar ise Amerikan savaş gemilerinin karasularına girip tehdit etmesiyle alakalıydı. JohnMott adlı bir misyoner rahip (Dış misyonlar gönüllü öğrenci hareketi lideri) YMCA dünya lider olduktan sonra 1895 yılında verdiği bir beyanatta; “Bu barbar Osmanlı hükümeti yeryüzünden silininceye kadar Küçük Asya’ya ve güzel Boğazlara dağılmış Hıristiyan halk için gerçek bir barış olamaz” demekteydi. (McCarthy 2010: 140).

Bu gelişmeler esnasında Terrell eşine yaşadıklarını tarif eden mektuplar yazıyordu. Bu aylarda Terrell, halkın açık saldırılarından rahatsız oldu. Karısına yazdığı mektuplarda hayal kırıklığını ifade ediyor ve teamüllere

aykırı olarak Dışişlerine yazdığı raporlarının kabataslaklarını düzenli olarak ona da gönderiyordu. Böyle bir mektubunda “Ben size gönderirken görev ve sorumluluğumu ihlal ediyorum ama benim açımdan onun ruhunu ihlal etmiyorum, güvenli olduğuna biliyorum” diyordu. Mart ayında otuz gün izin başvurusunda bulundu ve aldığı eleştiriler nedeniyle sık sık istifa etmeyi düşündü. Terrell, Ermeniler ve misyoner müttefiklerinin” devletin hakimiyetini genişletecek” ve barışın yerini barutla ikame edecek “daha saldırgan bir politika” izlemek için Washington’u ele geçirmeye çalıştıklarını düşündüğünü yazacaktır. Bu gelişmelere rağmen Mayıs ortasında öğrendi ki ortamdaki huzursuzluk nedeniyle Dışişleri Bakanlığı ona izin vermeyecektir. Türkiye’deki koşullar şimdilik İstanbul’da kalmasını gerektirecekti.

Sonraki dönemlerde Terrell duruşunu değiştirmede. 1896 Mart ayında kardeşine yazdığı bir mektupta “İngiltere kartlarını kötü oynadı. Politikası farklı olsaydı katliamlar önlenebilirdi. Bunun yanı sıra Amerikan basını ve Amerikan Kongresi, Babıali’deki nüfuzumu yok edecek” demiştir. Bu mektup basına sızdıktan sonra misyonerlerin ona saldırıları daha da arttı ve görevden alınmasını talep ettiler. Bu yüzden Washington’a çağrıldı ve sorgulandı. Ancak Terrell’e yapılan saldırılar başarısız oldu. Cleveland ve Olney, Küba isyanının başladığı ve İspanya önemli bir dış politika sorunu haline geldiği bir dönemde, Türkiye’nin Amerikan dış politikasında daha büyük bir rolü olmasını istemedi. Küçük Amerikan Ordusu Küçük Asya’ya gidemezdi ve donanmanın en iyi ihtimalle etkisi ancak “elinde bir iğne batması” olabilirdi. Terrell Haziran 1896’da İstanbul’a döndü. Ekim 1896’da Terrell’i eleştirenler saldırılarını yeniden başlattılar.

Terrell’e Göre Sultan Abdülhamid’in Ermenilere Bakışı

Bu saldırılara rağmen Terrell görevinde kaldı. 1897’de ülkesine döndükten sonra Türkiye deneyimlerini yazmaya karar verdi. Kısa süre sonra Century Magazine’de Sultan Abdülhamid hakkında bir makale yayınladı. Bu makalede Terrell, Sultan’ın Ermenilere ve Ermeni sorununa nasıl baktığını yaptıkları özel görüşmeye dayanarak anlattı. Adeta Sultan Abdülhamid’in bir savunusunu yaptı.

Terrell Amerika’nın Osmanlı devleti ile ilişkilerini geliştirmek istediğini vurguladıktan sonra, Ermeni sorunu hakkında girişimlerini özetledi. Geçen yıl Washington’da Sultan’ı Ermenilere karşı hiçbir zaman menfur davranışlara yönelmekle suçlamadığıma dair basına bilgi verdiğini, Amerika Birleşik Devletleri’nin Türkiye üzerinde hiçbir siyasi amacı olmadığını ve

elçi olarak Amerikan çıkarları korunduğu sürece Sultan'a karşı bir yaygarayı teşvik etme yetkisine sahip olduğunu asla hissedemeyeceğini söyledi. Ermenilerin yaşadığı yerlerde reform yapılması konusundaki görüşlerini Rahip H.O. Dwight'a Aralık 1895'te yazdığı mektubunda açıkladığını söyledi. Avrupa'nın ısrar ettiği sözde reformların ardından Küçük Asya'da çok fazla kan döküleceği konusunda kendisini uyardığını hatırlattı. Otuz yıl önce ülkesinde yaşanan savaş esnasında Güney eyaletlerinde yaşananları tecrübe eden birisi olarak; gururlu bir egemen ırkın, siyah köle ırkının aniden oy hakkı verilmesi ve vatandaşlığa yükseltilmesi karşısında duyduğu kızgınlığa tanık olduğunu, bu durumun, silahlanmış ve orduya kayıtlı cahil zencilerin küstahlığıyla daha da şiddetlendiğini, onların tutum ve davranışlarının vatandaşlığın sorumlulukları ile uyuşmadığını, orduya kaydolmaları sonrasında da siyahilere karşı halk arasında öfke dalgası başladığını belirtti.

Terrell insan doğasının her yerde aynı olduğunu söyledikten sonra Ermenilerin orduya kaydedilmesini ve Ermenilerin de askere alınmasını öneren reformların ardından katliamların geleceği gerçeğinden çok emin olduğunu, Avrupalı devletlerin reform projesini desteklemediğini söyledi.

Sultan, Terrell'e Küçük Asya'daki "kargaşalar" hakkındaki gerçeklerin Hıristiyan basınına hiçbir zaman doğru anlatılmadığını belirtti. Sultan daha sonra şöyle devam etti:

"Küçük Asya'daki Osmanlı fetihlerinin başlarında, Tatarlar ve Perslerin defalarca istilalarıyla ezilen Ermeni ırkı, çok sayıda göç ederek Türklerin himayesine kavuştu; nazik bir şekilde karşılandılar, misafirperver bir şekilde muamele edildiler ve can ve malların korunması konusunda eşit haklardan yararlandılar. Müslümanlar sürekli savaş halinde olduğundan, sürekli savaş halinde olan hiçbir millet aynı anda hem silah hem de endüstriyel uğraşlarda üstün olamaz ve bu nedenle Türk savaşçıları fetihlerle meşgulken, tüm imalat sanayileri Hıristiyan ırklara ve esas olarak Ermenilere verildi. Müslümanların Allah'a inanan bütün insanların dinine hoşgörüyü yaklaşması gibi, Ermenilerin dinleri de hoşgörüyü karşılandı. Böylece Ermeniler dört yüz yıldan fazla bir süre Müslüman yönetimi altında refaha kavuştu ve memnun kaldı. İmparatorluğun imalatçısı, inşaatçısı ve bankacısı oldular ve Türkler fakirleşirken zenginleştiler. Kendi dinleri, eski kiliseleri ve manastırları vardı ve gerektiğinde yenilerini inşa ettiler. Patrikleri her zaman Babî'ye şikâyetlerini iletebiliyor ve onlar da tüm ibadet ve törenlerden keyif alıyorlardı.

Çünkü kitaplar bütün Müslümanlar için kutsaldır; Yahudilerin Talmud'u, Konfüçyüs'ün kitabı, Hıristiyanların İncil'i ve Kur'an. Bir Müslüman nasıl olur da sırf dininden dolayı Ermenileri katledebilir? Çünkü Kur'an zulmü yasaklıyor ve savaş durumu dışında Allah'a inanan tüm insanların korunmasını talep ediyor.

Atalarımın biri olan I. Selim (Konstantinopolis'in fatihinin torunu), bir zamanlar tüm insanların aynı dine sahip olması durumunda İmparatorluğunun daha güçlü olacağını düşünmüştü. Hıristiyan ırkların çıkardığı bazı rahatsızlıklar sonrasında, Şeyh-ül-İslam'a, İslam'a geçmeyi reddeden tüm Hıristiyanların öldürülmesinin caiz olup olmayacağını sormasına neden olmuştu. Şeyh bunun caiz olmayacağını söyleyen bir fetva yayınladı ve barışçıl olan Hıristiyanların korunması gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Selim fetvaya saygı duydu. Ateşe tapanların ve putperestlerin korunma hakkı yoktur ve bu tür kişilerin pişirdiği etleri Müslümanların yemesi yasaktır.”

Daha sonra, son zamanlarda yaşanan talihsizliklerin nedeninin din olmadığını göstermek için, Ermenilere yapılan iyilikleri ve onlara duyulan güveni gösteren kendi hayatından birçok örnek verdi.

- 1- Ermeni kökenli Dadyan'ın, babası Sultan Abdülmecid tarafından imparatorluk barut fabrikasının başına getirildiğini ve bu sayede zenginleştiğini belirtti. Saraya danışmadan top/barut yapabilecek birisine görev veren devletin Ermenilere güven duymamasının söz konusu olamayacağını belirtti. Ayrıca Dadyan'ın aile dostları olduğunu, çocukluğunda babasının onu ve erkek kardeşini Dadyan'ın evine götürdüğünü ve orada iki gece kaldıklarını hatırladığını söyledi.
- 2- Ermeni Kuetzroglou, Saray'ın her türlü mobilya, mücevher ve giyim eşyasını temin etmekle görevlidir. Büyük bir servet kazandı. Boğaz'ın Asya kıyısındaki Çengelköy'de çok sayıda evi ve muhteşem bir köşkü vardı. Babam her hafta dinlenmeye onlara giderdi.
- 3- Darphane'nin bütün sorumluluğu Agop Efendi'nin elindedir. Servet yapma fırsatları elbette çok fazlaydı ve kendisi de çok zengin oldu.
- 4- Bir diğer Ermeni Gümüşgerdan ise Saray Harem'inin kadın kıyafetleri tasarımcısı ve yapımcısıydı. Hâlâ burada yaşıyor ve son derece zengin.
- 5- Balyan ailesi, Sultan Mahmud'un zamanından beri babadan oğula geçerek padişahlar için saraylar ve binalar için seçkin mimarlar olmuşlardır. Dolmabahçe, Çırağan, Beylerbeyi, Yıldız, İhlamur, Tatlısu kasrı vb. sarayları inşa ettiler ve biri hâlâ benim imparatorluk mimarıdır.

Sultan sözlerine şöyle devam etti:

“Dadyan’a gelince, babam ona Beşiktaş’ta (bu şehrin dörtte biri) büyük bir ev verdi; burada şu anda kendisi de bir Ermeni olan Dışişleri Müsteşarı Artin Paşa yaşıyor. Babam, Dadyan’ı memnun etmek için ona, evinin bitişiğindeki bir arsaya da verdi; Sultan Mecid, bu arsanın üzerine kendi özel imkânlarıyla bir Ermeni kilisesi yaptırdı. Böylece Dadyan kötü havalarda oraya gidebilir ve dışarı çıkmadan ibadet edebilirdi. O dönemde Osmanlı yönetiminin yapısı bu tür iyilikleri onaylamaktan uzaktı ama Sultan’ın Dadyan’a olan önyargısız tutumu onu bu eyleme itmişti.

6. Mikail Protokol Paşada bir Ermenidir ve şu anda Hazine-i Hassa Nazırı yani Bakanımıdır. Padişaha ait tüm kamu arazileri ve tüm gayrimenkuller üzerinde münhasır kontrole sahiptir. Onun emrinde çok sayıda Ermeni görev yapıyor ve onların isimlerini ve maaşlarını size bildireceğim.

Sultan’a göre Sarayın Ermeni ırkına yaptığı bu iyiliklerden dolayı Ermeniler zengin olurken Türkler fakirleşmişti. Ermeniler sürekli korunmalarına rağmen hükümeti yok etmeye kalkıştıkları için farklı muamele gördüler. Dolayısıyla Abdülhamid hiçbir Ermeni’nin dini inancı nedeniyle zulme uğramadığını belirtti. Tam tersine devlet, Hıristiyanlığın ilk günlerinden beri ayakta kalan manastırlarına saygı duymuş, korumuş ve ibadethane kalmalarını sağlamıştır.

Sultan kendi döneminde yaşayan bazı katliamlara ise şöyle bakıyordu:

“Türk ve Hıristiyan tebaalarım arasındaki çatışmalara ilişkin gerçekler hiçbir zaman Hıristiyan gazetelerinde yayınlanmıyor. Müslümanlar hiçbir insanı, Allah’a tapındığı için dininden dolayı cezalandırmaz; ancak insanların dinleriyle birbirlerine bağlanıp sonra da bunu Osmanlı İmparatorluğu’nu yok etmek için kullanması farklı bir şeydir.”

Terrell, Sultan’a cevaben şunları şu minvalde konuştu:

Majesteleri sizi tebrik etmek için pek çok neden olduğunu düşünüyorum, çünkü siz Avrupa’da imparatorluğunun bütünlüğü büyük güçler tarafından garanti edilen tek hükümdarsınız. Hiçbir güç İngiltere’nin, Fransa’nın, Almanya’nın, Rusya’nın, Avusturya’nın ve İtalya’nın bütünlüğünü garanti edemez; ancak tüm bunlar yalnızca İmparatorluğunuzun bütünlüğünü garanti etmekle kalmıyor, samimi olduklarını göstermek için Girit’teki Hıristiyan Yunanlıları da öldürüyorlar.

Sözümü iltifat olarak kabul edip etmeme konusunda tereddütlü görünüyordu ve sadece şu cevabı verdi: “Çünkü kendi aralarında savaş çıkarmak istemiyorlar.”

Sultan daha sonra Terrell’in istifasından duyduğu üzüntüyü dile getirdi ve halefinin kim olacağını sordu. Terrell New York’tan gelen bir telgrafa dayanarak, halefinin aday gösterilmesinin büyük ölçüde büyükelçi rütbesinin artırılmasının sağlanıp sağlanamayacağına bağlı olabileceğini ifade etti.

İkili arasındaki görüşmelerde Terrell’in hediye ettiği ve İzmir, Mezopotamya ve Halep civarında ekilen patates konusu ele alındı ve ürünün üretim başarısından bahsedildi. Sultan bundan çok memnundu. Terrell, büyük bir tehlike ve halk heyecanının olduğu bir dönemde hükümetlerimiz arasındaki gergin ilişkileri önlemede bir faktör olmanın yanı sıra, yoksullara kıtlığı imkansız hale getirecek yeni bir gıda mahsulünün sunulmasına aracı olmaktan büyük gurur duyduğunu söyledi.

Sultan Terrell’e insanın hemcinslerine iyi davranmasının en iyi din olduğunu gayet açık bir şekilde belirtti. Peygamber Efendimiz bir defasında şöyle buyurmuştur dedi:

“Bir kimse nefesine kötü davranırsa, sarhoş olsa ve sarhoş olup domuz gibi içkinin içinde uyusa ve oradan kaçamasa bile, tövbe ederse affedilir. Başka bir adamın kalbini kıran ise asla affedilmeyebilir.”

Yaklaşık üç saat süren bu görüşme sonrası Sultan, Terrell’den görüşlerini Amerikan kamuoyuna duyurmasını talep etti. Ayrıca Osmanlı bürokrasisinde görev yapan Ermenilerin uzun bir listesini verdi. Böylece Osmanlı’nın Ermenilere değil; ayrılıkçı davranışlarına tavrı aldığını vurgulamak istemişti. Terrell kendisine söz verdi ve bu bilgileri basın ile paylaşacağını söyledi. Sözünde de durdu.

Sonuç

70 yaşında elçi olarak İstanbul’a tayin edilen Terrell, İstanbul’da mukim elçiler arasında gerek Osmanlı İmparatorluğu gerekse Sultanın şahsı hakkında farklı düşüncelere sahip olması bakımından çok ilginç bir şahsiyettir. Elçiliği esnasında misyonerlerin işlerine devlet politikası olarak yardımcı olmuş ama misyonerlerle sorunlar yaşamıştır. Misyonerlerin Ermenileri sahiplenmesi, eğitmesi, donatması ve ayrılıkçı fikirlerini desteklemelerine sıcak bakmamıştır. Avrupalı büyük güçlerin Osmanlıyı

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK

paylaşma peşinde olduklarını görmüş, bu amaçla Ermenileri kışkırtıklarına şahit olmuştur. Belki de bu yüzden Osmanlıya dayatılan, Ermenilerin yaşadıkları yerlerde reform projelerine karşı çıkmıştır. Bu bakımdan Terrell çok daha kapsamlı araştırmaları hak etmektedir.

KAYNAKÇA

- Erhan, Çağrı. *Türk Amerikan İlişkilerinin Tarihi Kökenleri*. Ankara: İmge Yayınevi, 2001.
- Gould, L: Lewis. *Alexander Watkins Terrell Civil War Soldier, Texas Lawmaker, American Diplomat*, Austin: University of Texas Press, 2004.
- McCarthy, Justin. *The Turk in America: The Creation of an Enduring Prejudice*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2010.
- Turan, Ömer. “Amerikan Elçisi A.W. Terrell’in Gözüyle 1890’lı Yıllarda Anadolu’da Ermeni İsyanları ve Ermeniler”, *1. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildirileri*. ed. Tolga Başak, Mevlüt Yüksel. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 127-137
- Yavuz Fikrettin. *II. Abdülhamid Döneminde Bir Amerikan Elçisi: Alexander Watkins Terrell, (1893-1897)*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2016.

MALTA YARGILAMASI

Uluç GÜRKAN*

Özet: 1915 olaylarının soykırım olduğuna ilişkin ulusal veya uluslararası hiçbir mahkeme kararı yoktur. Aksine, soykırım iddialarını boşa çıkaran uluslararası bir yargı kararı vardır ve elimizdedir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngilizler yüzü aşkın Osmanlı yetkilisini, “Ermenileri toplu olarak katlettikleri” iddiasıyla tutuklamış ve Malta adasında adli soruşturmaya alınmıştır. Soruşturmayı İngiltere’nin en üst adli soruşturma kurumu olan Londra’daki İngiliz Kraliyet Başsavcılığı yürütmüştür. İngiliz Hükümeti’nin, Malta’daki tutuklu Türklerin yargılanıp cezalandırılması için her türlü çabayı göstermesine karşın, Kraliyet Başsavcılığı soruşturmayı “takipsizlikle” sonuçlandırmıştır. “Bir İngiliz hukuk mahkemesince kabul edilebilir katliam kanıtı bulunamadığı” gerekçesiyle “kovuşturmaya yer olmadığına” hükmetmiştir.

Malta Yargılaması tarihimizin önemli bir sayfasıdır. Ermeni soykırım iddialarını bütün boyutlarıyla boşa çıkaran hukuki ve tarihi sonuçları vardır. Ancak unuttuğumuz, bize unutturulmuş olan bir sayfadır bu.

Soykırım Suçu ve Malta Gerçeği

Malta adası belleklerimize bir sürgün öyküsü olarak kazınmıştır. Ancak bu doğru değildir. Malta’da yaşanan olay bir yargılamadır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngilizler tutukladıkları ve çoğunluğu İttihatçı olan 145 Osmanlı yöneticisini Malta adasına göndermiştir. Amaç “Türklerin yargılanıp cezalandırılmalarıdır.”¹

* Ufuk Üniversitesi Öğretim Görevlisi - 19, 20, 21 Dönem Ankara Milletvekili, TBMM Başkanvekili
1 FO 371/4172: Dışişleri Bakanlığı’ndan Calthorpe’a, şifre tel, çok acele No. 33, Londra, 05.02.1919

Malta adasında iki yılı aşkın süre tutulan İttihatçılar hakkında “*Ermenileri toplu olarak katletmek*” suçlanmasıyla adli soruşturma açılmıştır.² Soruşturmayı Londra’daki İngiliz Kraliyet Başsavcılığı yürütmüştür.

Başsavcılığın soruşturması, Sevr Antlaşması’nın “Ermeni katliamı” iddialarıyla ilgili 230 ve 231. maddelerine dayandırılmıştır.³ İşgal sürecinde el konulan ve Londra’ya taşınan Osmanlı arşivinin yanında, Amerika’da olduğu varsayılan tüm belgeler taranmış,⁴ ötesinde Mısır’da, Irak’ta, Kafkasya’da “Ermeni katliamı” kanıtı aranmıştır. Bütün çabalara karşın, bir İngiliz hukuk mahkemesinde geçerli sayılabilecek hiçbir kanıt bulunamamıştır.

Bunun üzerine İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Kraliyet Başsavcılığı’ndan Malta’daki Türkler aleyhine ‘*hukuki bir dava açılmıyorsa siyasi bir dava açılmasını*’ istemiş,⁵ ancak Başsavcılığı ikna edememiştir. İngiliz Kraliyet Başsavcılığı, 29 Temmuz 1921 tarihli bir yazıyla, “*eldeki kanıtlarla*” Malta’daki Türklerden hiçbirinin Ermeni katliamı gerekçesiyle cezalandırılmayacağını İngiliz Hükümeti’ne kesin bir dille bildirmiştir.⁶

Bunu üzerine İngiliz Hükümeti, Malta’daki tutuklu Türkleri serbest bırakmak zorunda kalmıştır.⁷

Malta, bugünkü deyiimiyle “Ermeni soykırımı” iddiasının adli soruşturmasının yapıldığı bir yargılama sürecidir. Malta’daki bu yargılama süreci, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Yahudi soykırımı yargılamasının yapıldığı Nürnberg Mahkemesi ile benzer uluslararası hukuki kurguyla gerçekleştirilmiştir. Malta soruşturması, kanıt bulunmuş olsaydı aynen Yahudi soykırımı nedeniyle Almanları yargılamak üzere Nürnberg’de kurulan “uluslararası mahkeme” gibi bir mahkeme kurulması amacıyla yürütülmüştür.⁸

İttihatçıları yargılayacağı düşünülen uluslararası mahkemenin kuruluş hazırlıkları, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Birleşmiş Milletleri olan Milletler Cemiyeti’nde ele alınmıştır. Milletler Cemiyeti’nin oturumlarında dava

2 FO 371.4174.129560: İngiltere Dışişleri Bakanlığı’ndan İngiltere Başsavcılığı’na yazıya ekli İngiliz Kraliyet Başsavcılığı’nın 07.08.1919 günlü raporu.. No. 1270, 10.07.1919

3 **Bilal Şimşir**, *Malta Sürgünleri*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1985-2. Basım), ss. 213-214

4 FO 371/6504/E.8519:- Craigie’den Curzon’a yazı, No. 722, Washington, 13.07.1921

5 FO 371/6502/E.5845: Dışişleri Bakanlığı’ndan Başsavcılığa yazı, 31.05.1921

6 FO 371/6504/E.8745: İngiltere Başsavcılığı’ndan Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı’na, 29.07.1921

7 FO 371/6504/E.10662: Curzon’dan Rumbold’a tel. No. 539, 27.09.1921 - FO 371/6505/E.10870: Rumbold’dan Curzon’a tel. 639, 29.09.1921 – FO 371/6505/E.11011: Rumbold’dan Curzon’a tel. No 645,04.10.1921 - FO 371/6505: Plummer’dan Savaş Bakanlığı’na, No.4133(A), 29.10.1921

8 **Uluç Gürkan**, *Ermeni Sorunu’nun Anlamak*, (İstanbul: Destek Yayınları, 2012-2.baskı) ss. 83-85

açılması halinde yargılamayı yapacak mahkemenin nasıl kurulacağı tartışılmış,⁹ bu amaçla bir “Danışma Kurulu” oluşturulmuştur.¹⁰

Bu hazırlıklar, Kraliyet Başsavcılığı “kanıt olmadığı” için dava açılmayacağını, açılrsa da cezalandırma yapılamayacağını kesin bir dille açıklayınca yaşama geçirilememiştir. İngiliz Kraliyet Başsavcılığı’nın “kanıt yokluğu” gerekçesiyle Ermenilerin katledildikleri suçlamasıyla dava açmaması, günümüzün hukukunda “kovuşturmaya yer olmadığı”, başka bir deyişle “takipsizlik” kararı hükmündedir. ...

Malta yargılamasının “Ermeni soykırımı” iddialarını bütünüyle çürüten hukuki sonuçları olduğu tartışmasıdır. 1948 tarihli Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi, bir olayın soykırım sayılabilmesi için öncelikle bu yönde bir mahkeme kararının olmasını zorunlu saymaktadır.

1915 olaylarının soykırım olduğuna ilişkin ulusal veya uluslararası hiçbir mahkeme kararı yoktur. Ama aksini, soykırım olarak tanımlanacak bir katliam yapılmadığını hükme bağlayan yargı kararı vardır. Savcılık soruşturması yargısal sürecin ilk aşaması olduğuna göre, Ermeni soykırımı olmadığını ortaya koyan bir yargı kararı elimizdedir. Bu karar, bizim “Malta sürgünleri” deyip geçtiğimiz, İngiliz Kraliyet Başsavcılığı’nın takipsizlikle sonuçlandırdığı Malta yargılamasıdır.¹¹

Malta yargılaması, unuttuğumuz, bize unutturulan tarihimizin önemli bir sayfasıdır. Bu yargılamayı anımsamak ve bütün gerçekliğiyle özümsemek, bizi her fırsatta “tarihimizle yüzleşmeye” çağıran Ermeni soykırımı lobisini tarihin belgeli gerçekleriyle yüzleştirecektir.

İngiliz hükümetleri bu yüzleşmeyi yapmışa benzemektedir.

İngilizler, Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında “yerli Hıristiyan halkları katlettikleri” suçlamasıyla tutukladıkları Türkleri yargılamak ve cezalandırmak için her yolu denemiştir. Ancak bugün, o günlerde yaşananları en iyi bilen ülke olarak, 1915-1916 olaylarının soykırım olarak tanımlanamayacağını açıkça belirtmektedir.

Ermeni soykırımı iddialarının Batılı ülkelerin parlamentolarında birbiri ardına kabul edildiği 1990’lı yılların sonunda ve 2000’li yılların başında benzeri bir

9 New York Times, “League invites Wilson to Mediate for Armenians: Root Court Plan modified”, 26.11.1920, s.1, sütun 5.

10 **Uluç Gürkan**, *Malta Yargılaması*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 214) s. 14

11 *Aynı eser*; s. 15

karar alması İngiltere'den de istenmiştir. İngiltere Devlet Bakanı Barones Ramsey of Cartvale, 14 Nisan 1999'da İngiltere Hükümeti adına yaptığı açıklamada bu talebi şu sözlerle reddetmiştir:

“Osmanlı İdaresinin Ermenilerin yok edilmesi kararını kanıtlayacak bir belgenin yokluğu nedeniyle İngiliz Hükümetleri 1915 ve 1916'daki olayları soykırım olarak tanımamaktadır... Bizce 80 yıl önce cereyan etmiş olayların bugünkü hükümetler tarafından değerlendirilmesi uygun değildir. Zira bu olaylar hukuki ve tarihi tartışmalardır.”¹²

Bu açıklamaya rağmen, Ermeni soykırımı lobisinin İngiltere üzerindeki baskıları sürmüştür. Baskılar, 27 Ocak 2001'de Londra'da düzenlenecek Yahudi Soykırımı (Holocaust) Anma Töreni'nde Ermeni soykırımı iddialarına da değinilmesi noktasında yoğunlaşmıştır.

İngiltere Bayındırlık ve Çevre Bakanı Beverly Hughes, 22 Ocak 2001'de Ankara'da düzenlediği basın toplantısında anma programında sadece Yahudi soykırımına değinileceğini belirtmiş,¹³ 24 Ocak 2001'de de İstanbul'da basına şu açıklamayı yapmıştır:

“Bir süre önce İngiltere İngiliz Hükümeti Ermeni iddiaları konusunda sunulmuş olan delilleri gözden geçirdi. 1915 ve 1916'da meydana gelmiş olan olayların belgelerini inceledi. Bu olayların Birleşmiş Milletler tarafından tanımlanmış olan soykırım tanımlamasına uymadığına karar verdi. Bu İngiliz Hükümetinin tutumudur ve değişmeyecektir.”¹⁴

Bu konudaki bir soruyu 7 Şubat 2001'de yazılı olarak yanıtlayan Hükümet Sözcüsü Barones Scotland şöyle demiştir:

“Hükümetimiz, önceki İngiliz hükümetlerinin paralelinde, Doğu Anadolu'da 1915-1916 yıllarında yaşanan olaylarla ilgili kanıtları 1948 Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi'nde tanımlanan biçimiyle soykırım olmadığını değerlendirmiştir.”¹⁵

12 <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld199899/ldhansrd/vo990414/text/90414-09.htm>

13 Milliyet, 23 Ocak 2001

14 Hürriyet, 25 Ocak 2001

15 <http://www.un.org/documents/ga/docs/55/a551008.pdf>

BM Soykırım Sözleşmesi

Soykırım 1948 Birleşmiş Milletler (BM) Soykırım Sözleşmesi'nde uluslararası bir suç olarak yer almaktadır.¹⁶

Suç tanımlaması, 19 maddelik sözleşmenin ikinci maddesinde yapılmıştır. *“Ulusal, etnik, ırksal ya da dinsel bir grubu, kısmen ya da tamamen ortadan kaldırmak amacıyla”* yapılan *“öldürme, ciddi fiziksel ya da zihinsel zarar verme, grubun ortadan kalkmasına yol açacak koşulları kasıtlı olarak yaratma, grup içinde doğumları önleme, gruptaki çocukları başka bir gruba transfer etme”* eylemleri soykırım olarak tanımlanmıştır. ...

Bu bağlayıcı bir tanımdır. Anlamı ve kapsamı keyfi olarak ne genişletilebilir ne de daraltılabilir.

Ötesinde, bu eylemlerin gerçekleşmesi, açık anlatımıyla maddi unsurun varlığı soykırım suçunun oluşması için yeterli değildir. Maddi unsurun yanında bir de suçun manevi unsuru gereklidir. Soykırım suçunu çok özel bir suç yapan da bu manevi unsurdur

Suçun manevi unsuru *“bir ulusal, etnik, ırksal ya da dinsel grubu ortadan kaldırmak”* kastıdır. Bu özel bir kasıttır. *“Öldürme kastının ötesinde, eylemlerin bir grubu ortadan kaldırmak kastıyla gerçekleşmiş olması gereklidir.”*¹⁷

Hukuk literatüründe “dolus specialis” denilen özel kasıt, soykırım suçlamalarında mutlaka aranmaktadır. Uluslararası Adalet Divanı'nın Bosna davasında verdiği kararın 187, 188 ve 189 maddelerinde bir eylemin soykırım olarak tanımlanması için *“ayrı bir zihinsel öğenin bulunmasının gerektiğini”* özellikle vurgulanmıştır. Bu zihinsel öğe, Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi Kupreškić davasında da *“bir grubun tamamen veya kısmen yok edilmesi kastının olması gerektiği”* vurgusuyla yer almıştır.¹⁸

Uluslararası mahkemeler, bir grubun göçe zorlanması ve bu nedenle ölümler meydana gelmesini de soykırım suçu için yeterli görmemektedir. Örneğin, Yugoslavya Savaş Suçları Temyiz Mahkemesi Krstić kararında, Srebrenitsa'daki kadın, çocuk ve yaşlı insanların göçe zorlanması ve bir göçün ölümle sonuçlanması olasılığının yüksek olmasına karşın zorla göçün tek

16 Sözleşmenin tam metni için bkz: “Soykırım Suçunun Önlenmesine ve ezalandırılmasına Dair Sözleşme”, <http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/33-36.pdf>

17 **Pulat Tacar**, *Doğu Perinçek-İsviçre Davası*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002) s. 99

18 *Aynı eser*, ss. 99-100

başına soykırım suçunu oluşturmadığına, olayların bütünü içinde dikkate alınacak bir unsur olduğuna karar vermiştir. Blagoyeviç kararında da bu görüş doğrulanmıştır.

Soykırım suçunu tanımlayan ve hukuki çerçevesini belirleyen BM Soykırım Sözleşmesi'ne göre, bu suçun tüzel kişilere değil, gerçek kişilere yöneltilmesi de gereklidir. Sözleşmenin “*hangi suçların cezalandırılacağına ilişkin*” üçüncü maddesi ile dördüncü maddesi, soykırım suçunun kişiselliğine ilişkindir:

Bu hukuki gerçekliğe karşın, “Ermeni soykırımı” suçlamaları genelde gerçek kişilere değil ülkesi ve ulusuyla Türkiye'ye yöneltilmekte, dolayısıyla bir tür “nefret söylemi” özelliği kazanmaktadır.¹⁹

“Soykırım” iddialarının Türkiye'ye karşı bir tür nefret söylemine dönüşmesinin hem zamanlaması hem de nedenleri dikkat çekicidir. Ermeni soykırımı iddiaları, 1990'lı yıllarda, Sovyet sisteminin çökmesi ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte yeni bir ivme kazanmıştır. Samuel Huntington'ın din farklarını ön plana çıkarttığı “*Uygurluklar Çatışması*” temelinde biçimlenen “Yeni Dünya Düzeni” ile bütünleşmiş, uluslararası bir boyut kazanmıştır. Ötesinde, geçmişe ait bir hesaplaşma olmaktan çıkıp güncel politikaya dönüşmüştür.²⁰

Soykırım suçunu diğer suçlardan ayıran bir önemli öge de suçlanan gerçek kişilerin eylemlerinin ve bu eylemlerinde özel kasıt bulunup bulunmadığın yetkili mahkemeler tarafından usulüne uygun bir yargılama ile saptanmasıdır. Bu öge “*soykırım suçunu işleyenlerin yargılanmasına ilişkin*” altıncı maddede, “*suçun işlendiği ülkedeki yetkili bir mahkeme*” ve “*yargılama yetkisine sahip bulunan uluslararası bir ceza mahkemesi*” diye tanımlanmaktadır.

Bu bağlamda, anımsamamız ve “soykırım lobisine” anımsatmamız gereken bir gerçek de I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin bini aşkın kişiyi 1915 tehirinde Ermenilerin zarar görmesine yol açtıkları gerekçesiyle Harp Divanlarında yargılamış ve cezalandırmış olmasıdır.

Malta'daki İngiliz Kraliyet Başsavcılığı soruşturması BM Soykırım Sözleşmesi'nin “*yargılama yetkisine sahip bulunan uluslararası bir ceza mahkemesi*” adresine denk düşerken, 1915 Osmanlı Divan-ı Harbi mahkemeleri, BM Soykırım Sözleşmesi'nde öngörülen “*suçun işlendiği ülkedeki yetkili bir mahkeme*” adresinin karşılığıdır. ...

19 *Ermeni Sorunu'nu Anlamak*, s. 14

20 *Aynı eser*, ss. 45-47

1915-1916 Osmanlı yargılamaları ile 1919-1921 Malta yargılamasının belgeleri tarihin tozlu raflarında kalmamalı, gün ışığına çıkarılmalıdır. Bu belgelerin “Ermeni soykırımı” iddialarını kökten çürüten hukuki sonuçları vardır.²¹

Malta’yı Sulandırmak

“Soykırım lobisi”, Malta Yargılamasının soykırım iddiaları için sonun başlangıcı olduğunun farkındadır. Bu nedenle konuyu sulandırmak için büyük bir çaba harcamaktadır. Amaç, Malta’nın gerçekte bir yargılama olmadığı yanılığısı yaratmaktır. Bu uğurda hem tarihi hem de hukuki bağlamda bir dizi çarpıtmaya başvurulmaktadır:

- Malta’daki yargılama süreci sadece bir vitrindir. Asıl amaç bir “esir değişimidir.”
- Anadolu’da kurtuluş hareketi güçlenince İngilizler Malta’dan vazgeçmiştir.
- Dava açılmamış, Sevr’de öngörülen uluslararası mahkeme kurulmamıştır.
- Sevr yürürlüğe girmemiş, Lozan imzalanınca Malta süreci affa uğramıştır.
- Malta’da yapılan soruşturma “soykırım” konulu değildir. Buradaki yargı “soykırım” iddiasına karşı bir referans olmaz.²²

Esir Değişimi

İngilizlerin Malta’da yargılama sürecini ciddiye almadıkları, olayı daha çok bir ‘esir değişimi projesi’ olarak algıladıkları yolundaki iddianın hiçbir ciddiyeti yoktur. Malta’daki “Ermeni katliamı” yargılama süreci, İngiliz arşiv belgeleriyle kanıtlıdır. Buna rağmen, “soykırım” lobisi Malta’yı hayâsızca çarpıtmaktadır.

---

21 *Malta Yargılaması*, ss. 20-21

22 *Aynı eser*, s. 112

Malta Yargılaması esir değişimi yapılarak kapatılmamıştır. Tam aksine, Malta dosyası İngiliz Kraliyet Başsavcılığı'nca "takipsizlik" kararı verilerek kapatılmış, esir değişimi bundan sonra gündeme gelmiştir. İngilizler, "takipsizlik" kararı verilmeye kadar "tutuklu" olduğunu varsaydıkları Malta'daki Türkleri, özellikle de "Ermeni kırımını" ile suçlananları "esir değişimi" girişimlerinin kapsamına almamıştır.

Anadolu'da Kurtuluş Savaşı'nı veren Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey ile İngiliz Hükümeti arasında Londra'da 16 Mart 1921'de bir esir değişimi anlaşması imzalandığı doğrudur. Ancak bu anlaşma, Malta'daki tutuklu Türklerin bütününe kapsamamaktadır Öngörülen esir değişimin kapsamı, Türklerin ellerindeki İngiliz esirlerin tümünü serbest bırakmaları karşılığında, İngilizlerin "*Ermenilere ve İngiliz esirlerine zulüm, suiistimal etmemiş Türkleri iade etmeleriyle*" sınırlıdır.

İngilizler Londra Konferansı'nı müttefikleriyle birlikte, Ocak 1921'deki Birinci İnönü zaferiyle birlikte Mustafa Kemal'in öncülüğündeki Kurtuluş Savaşı ve Büyük Millet Meclisi Hükümeti gerçeğini kabul etmek zorunda kalınca düzenlemiştir. Buradaki amaç, Sevr Antlaşması'nı kısmen yumuşatmak ve Ankara'ya kabul ettirmektir.

Bekir Sami Bey "Ermeni kırımıyla" suçlanan bu esir değişimi anlaşmasını işte bu Londra Konferansı sonrasında imzalanmış, ancak Ankara yumuşatılmış Sevr önerisini de Bekir Sami Bey'in imzaladığı dar kapsamlı esir değişimi anlaşmasını da onaylamamıştır. Bekir Sami Bey'i de Dışişleri Bakanlığı görevinden almıştır.

Ermeni katliamıyla suçlamasıyla Malta'da kalan Türklerin tutukluluğu, İngiliz Kraliyet Başsavcılığı'nın 29 Temmuz 1921'de, kanıt bulunmadığı için "Ermeni kırımını" iddiasıyla dava açılmayacağını açıklamasıyla sona ermiştir. Böylece "tutukluluk" halleri "siyasi rehinelere" dönüşen Türklerin ne zaman ve nasıl serbest bırakıldıkları İngiliz arşiv belgelerinde kayıtlıdır.²³

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Kraliyet Başsavcılığı dava açılmayacağını bildirince, 10 Ağustos 1921'de İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'a esir değişimi için Türklerle "*genel bir anlaşmayı düşünmek zorunluluğundan*" söz eden bir yazı göndermiştir.²⁴ Bu yazıya İngiliz Yüksek Komiserinin yanıtı, "*Bir İngiliz Hukuk Mahkemesi'ni tatmin edecek geçerli kanıt bulunmadığı, bu nedenle daha fazla itibar*

23 Aynı eser, ss. 112-114

24 FO 371/6504/E.8745: Dışişleri Bakanlığı'ndan Rumbold'a tel. No 851, 10.08.1921

kaybetmemek için bütün Türklerin esir değişimine konu olması gerektiği” özetinde olmuştur.²⁵

Esir değişimi görüşmeleri böylece başlamış ve uzlaşma sağlanınca gerçekleşmiştir.

Kurtuluş Mücadelesi

Malta Yargılamasını sulandırmaya dönük bir çarpıtma da İngilizlerin Milli Mücadele hareketi ile uzlaşma girişimlerinin İngiliz Kraliyet Başsavcılığı’nın Malta’daki “takipsizlik” kararını etkilediği yönündedir. Malta’daki yargılama sürecini reddetmeyen, ancak siyasileştirerek sulandırmaya çalışan bu çarpıtma tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir.

İngiliz Kraliyet Başsavcılığı, “Ermeni kırımını” konusunda “takipsizlik” kararını 29 Temmuz 1921’de ulusal kurtuluş mücadelesinin en zayıf olduğu bir sırada vermiştir. Yunan Ordusu, 17 Temmuz’da Kütahya’yı, 19 Temmuz’da Eskişehir’i ele geçirmiş ve ulusal kurtuluş güçleri Sakarya nehrinin doğusuna çekilmek zorunda kalmıştır. Polatlı sırtlarını düşen Yunan top mermilerinin sesi Ankara’dan duyulmakta, Büyük Millet Meclisi’nin Ankara’dan Kayseri’ye taşınması tartışılmaktadır.

İngiltere’nin Ankara ile Kraliyet Başsavcılığı’nı etkileyecek herhangi bir uzlaşma girişimi yoktur. Tam aksine, İngiliz Hükümeti Ankara’ya vurulacak son darbenin hayalini kurmaktadır.²⁶

Ulusal kurtuluş hareketinin kendini toparlaması ve cephede Yunan güçleriyle denge kurması, Başsavcılığın “takipsizlik” kararının iki ay sonrasında gerçekleşmiştir.

Kurulmayan Mahkeme

Malta Yargılamasını sulandırmak isteyenler, Sevr Antlaşması’nda öngörülen yetkili uluslararası mahkemenin kurulmadığını, dolayısıyla BM Soykırım Sözleşmesi’nde öngörülen biçimiyle bir yargılamanın yapılamadığını öne sürmektedir.

25 FO 371/6504/E.10023: Harrington’dan Rumbold’a, 24.08.1921

26 *Malta Yargılaması*, s. 115

Evet, bir mahkeme kurulmamıştır, çünkü buna gerek kalmamıştır.

Malta sürecinde mahkeme kurulmadığı için yapılamayan yargılama değildir. Yargılama başlamış, yargısal soruşturma tamamlanmış ancak dava açılmamış, mahkeme önünde “kovuşturma” başlamamıştır. ...

Bunun nedeni İngiliz Kraliyet Başsavcılığı tarafından yürütülen ve yargılamanın ilk safhası olan soruşturma sonunda, Ermeni ve Hıristiyan Osmanlı vatandaşlarının “*toplu olarak öldürüldükleri*” gerekçesiyle “*bir hukuk mahkemesinde dava açmaya yeterli kanıt*” bulunamamasıdır. Dolayısıyla “kovuşturmayla gerek görülmemiş” olması ve “Ermeni kırımını” suçlamalarının düşürülüp bu konuda açılan dosyanın kapatılmış olmasıdır.

“Kırım” konusunda bir İngiliz mahkemesinin kabul edebileceği nitelikte kanıt bulunsaydı davanın açılacağı, yargılamanın Milletler Cemiyeti tarafından yetkilendirilen bir uluslararası mahkemece sürdürüleceği bilinmektedir. Yargılamayı yapacak mahkemenin nasıl kurulacağı Milletler Cemiyeti’nde bu nedenle konuşulup tartışılmıştır.²⁷

Lozan Affi

“Ermeni soykırımı” lobisinin en çok bel bağladığı Malta çarpıtması, “*Sevr’in yürürlüğe girmediği, Lozan imzalanınca da Malta’daki yargılama sürecinin af kapsamına alınarak kapatıldığı*” özetindedir.

Sevr’in, imzalanmasına karşın Osmanlı Sultanı Vahdettin tarafından imzalanmadığı doğrudur. Ancak bu, uygulanmadığı anlamına gelmemektedir. Öncelikle, İngilizler ve müttefiklerinin Anadolu’yu işgali Sevr haritası doğrultusundadır. Aynı şekilde, İstanbul’daki gayri resmi işgalin resmileştirilmesi de Sevr bağlantılıdır.

Malta’daki yargılama sürecinin Lozan ile af kapsamına alındığı söylemi ise insan aklıyla alay eden bir zaman yolculuğu kurnazlığıdır.

Malta’daki yargılama süreci 29 Temmuz 1921’de sonlandırılmıştır. Lozan ise bundan iki yıl sonra, 24 Temmuz 1923’te imzalanmıştır. Lozan imzalandığında ortada Malta ile ilişkilendirilecek bir yargılama yoktur. Dosyalar kapatılmış ve arşive kaldırılmıştır.

---

27 *Aynı eser*, ss. 116-117

Lozan ve Malta arasındaki bu zaman yolculuğunun en önemli aktörü, ünlü İngiliz soykırım hukukçusu Geoffrey Robertson'dur. Robertson İngiliz Parlamentosu'na Ekim 2009'da sunduğu *“Ermeni Soykırımı Var mıydı?”* başlıklı raporunda, “Ermenilerin katledildikleri” iddiasıyla İngiliz Kraliyet Başsavcılığı tarafından Birinci Dünya Savaşı sonrasında Malta'da yürütülen soruşturmanın *“Atatürk'ün liderliğinde yeni Türkiye Cumhuriyet kurulunca kapatıldığını, bu nedenle hiçbir hukuki değerinin olamayacağını”* yazmıştır.²⁸

Ermeni diasporasının parasını ödeyerek yazdırdığı bu raporun amacı, “soykırım” iddiasının İngiliz Parlamentosu'nda kabul edilmesini sağlamaktır. İngiliz Hükümetlerinin ve Parlamentosu'nun bu konuda adım atmamasını Malta Yargılaması duyarlılığına bağlayan “soykırım” lobisi, Geoffrey Robertson'un ününden yararlanarak bu engelin aşılmasını amaçlamıştır.²⁹

Soykırım Referansı

“Ermeni soykırımı” lobisinin Malta'yı hedef alan son çarpıtması, *“Malta'daki yargılama süreci soykırım suçlamalarını içermiyordu, çünkü o tarihlerde böyle bir suç tanımı yoktu. Dolayısıyla, İngiliz Kraliyet Başsavcılığı'nın kararı, günümüzde Ermeni soykırımı iddialarının geçersizliği konusunda hukuki bir referans olamaz”* biçimindedir.

Malta Yargılamasının soykırım suçlamalarını içermemesi nedeniyle “Ermeni soykırımı” iddialarının geçersizliğine hukuki referans olamayacağı iddiası kendi içinde çelişkilidir. Eğer Malta o tarihte “soykırım” tanımı olmadığı gerekçesiyle göz ardı edilip hükümsüz sayılacaksa, böyle bir suç tanımının olmadığı günlerde gerçekleşen olaylar için günümüzün “soykırım” tanımlarıyla suçlamanın da yapılmaması gerekir. ...

Malta Yargılamasının hukuki sonuçlarının günümüze taşınması reddedilirken, günümüzün “soykırım” suçunu geçmişe taşımaya kalkışmak çifte standarttır. Hastalıklı bir siyasal kültürün ürünüdür. Ötesinde, teorik planda hangi hukuki gerekçelerle savunuluyor olursa olsun, yaşamın gerçekleriyle uyuşmamaktadır.

Uluslararası Yargı

“Ermeni soykırımı” iddialarını “inkâr edilemez bir gerçeklik” olarak dayatmaya dönük baskılar, birkaç yabancı ülke yerel mahkeme kararına

28 Raporun tam metni için bkz. <https://www.groong.com/Geoffrey-Robertson-QC-Genocide.pdf>

29 *Malta Yargılaması*, s. 118.

yansımış olsa da Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), Uluslararası Adalet Divanı (UAD), Avrupa Adalet Divanı (AAD) ve Fransa Anayasa Komisyonu gibi belirleyici uluslararası yargı organlarını etkilememiştir.

AİHM ile Fransa Anayasa Komisyonu, “*Ermeni soykırımı yoktur*” demenin yasayla yasaklanmasını ve bunu diyenlerin cezalandırılmasını “*düşünce özgürlüğü ihlali*” saymıştır. AAD, “Ermeni soykırımın tanıyan” parlamentosu kararlarının “*siyasi nitelik taşıdığına, hukuki alanda hiçbir geçerliliği bulunmadığına*” hükmetmiştir. UAD da, “*yabancı ülkelerdeki yerel mahkemelerin başka ülkeleri yargılamalarının uluslararası hukukun ihlali anlamına geldiğine*” dikkat çekmiştir.

“Soykırım” tartışmalarında uluslararası yargı organlarınca Türkiye’nin pozisyonuna yakın kararların verilmesi tesadüf değildir. Uluslararası yargı organlarının bu kararları bizi, tarihi ve hukuki gerçeklerin “soykırım” iddialarını doğrulamamasına götürmektedir.

AİHM Kararı

AİHM 17 Aralık 2013 ve 15 Ağustos 2015 günlü Perinçek-İsviçre kararlarında³⁰, Doğu Perinçek’in “*Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilere uygulanan politikanın soykırım olarak yorumlanamayacağı*” söylemleri nedeniyle İsviçre Mahkemeleri’nde mahkûm edilmesinin, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin “ifade özgürlüğünü” düzenleyen 10. maddesinin ihlali olduğunu hükme bağlamıştır. Bu hükmün açık anlamı, artık “*1915 Ermeni tehcirinin soykırım olmadığını söylemenin mahkûmiyet nedeni olmayacağı, olamayacağıdır.*”

AİHM’ne göre, “*Ermeni soykırımı yoktur*” denilmesi ifade özgürlüğü kapsamındadır. Cezalandırılmaz.

AİHM kararı, hiç kuşkusuz, “*Ermeni soykırımının inkâr edilemeyecek bir tarihsel gerçeklik olduğu*” yolundaki dayatmalara karşı ifade özgürlüğünü koruyan bir kalkandır. Serbest tartışmanın önünü açmaktadır. Ancak, sadece ifade özgürlüğüyle sınırlı bir bağlamında yorumlanmamalıdır. Anlamı ve önemi bunun ötesindedir:

---

30 AİHM Perinçek-İsviçre kararı (resmi Fransızca ve resmi olmayan Türkçe) metni için bakınız: <https://avim.org.tr/tr/Analiz/AIHM-PERINCEK-ISVICRE-KARARI-RESMI-FRANSIZCA-VE-RESMI-OLMAYAN-TURKCE-METIN>

AİHM’ne göre;

- “Ermeni soykırımı” lobisinin yaratmaya çalıştığı “1915 olaylarının soykırım olarak kabulü konusunda dünya genelinde bir görüş birliği olduğu” yolundaki algı doğru değildir. “Soykırım” iddialarının “mutlak kabulü” anlamına gelecek böylesi bir uzlaşma yoktur. “Ermeni soykırımını” günümüzde 190 devletten sadece 20’si tanımaktadır.
- 1915 olaylarının soykırım olarak nitelendirilmemesi “*Ermenilere karşı nefreti körüklemeyiz*”, “*Ermenileri aşağılamayız*”. Bu nedenle, “soykırım yoktur” demek “*tartışma hakkının kötüye kullanımı olmaz.*” Cezalandırılması da “*Ermenilerin korunması anlamına gelmez.*”
- 1915 olaylarını “soykırım” olup olmadığının “*tartışılması kamu yararına*”dır. Bu tartışmanın yasa marifetiyle önlenmesi, bu yararı sınırlandıracağı için, herhangi bir ülkenin takdirinde değildir.
- “Soykırım” son derece net tanımlanmış ve kanıtlanma koşulları açıkça belirlenmiş bir suçtur. Uluslararası yargı içtihatları da bunu doğrulamaktadır. BM İnsan Hakları Komitesi’nin 34. Genel Yorumu, “*tarihi meselelerle ilgili fikir açıklamalarını cezalandıran hukuk normlarını, BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ile uyumlu olmadığına*” dikkat çekmiştir. Anılan Sözleşme, geçmişteki olaylarla ilgili beyanların, hatalı ya da doğru olsa dahi yasaklanamayacağını belirtmiştir.
- 1915 Ermeni olayları tarihsel olarak da hukuki olarak da Yahudilere karşı işlenen Holokost suçlarından farklıdır. Osmanlı Ermenileri ile Alman Yahudileri özdeşleştirilemez. Nazi döneminde Almanya’da Yahudilere soykırım yapıldığına ilişkin kesin, yetkili uluslararası bir mahkeme tarafından da kabul edilen kanıtlar vardır. Yahudi soykırımı bu nedenle tartışılmaz bir tarihi gerçektir. “Ermeni soykırımı” iddiaları ise tartışmaya açıktır. Bir mahkeme kararı da yoktur. Yahudi soykırımı gibi değerlendirilemez.

Fransa Anayasa Komisyon

Fransa Anayasa Komisyonu, 27 Şubat 2012’de Temsilciler Meclisi ve Senato’da kabul edilen “Ermeni soykırımı” iddialarının reddini suç sayan utanç yasasını iptal etmiştir. Anayasa Konseyi’nin kararında, “*iptal edilen yasanın ifade ve iletişim özgürlüğüne aykırı olduğu*” belirtilirken, kökü 1789 Fransız

İnsan Hakları Bildirgesi'ne uzanan ve BM İnsan Hakları Bildirgesi'nin 18. ve 19. maddeleri ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 10. maddesinde "*düşünce ve anlatım özgürlüğünün*" güvence altına alındığı vurgulanmıştır.

Fransa Temsilciler Meclisi ve Senatosu'nda utanç yasasını hükümet adına savunan bazı bakanların Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 10. maddesinin ikinci paragrafı uyarınca "*ifade özgürlüğüne yasayla kısıntı getirilebileceği*" yolundaki iddiaları da Anayasa Konseyi kararının gerekçesinde boşa çıkarılmıştır.

Fransa'da "Ermeni Soykırımı" iddialarının yasaya dönüştürülmesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 10. maddesinin ikinci paragrafında sıralanan ifade özgürlüğü kısıtlama koşullarının hiçbirisiyle örtüşmemektedir. Ötesinde, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, "Perinçek-İsviçre" kararıyla da doğrulandığı gibi, ifade özgürlüğünü kısıtlayan yasaları "olabildiğince dar" yorumlamaktadır.

Fransa Anayasa Konseyi kararında ayrıca, "*parlamentonun kendi tanımladığı bir suçun inkârı nedeniyle ceza talebinin de anayasayla uyumadığı*" belirtmiştir. "*Bir parlamentonun kendi tanımladığı suçla ilgili kendisini mahkeme yerine koyamayacağına*" hükmedilmiştir.³¹

Avrupa Adalet Divanı

ADD 2003 ve 2004 yıllarında, Avrupa Parlamentosu'nun "Ermeni soykırımı" tanımını "*siyasi nitelik taşıyan, hukuki alanda hiçbir geçerliliği bulunmayan bir adım*" olarak nitelemiştir. "Soykırım" tanındığı için Türkiye'ye "AB aday üyelik statüsü" verilemeyeceğini iddia eden "*davacıların iddialarının da uluslararası hukuk açısından geçerlilik taşımadığını*" hükme bağlamıştır.

Kararda ayrıca, hem "soykırım" hem de "*uğranan zarar iddialarının kanıtlanmadığı*" gerekçesiyle davacıların tazminat talepleri de reddedilmiştir. Nihayet, 30 bin Euro tutarında mahkeme masraflarının da davacılar tarafından tahsiline hükmedilmiştir.

Davacıların tazminat taleplerinin "*uğranan zarar iddialarının kanıtlanmadığı*" gerekçesiyle reddedilmiş olması, Türkiye'ye karşı açılmış ve açılması planlanan "toprak ve tazminat talebi" içerikli davalarda emsal değeri taşımaktadır.

31 Malta Yargılaması, ss. 128-130

Kısa bir süre önce gerçekleşmiş olmasına karşın, Malta Yargılaması gibi unuttuğumuz ADD davasının öyküsü kısaca şöyledir:

Merkezi Fransa'nın Marsilya kentinde bulunan Euro-Arménie (Avrupa-Ermeni) Derneği ile Ermeni kökenli iki Fransız vatandaşı, 10-11 Aralık 1999'da Helsinki'de Türkiye'ye "aday üyelik" statüsü verilmesi nedeniyle Avrupa Adalet Divanı'nda Avrupa Birliği Konseyi aleyhine dava açmıştır. Davacılar, 1915'te yaşananları "soykırım" olarak tanımadığı halde "*Türkiye'ye aday üye statüsü verilmesinin AB hukukuna aykırı olduğunu*", Avrupa Birliği'nin karar organı olan Avrupa Konseyi'nin bu kararıyla kendilerini zarara uğrattığını iddia etmiştir.

İddialarını, Avrupa Parlamentosu'nun 18 Haziran 1987 tarihli kararıyla Türkiye'nin AB üyeliği için "*Ermeni Soykırımı'nı tanıma koşuluna bağladığı*" gerekçesine dayandıran davacılar, Parlamento'nun bu kararının AB için hukuken bağlayıcı olduğunu savunmuş ve "*manevi tazminat*" talebinde bulunmuştur.

AAD'nda İlk Derece Mahkemesi, 17 Aralık 2003 tarihli kararıyla (Esas Nu. T -346/30) bu davayı reddetmiştir. Davacıların temyiz istemi de Dördüncü Derece Mahkemesi'nin 17 Nisan 2004 tarihli kararıyla (Esas Nu. C-18/04 P) reddedilmiş ve karar kesinleşmiştir.

AAD kararları AB üyesi ülkeler bakımından bağlayıcıdır. AB üyesi olmayan ülkeler açısından da "emsal" değeri vardır. Dolayısıyla, başta Fransa olmak üzere, parlamentolarında "Ermeni soykırımı" iddialarını tanıyan kararlar alan AB üyesi ülkeler açığa "AB hukukunu" ihlal etmektedirler.³²

Uluslararası Adalet Divanı

Birleşmiş Milletlerin en yüksek yargı organı olan ve soykırım dâhil olmak üzere savaş suçları konusunda yargılama yetkisine sahip bulunan Lahey'deki UAD 3 Şubat 2012'de, "*yabancı ülkelerdeki yerel mahkemelerin başka ülkeleri yargulamalarının hiçbir hukuki değer taşımadığı, tam aksine, bu yargulamalar uluslararası hukukun ihlali olduğu*" hükmünü kurmuştur.

Bu hüküm, Türkiye'nin taraf olmadığı bir davada kurulmuştur. Ancak, Türkiye'yi de yakından ilgilendirmektedir. Ermenilerin 1915'te zarara

32 *Aynı eser*; ss. 130-131

uğradıkları iddiasıyla başka ülkelerde Türkiye aleyhine dava açmalarının önlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Türkiye'nin hukuk temelinde mutlaka değerlendirmesi gereken UAD davası şöyle gelişmiştir:

Almanya, bir süre önce, İtalya'daki yerel mahkemelerde, İkinci Dünya Savaşı'nda "*insanlığa karşı işlenen suçlar*" nedeniyle açılan davaların hukuka aykırı olduğunu belirterek Divan'a başvurmuştur.

İtalya, Divan'a yaptığı savunmada, şikâyet konusu başvuruların, İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman devleti tarafından yaşam hakkı ihlal edilmiş kişiler ile Almanya'ya zorla götürülmüş ve "savaş esiri" kategorisine sokulmadan zorla çalıştırılmış kişilerin yakınlarının İtalya'daki mahkemelere başvurusu üzerine açıldığını bildirmiştir.

Divan ise, Almanya'yı haklı bulduğu kararında "*insanlığa karşı işlenen suçlarda bir devletin eyleminin farklı bir devletin yerel mahkemesinde görüşülemeyeceğini*" vurgulamıştır.³³

Savaş Suçu

Tarihi ve hukuki gerçeklerin, uluslararası yargı kararlarının Türkiye'den yana olmasına karşın, Türkiye üzerindeki "soykırım" baskısı bütün şiddetiyle sürüyor. Türkiye'nin "*Ermeni soykırımını tanıyorum*" demese bile 1915 olayları nedeniyle "*resmi olarak özür*" dilemesi isteniyor.

Bu arada, "soykırım" iddiasının "insanlığa karşı suç" söylemiyle değiştirilmesi öneriliyor. Kiminin gerekçesi "soykırımın" Türkiye'ye kabul ettirilemeyeceği, kiminin gerekçesi ise 1915'te yaşananların hukuken "soykırım" olarak tanımlanamayacağı oluyor.

1915 olayları için "soykırım" sözcüğünden vazgeçip "insanlığa karşı suç" sözcüklerine sığınma eğiliminin bir gerekçesi de 1990'lı yıllarda Bosna-Hersek'te yaşananların uluslararası yetkili mahkemeler tarafından "soykırım" yerine "savaş suçu" diye tanımlanmasına bağlanıyor.

"Soykırım" tartışmalarında Türkiye'nin önde gelen araştırmacılarından emekli Büyükelçi Pulat Tacar, uzun süredir bu konuya dikkat çekiyor. "*Soykırım*

33 Aynı eser; ss. 131-133

söylemini insanlığa karşı suç kategorisine çekmek isteyen bu yaklaşım gelecekte bizi meşgul edecek en önemli konudur” diyor.³⁴

Yurtdışındaki Gelişmeler

Middle East Critique dergisinin 24 Kasım 2011 sayısı, “Ermeni soykırımı” iddiasının “insanlığa karşı suç” kategorisine dönüştürülmesi çabalarıyla ilgili çarpıcı bir adımı yansıtıyor. Derginin “Ermeni Soykırımı” tartışmalarıyla ilgili bu sayısında, dünyanın önde gelen soykırım hukukçularından Prof. William Schabas, *Crimes Against Humanity as a Paradigm for International Atrocity Crimes* başlıklı yazısında 1915 olaylarının “insanlığa karşı suç” kategorisinde değerlendirilmesini öneriyor.³⁵

Bu öneri Prof. Schabas için keskin bir görüş değişikliği anlamına geliyor. Prof. Schabas’ın iki yıl önce 2009’da yayınlanan *Genocide in International Law: Crimes of Crimes* (Cambridge University Press) başlıklı kitabında, dünya tarihinin tanık olduğunu öne sürdüğü dört “soykırım” arasında, “Yahudi, Çingene ve Ruanda soykırımları” yanında “Ermeni soykırımı” iddiasına da yer verdiği biliniyor.

Prof. Schabas görüşünü hangi gerekçeyle değiştirmiş olursa olsun, haklı sayılabilir mi? 1915 olayları “insanlığa karşı suç” ya da “savaş suçu” olarak değerlendirilebilir mi?

Bu soruya sağlıklı bir yanıt verebilmek için Osmanlı Hükümeti’nin tehcir kararının “suç kastı” taşıyıp taşımadığına ilişkin belgeleri kısaca anımsamak kaçınılmaz.

Tehcir kararı, Ermeni isyanlarının birbirini izlediği ve Van’ın işgaliyle zirveye ulaştığı günlerde genelde “askeri”, özelde “güvenlik” nedenleriyle alınmıştır. Ancak, kararın alınmasında Ermenilere her ne surette olursa olsun, “zarar vermek” gibi bir suç kastı olmamasına karşın, uygulamasında çeşitli suçlar işlenmiştir.³⁶

Suç işleyen asker ve sivil çok sayıdaki Osmanlı yetkilisi ve vatandaşı, Osmanlı Mahkemelerinin 1915–1916 yargılamalarında cezalandırılmıştır.

34 *Aynı eser*, s. 150

35 William A. Schabas, *Crimes Against Humanity as a Paradigm for International Atrocity Crimes*, *Middle East Critique*, (Vol. 20, No.3, 20.11.2011) ss. 253-269

36 Edward J. Ericson, *Ottomans and Armenians*, (New York: Palgrave Macmillan, 2013) ss. 161-222

Cezalandırmaya esas olan suçlar; “adam öldürme, yaralama, Ermenilerin mallarına zarar verme, çalma, zorla para ve eşya alma, rüşvet, yağma ve yankesicilik, Ermeni kızlarıyla izinsiz evlilik ve görevi suiistimal” olarak kayıtlara geçmiştir.³⁷

Bunlar bireysel olarak işlenmiş suçlardır. Bu suçlardan “adam öldürme” suçu; “cinayet, kitlesel imha, sürgün, etnik ya da dini nedenlerle eziyet, idam” halleri olarak tanımlanan insanlık suçlarıyla özdeşleştirilebilir. Ancak bu özdeşleşme de Osmanlı Devleti ya da dönemi hükümetlerinin iradesini yansıtmamaktadırlar. “Adam öldürme” fiilleri, “toplu öldürme” kastını içermediği gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nun savaş planlarıyla da özdeş değildir.

Nihayet, İngiliz Kraliyet Başsavcılığı’nın 29 Temmuz 1921 günlü “takipsizlik” hükmünde de “kanıt yokluğu” nedeniyle Malta’da tutuklu bulunan Türkler için “kovuşturmaya yer olmadığını” belirtirken, günümüzde “insanlığa karşı işlenmiş savaş suçu” anlamına gelecek herhangi bir değerlendirmeye yer verilmemiştir. Tam aksine, Kraliyet Başsavcılığı bu suçların tanımıyla ilişkilendirilecek “Ermeni-Hıristiyan kırımını” suçlamalarının kanıtının olmadığını hükme bağlamıştır.

Yurtiçindeki Gelişmeler

Osmanlı, İngiliz ve Amerikan arşiv belgeleri, 1915 olaylarının ne “soykırım” ne de “insanlığa karşı savaş suçu” olarak değerlendirilemeyeceği, ünlü tarihçi Prof. Bernard Lewis’in sözleriyle karşılıklı acıların yaşandığı bir “savaş trajedisi” olduğu³⁸ gerçeğini bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. Buna rağmen, Türkiye’de kendilerini “liberal aydın” olarak tanımlayan kimi çevreler ile kimi “muhafazakâr çevreler”, kendilerini “suçu İttihat ve Terakki Partisi yöneticilerine yıkalım, böylece soykırım tartışmasını kapatalım” havasına kaptırılmış bulunuyor. Bunlar, soykırım iddialarını “*Türkler yaptı, Osmanlılar yaptı*” gibi muğlak ifadelerden kurtarıp “*İttihat ve Terakki yaptı*” düzlemine çekmek gerektiğini, İttihat ve Terakki’nin yerleşik Osmanlı düzenini temsil etmediğini savunuyor.

Bu bir tuzaktır. Başta muhafazakâr kesim, kimse bu tuzağa düşmemelidir. Aynı şekilde, Cumhuriyetçi kesim de “*bu işi yapmışsa Osmanlı yapmıştır. Türkiye Cumhuriyeti’ni ilgilendirmez*” tuzağına kendisini kaptırmamalıdır.

37 Yusuf Sarınoy, “Ermeni Tehciri ve Yargılamalar: 1915-1916”, *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 23-25.11.2005, s. 257-265.

Kimse hayal kurmasın... 1915 olaylarıyla ilgili Ermeni iddialarını, “Türkler” yerine hedefe “İttihat ve Terakki” ya da “Osmanlı” liderlerini oturtarak, suçlamayı da “soykırım” yerine “insanlığa karşı savaş suçuna” dönüştürmek olmayacak duadır.

“Ermeni soykırımı” iddialarının ülkesi ve ulusuyla Türkiye’yi hedef alması, Yeni Dünya Düzeninin Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki din savaşları hesabıyla ilgilidir. Bu hesapta, Yeni Dünya Düzeni değişmediği sürece Türkiye hep hedefte kalacaktır.³⁹

Ötesinde, başka “soykırım” suçlamaları, olmadı “insanlığa karşı suç” iddiaları gündeme getirilecektir. ABD’deki Ermeni diasporasının önde gelen yayın organlarından *Armenian Weekly*’de, soykırımın bir tür “Türk kültürü” olduğu ve bu konuda uzun bir liste bulunduğu yazılarak şöyle denilmektedir:

“ (...)Soykırımcı bir toplum olarak Türkiye, hayali düşmanlarına saldırmakta ve yeni hedeflerini aramaktadır. Halen Türkiye topraklarında yaşayan Ermeniler, Türkiye’nin bitmemiş son soykırımının kalıntıları olarak bu listenin en tepesindedir. Tabii ki Kürtler de Türkiye’nin bir sonraki kurbanı olarak listede yer alıyorlar...”⁴⁰

“Pontus, Süryani, hatta Rum vb. soykırımı” iddialarıyla birlikte “Kürt Soykırımı” iddiası ısıtılırken ne yapılacaktır? Dersim’e sığınıp “suçlu, Cumhuriyet’in İttihatçı kafasıdır” ezberleriyle, Atatürk, İsmet İnönü, Celâl Bayar ve Fevzi Çakmak’ı mı hedefe koyulacaktır?

Kimse boşuna hayal kurmasın... “Soykırım” iddiaları bütünüyle haksız bir önyargıdır. Kısaca “Turcophobia” olarak da adlandırabileceğimiz nefret temelli bu önyargının tarihsel kökleri de oldukça eskidir. Ödün vererek aşılması olası değildir. Tek yol, “soykırım iddialarını” tarihi ve hukuki gerçekler temelinde boşa çıkartmaktır.⁴¹

Önyargıları Aşmak

Hiç kuşkusuz, tehcir Osmanlı Ermenileri için acılı bir süreç olmuştur. Esas olarak, Rusların Doğu Anadolu’yu işgali sırasında Ermenilerin gönüllü

38 *Le Monde*, 1 Ocak 1994; *Ermeni Sorunu’nu Anlamak*, s. 180

39 *Malta Yargılaması*, s.153

40 **Aram Hamparian**, *Confronting a Pre-Genocidal Turkey*, *Armenian Weekly*, 09.02.2012 - <http://www.armenianweekly.com/2012/02/09/hamparian-confronting-a-pre-genocidal-turkey>

41 *Malta Yargılaması*, s. 153

birlikleriyle cephede, çeteleriyle cephe gerisinde Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmaları üzerine “askeri bir tedbir” olarak planlanan tehcirin uygulanması sürecinde büyük mağduriyetler yaşanmıştır. Bu süreçte yaşananlar, sadece “zarar gören Ermenilerin acısı” sayılamaz. “Hepimizin ortak acısı” olabilmelidir. Acılar paylaşılabilir, gerektiğinde yası da birlikte tutulabilmelidir.

Ancak, acıların paylaşılabilmesi günümüz Türkiye'sinde iki önemli engelle karşılaşmaktadır.⁴²

Birinci engel, Türk ve Müslüman olmayanlara karşı sergilenen duyarlılığın, Türk'ü ve Kürt'üyle Müslümanlar için gösterilmemesidir. Oysa Osmanlı Devleti, o yıllarda birçok cephede savaşmaktadır ve savaşın “insani trajedilerinin” ırk ve din ayrımı yapılmaksızın bir bütün olarak algılanması gerekmektedir. Ortak acı algısı ancak Müslüman ve gayrimüslim tüm Osmanlı halkının yaşadıklarının birlikte paylaşılmasıyla gerçekleşebilir.

İkinci engel ise, yaşanan acılara yapılan vurgunun tarihi ve hukuki gerçeklerinin önüne geçmesidir. Ermeni Tehcirinin mağdurlarının yaşadığı acıların paylaşılması insani bir gereklilik olmakla beraber, bu durum olayın tarihi ve hukuki boyutlarının göz ardı edilmesini gerektirmez. Zira “soykırım”, hukuki bir kavramdır. Tarihsel bir olayın ya da sürecin “soykırım” olarak adlandırılması kişisel kararlarla değil, ancak hukuki kararlarla olabilir. Başka bir deyişle, yaşanan acıların kabulü, tarihsel gerçeklerin tanımını değiştiremez.

Her iki engeli oluşturan önyargılar aşılabilmelidir.

Önyargılar çifte standartlı yaklaşımları ve ayrımcılığı besler. Önyargıların aşılması ise öncelikle, günümüzde bir tür vicdan fetişizmine dönüştürülen nefret temelli sübjektif hafıza kayıtlarının yerini tarihi ve hukuki gerçeklerin almasıyla sağlanabilir. Tarihi ve hukuki gerçekler, yaşamın ak ve karadan ibaret olmadığını, arada gri tonların da bulunduğunu ortaya koyacaktır. 1915 Ermeni Tehciri için bu gri ton; tehcirin meşru sebeplerinin yaşatılan acıları “haklı” kılmadığı, yaşanan acıların da tehcirin meşru sebeplerini ortadan kaldırmadığı olacaktır.

Bu nefretten arınmış, hoşgörüyeye kapı açmış bir gri tondur. Tarihi ve hukuki gerçekler bize bu noktada buluşma fırsatını vermektedir.

---

42 *Ermeni Sorunu'nu Anlamak*, ss. 9-10

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

FO 371/4172. Dışişleri Bakanlığı'ndan Calthorpe'a, şifre tel, çok acele No. 33, Londra, 5 Şubat 1919.

FO 371.4174.129560. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan İngiltere Başsavcılığı'na yazıya ekli İngiliz Kraliyet Başsavcılığı'nın 7 Ağustos 1919 günlü raporu. No. 1270, 10 Temmuz 1919.

FO 371/6502/E.5845. Dışişleri Bakanlığı'ndan Başsavcılığa yazı, 31 Mayıs 1921.

FO 371/6504/E.10023. Harrington'dan Rumbold'a, 24 Ağustos 1921.

FO 371/6504/E.10662. Curzon'dan Rumbold'a tel., No. 539, 27 Eylül 1921.

FO 371/6504/E.8519. Craigie'den Curzon'a yazı, No. 722, Washington, 13 Temmuz 1921.

FO 371/6504/E.8745. Dışişleri Bakanlığı'ndan Rumbold'a telgraf, No. 851, 10 Ağustos 1921.

FO 371/6504/E.8745. İngiltere Başsavcılığı'ndan Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı'na, 29 Temmuz 1921.

FO 371/6505. Plummer'dan Savaş Bakanlığı'na, No. 4133(A), 29 Ekim 1921.

FO 371/6505/E.10870. Rumbold'dan Curzon'a telgraf, No. 639, 29 Eylül 1921.

FO 371/6505/E.11011. Rumbold'dan Curzon'a telgraf, No. 645, 4 Ekim 1921.

Kitaplar

Ericson, Edward J. *Ottomans and Armenians*. New York: Palgrave Macmillan, 2013.

Gürkan, Uluç. *Ermeni Sorunu'nu Anlamak*. İstanbul: Destek Yayınları, 2012.

———. *Malta Yargılaması*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.

Şimşir, Bilal. *Malta Sürgünleri*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1985.

Tacar, Pulat. *Doğu Perinçek-İsviçre Davası*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002.

Makaleler ve Bildiriler

Sarıнай, Yusuf. “Ermeni Tehciri ve Yargılamalar: 1915-1916.” *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 23-25 Kasım 2005, 257-265.

Schabas, William A. “Crimes Against Humanity as a Paradigm for International Atrocity Crimes.” *Middle East Critique* 20, no. 3 (20 Kasım 2011): 253-269.

Gazete ve Dergiler

Hürriyet, 25 Ocak 2001.

Le Monde, 1 Ocak 1994.

Milliyet, 23 Ocak 2001.

New York Times. 26 Kasım 1920.

Çevrimiçi Kaynaklar

“AIHM Perinçek-İsviçre kararı (resmi Fransızca ve resmi olmayan Türkçe)”. *AVİM*. 25 Şubat 2014. <https://avim.org.tr/tr/Analiz/AIHM-PERINCEK-ISVICRE-KARARI-RESMI-FRANSIZCA-VE-RESMI-OLMAYAN-TURKCE-METIN>

Birleşmiş Milletler. <http://www.un.org/documents/ga/docs/55/a551008.pdf>

“İngiltere Devlet Bakanı Barones Ramsey of Cartvale’in İngiltere Hükümeti adına yaptığı açıklama”. *Parliament.uk*. 14 Nisan 1999, <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld199899/ldhansrd/vo990414/text/90414-09.htm>

Hamparian, Aram. “Confronting a Pre-Genocidal Turkey.” *Armenian Weekly*, 9 Şubat 2012. <http://www.armenianweekly.com/2012/02/09/hamparian-confronting-a-pre-genocidal-turkey>

Robertson QC, Geoffrey. “Was There an Armenian Genocide”, 9 Ekim 2009, <https://www.groong.com/Geoffrey-Robertson-QC-Genocide.pdf>

“Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme.” <http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/33-36.pdf>

ULUSLARARASI SORUMLULUĞA HALEFİYET TEORİLERİ İŞİĞINDA ERMENİ MESELESİ*

Prof. Dr. Ceren Zeynep PİRİM**

Konuşmama başlamadan önce davetleri için, başta Büyükelçimiz sayın Alev Kılıç beyefendi olmak üzere Avrasya İncelemeleri Merkezi'nin kıymetli kadrosuna teşekkür ederim.

Bu daveti çok önemseydiğimi ifade etmek isterim. İki nedenle. Öncelikle ben memleket meselelerine AVİM ile aynı yerden, aynı hassasiyetlerle bakan bir akademisyenim. Avrasya İncelemeleri Merkezi ve kadrosunun çalışmaları benim için bu nedenle çok kıymetli. Ama davetin benim için önemi daha ziyade şuradan ileri geliyor. Her ne kadar meselelere aynı yerden ve aynı niyetle baksak da üzerinde uzlaşamadığımız konular olabilir. Ki AVİM'in çok kıymetli araştırmacılarının bir kısmı ile hemfikir olmadığım bir konu var: Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki hukuki ilişki. Bu fikir ayrılığına rağmen bugün beni bu konuda dinlemek istemeleri bu merkezin memleket meselelerine sadece duygusal değil, bilimsel olarak da yaklaştığını gösteriyor. Tekrar teşekkür ediyorum.

Halefiyet hukuku, bir ülke üzerindeki egemenliğin bir devletten bir başka devlete intikali sonrasında, ülke üzerinde kurulmuş olan hukukî ilişkilerin akıbetinin ne olacağı sorusuna cevap vermeye çalışan kurallar bütünüdür. Daha açık bir ifade ile, halefiyet hukuku, halef devletin selef devletin taraf olduğu uluslararası andlaşmalar ile bağlı olup olmayacağı, üye olduğu uluslararası örgütlerin üyesi sayılıp sayılmayacağı, mallarını ve borçlarını üstlenip üstlenmeyeceği ve gerçekleştirdiği uluslararası haksız fiiller nedeni ile doğan uluslararası sorumluluğa halef olup olmayacağı meselelerini düzenlemektedir.

---

* Bu tebliğ konuşmacının Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti başlıklı kitabından olduğu gibi alıntılar içermektedir. Bkz. Ceren Zeynep Pirim, Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti, Ankara, Turhan, 2016.

** Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi - Milletlerarası Hukuk Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

Bu çerçevede, halef devlet belli bir ülke üzerinde uluslararası hukuktan doğan hak ve yükümlülükleri ileri sürme kabiliyetini selef devletten devralan devlet olarak tanımlanmakta ve halef devlet sıfatını haiz yeni devletin hak ve yükümlülükleri uluslararası teamül hukuku altında belirlenmektedir.

Oysa devam eden devlet faraziyesi başka bir hukuki faraziyeyi ifade eder. Devam eden devlet, halef devletin aksine, kurucu unsurlarında meydana gelen değişikliklere rağmen hukuk kişiliğini devam ettirdiği devlet ile aynı uluslararası statüye sahip olan, bu devletin uluslararası hukuktan kaynaklanan hak ve yükümlülük ilişkilerini olduğu gibi devam ettiren ve ülke üzerinde devamlılık öncesinde yaşanan vak'aların sorumluluğunu üstlenen devlettir.

Bilindiği üzere, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun hukuken devam eden devleti mi yoksa halef devleti mi olduğu Türk doktrininde uzun zamandır tartışılmaktadır. Bu tartışmalar ve devam eden devlet / halef devlet ayrımı 1915 yılında Osmanlı İmparatorluğu döneminde gerçekleştirildiği iddia edilen eylemlerin -varsa- sorumluluğunun Türkiye'ye intikal edip etmeyeceği meselesi ile doğrudan ilişkilidir.

Bugün konuşmamda Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun devam eden devleti mi yoksa halef devleti mi olduğu meselesi üzerinde durmaya, uluslararası sorumluluğa halefiyet alanında var olan ilke ve teorileri kısaca aktarmaya ve tüm bunların Ermeni meselesi ve iddiaları üzerinde ne gibi etkileri olabileceğini değerlendirmeye çalışacağım. Yani Türkiye devam eden devlet ise ne olur, halef devlet ise ne olur sorularına yanıt vermeye çalışacağım.

Giriş

Öncelikle şunu ifade etmek isterim ki; halefiyet, devletler hukukunun en az gelişmiş ve en bulanık alanlarından biridir. Halefiyet vak'alarının çok sık aralıklarla yaşanmıyor olması ve her vak'anın kendine has özelliklerinin bulunması bu alanda teamül hukukunun gelişimini önlemiştir ve devletlerin geniş katılımının olduğu uluslararası anlaşmaların akdedilmesine engel olmuştur.

Bu tespit, halefiyet hukukuna dair genel bir tespittir ve devletlerin halef olabileceği birbirinden farklı pek çok unsur için geçerlidir: uluslararası anlaşmalara halefiyet, mallara ve borçlara halefiyet, uluslararası örgüt üyeliklerine halefiyet, uluslararası sorumluluğa halefiyet gibi alanların hiçbirinde genel geçer kuralların varlığından söz edilememektedir.

Bununla birlikte, Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun öncülüğünde 1978 ve 1983 yıllarında iki uluslararası andlaşma akdedilmiş, hukukî etkinlikleri yetersiz olmakla birlikte 1978 Sözleşmesi ile devletlerin uluslararası andlaşmalara halefiyeti, 1983 Sözleşmesi ile ise devletlerin devlet mallarına, arşivlerine ve borçlarına halefiyeti düzenlenebilmiştir.

Halef devletin, selef devletin uluslararası haksız fiillerinden kaynaklanan hak ve borçlara halef olup olmayacağı meselesi ise üzerinde uzlaşmaya varılmış bir konu olmadığı gibi bugüne kadar evrensel bir uluslararası andlaşmaya veya Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun tamamlanmış herhangi bir çalışmasına da konu olabilmiş değildir.

Devletlerin uluslararası sorumluluğa halefiyeti meselesi 2017 yılında Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun gündemine alınmış ve Komisyon bu alanda Prof. Pavel Sturma'nın özel raportörlüğünde beş rapor kabul etmiştir. Devletlerin uluslararası sorumluluğa halefiyeti benim doçentlik tezimin de konusu. Bu konu üzerinde çalışırken özel raportör Sturma sağolsun beni Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun bu alandaki çalışmalarına davet etti ve Komisyonun kabul ettiği üçüncü raporu kendisiyle birlikte kaleme aldık. Ancak Sturma'nın komisyon üyeliği sona erdi ve konu bugün biraz sahipsiz kalmış görünüyor. Sturma'nın raportör olduğu dönemde bile Komisyonun konuyu çok sahiplenmediğine ben bizzat şahit oldum. Zira uluslararası sorumluluğa halefiyet alanında devlet uygulamaları ziyâdesiyle tutarsız ve çelişkili. Dolayısıyla bu alandaki kuralların devlet uygulamaları ışığında saptanabilmesi mümkün görünmüyor. Kısacası uluslararası sorumluluğa halefiyet alanında bugün bağlayıcı bir uluslararası hukuk kuralından söz etmek imkânsız. Doktrinde bu konuda geliştirilmiş birtakım teoriler var; ki bu teorilerden az sonra bahsedeceğim.

I. Uluslararası Hukukta Halef Devlet-Devam Eden Devlet Kavramları ve Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu Arasındaki Devamlılık İlişkisi

Daha öncesinde, uluslararası hukukta halef devlet ve devam eden devlet kavramları ne ifade etmektedir ve Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişki bir halefiyet ilişkisi midir yoksa bir devamlılık ilişkisi midir, bunlar üzerinde durmak isterim.

Bazı halefiyet vak'alarında, hem hükümet, ülke ve insan topluluğu unsurlarında yaşanan değişimlere rağmen selef devletin hukuk kişiliğinin devam ettiği kabul edilmekte, hem de söz konusu devletin ülkesi üzerinde halef devlet olarak adlandırılan yeni uluslararası hukuk kişileri kurulmaktadır.

Bir devlet ortadan kalkıp da yeni devletler ortaya çıktığında, yeni ortaya çıkan devletler halef devlet sayılırlar. Ancak, istisnaen, bir devlet ortadan kalkan bir devletin “devam eden devlet”i olabilir. Devam eden devlet senaryosu devletin ortadan hiç kalkmadığı senaryosu üzerine kuruludur.

Dolayısıyla, devletlerin devamlılığı ve halefiyeti kavramları iki farklı hukukî gerçekliği ifade etmektedir. Devamlılık söz konusu olduğunda devlet kurucu unsurlarında meydana gelen değişikliklere rağmen, çoğu zaman aynı ismi taşımamasına, aynı ideolojiye sahip olmamasına, ciddi ülke kayıpları yaşamış olmasına rağmen selef devletin hukuki kişiliğini muhafaza etmekte ve dolayısıyla hukuki ilişkilerini, aksi kararlaştırılmadığı müddetçe, olduğu gibi sürdürmektedir. Üçüncü devletler tarafından tanınmasına da gerek yoktur.

Halefiyet söz konusu olduğunda ise selef devlet ortadan kalkmakta, bir başka devlet veya devletler tarafından ikame edilmekte ve halef devletler selefin hak ve borçlarını aralarında paylaşmaktadır. Halefiyet söz konusu olduğunda, yeni bir devletin ortaya çıktığı kabul edildiğinden, halef devletin tanınması esastır.

Halefiyet sürecinden geçen bir devletin “devam eden devlet” mi yoksa “halef devlet” mi olduğunun tespiti ise başlı başına ve zor bir meseledir. Zira “devamlılık” hukuki bir faraziyedir ve belli bir ülkenin, halkın veya siyasi otoritenin değil, uluslararası hukuk kişiliği gibi soyut bir kavramın devamlılığını ifade etmektedir.

Bununla birlikte, devletlerin devamlılığının tespitinde rol oynayan unsurların uluslararası hukuk doktrininde ayrıntılı olarak incelendiği ve devam eden devlet / halef devlet ayrımının belli bazı kriterler ışığında yapıldığı görülmektedir.

Örneğin, halefiyet sürecinden geçen devlet ülkesinin esaslı kısmını ve iktidar yapılanmasını muhafaza ediyorsa devam eden devlet kabul edilmektedir. Ülkesinin esaslı kısmını ve iktidar yapılanmasını muhafaza eden devletin isminin ve / veya başkentinin değişmiş olmasının devam eden devlet niteliği üzerinde hiçbir etkisi yoktur.

Halefiyet sürecinin devleti meydana getiren siyasi iktidar, ülke ve insan topluluğu unsurlarında esaslı değişiklikler yaratmış olduğu vak’alarda ise devletin hukuk kişiliğinin devam edip etmediğinin tespiti değişikliğe uğrayan unsurların tek tek incelenmesini gerektirmektedir.

İlk olarak, bir devletin ülkesinde meydana gelen değişikliklerin, yani ülke kazanımları ve ülke kayıplarının veya ülkenin işgal ve hatta ilhak edilmiş

olmasının söz konusu devletin hukuk kişiliğini ve devamlılığını etkilemeyeceği kabul edilmektedir¹. Yani devletin hukuk kişiliğini belirleyen unsur ülke unsuru değildir. Başka bir ifade ile, bir devletin ülkesinin esaslı bir kısmını kaybetmiş olması tek başına devam eden devlet olmadığını göstermemektedir. Devletin devam ettiğinin kabul edilebilmesi için ülkenin ne kadarını muhafaza etmesi gerektiği sorusunun ise kesin ve her vak’ada geçerli bir cevabı yoktur; somut olayın şartlarına göre değerlendirilecektir.

Bir devletin insan topluluğu unsurunda meydana gelen değişikliklerin de -ki devletin insan topluluğu unsurunda, doğum, göç veya etnik yapının değiştirilmesi yönündeki müdahaleler sonucu değişiklikler yaşanmış olabilir- devletin devamlılığına hanel getirmeyeceği kabul edilmektedir.

Bir devletin siyasî iktidarında meydana gelen değişikliklere gelince; ağırlıklı görüşe göre, bu değişiklikler de söz konusu devletin hukuk kişiliğini ve devamlılığını etkilemeyecektir. Devletin siyasî iktidarının yapısını değiştiren iç isyanların, ihtilâllerin yani anayasal olmayan değişikliklerin de devletin devamlılığına hanel getirmeyeceği kabul edilmektedir.

Tüm bu tespitlere rağmen, devleti meydana getiren unsurlarda esaslı değişiklikler yaşanan halefiyet vak’alarında, devletin hukuk kişiliğinin devam edip etmediğinin esasen uluslararası toplum tarafından kararlaştırıldığını ve bu unsurların, bazı vak’alarda, önemsiz kalabildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Şöyle ki; uluslararası hukuk doktrininin devam eden devlet niteliğinin tespitinde devlet uygulamalarını da dikkate alarak geliştirdiği ilkelere rağmen, somut bir halefiyet vak’asında halefiyet sürecinden geçen devletin ve üçüncü devletlerin tutumunun belirleyici olabildiği ve bu tutumun her zaman söz konusu ilkeler çerçevesinde şekillenmediği görülmektedir. Kısacası, devamlılık karinesi çoğu zaman siyasî saikler ışığında uluslararası toplum tarafından kabul veya reddedilmektedir.

Uluslararası toplumun devamlılık tezini kabul ettiği örneklerden biri Osmanlı İmparatorluğu-Türkiye örneğidir. Bildiğimiz üzere, Osmanlı İmparatorluğu’nun ülkesinin parçasını teşkil eden pek çok bölge 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren bağımsızlığını ilân etmeye başlamış, Birinci Dünya Savaşı’nın sonrasında tamamen parçalanan İmparatorluğun yerini Türkiye Cumhuriyeti Devleti almıştır.

---

1 1990-1991 yılları arasında Irak’ın, Kuveyt topraklarını ülkesine katması Kuveyt devletini ortadan kaldırmamış, aynı şekilde 1940 yılında uluslararası hukuka aykırı olarak Sovyet idaresi altına sokulan Baltık Devletleri’nin hukuk kişiliklerinin sona ermediği kabul edilmiştir.

İmparatorluk ve Cumhuriyet arasındaki devamlılık iddiasının Lozan barış görüşmeleri sırasında Türkiye tarafından -haklı olarak- reddedildiği bilinmektedir. Kurucular, Cumhuriyetin İmparatorluğun parçalanmasının ardından kurulan diğer halef devletler gibi yeni bir uluslararası hukuk kişisi olduğunu savunmuşlar ve böylece Osmanlı'nın kamu borçlarının tamamının Türkiye'ye intikalinin önlenmek istemişlerdir.

Şöyle ki; İsmet İnönü 28 Kasım 1922 tarihinde yaptığı konuşmada Osmanlı İmparatorluğu'nun sona erdiğini, dolayısıyla borçlarının İmparatorluğun bir parçasını teşkil eden ülkeler arasında paylaştırılmasının doğal olduğunu ve Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin adalet ilkesinin gerektirdiği şekilde payına düşen borcu üstleneceğini belirtmiştir. Yani Türk tarafına göre, her ne kadar Osmanlı'nın borcunun bir kısmı savaş zamanında ortaya çıkmış olsa da zamanında İmparatorluğun bir parçası olan ülkelerin de borcun bir kısmını üstlenmeleri gerekir. Zira Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış olan bölgeler 1918 ateşkesine kadar İmparatorluğun anayasal organlarında temsil edilmişlerdir ve bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan bu ülkelerin halklarının 1918'e kadar sürdürülen ortak yaşamın beraberinde getirdiği yükümlülükleri birlikte üstlenmeleri doğaldır.

Ancak Türkiye'nin iddiası Lozan'daki muhatapları tarafından reddedilmiştir. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlarının Türkiye ve halef devletler arasında paylaştırılması kabul edilmiş ise de -ki bu kanaatimce büyük bir diplomatik başarıdır- Lozan Antlaşması'nın lâfzı ve ruhu ve İtilâf Devletleri'nin temsilcilerinin Antlaşma'nın akdedilmesi sırasında yaptıkları beyanlar Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun devam eden devleti kabul edildiğini göstermektedir.

Şöyle ki; Lozan Antlaşması Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun devam eden devleti olduğu yönünde sarih bir hüküm içermemektedir. Ancak antlaşmanın öyle bazı maddeleri vardır ki, bu maddeler zımnem devamlılık senaryosunu kabul etmektedir. Her şeyden önce Lozan Antlaşması "Osmanlı İmparatorluğu" ve "Türkiye" adlandırmalarını sıklıkla eş anlamlı olarak kullanmaktadır. Ardından, birinci madde Türkiye ve Antlaşma'nın tarafları arasında barışın "yeniden" tesis edileceğini hükme bağlamaktadır. 15. Madde "Türkiye'nin" bazı adalar üzerindeki hak ve senetlerinden İtalya lehine "vazgeçtiğini" düzenlemektedir. 30. madde "Türkiye'den ayrılan" topraklarda yerleşmiş Türk vatandaşlarının bu toprakların intikal ettiği devletin vatandaşı olacaklarını ifade etmektedir. 99. madde ekonomik ve teknik nitelikteki bazı çok taraflı andlaşmaların taraflar arasında "yeniden" yürürlüğe gireceğini belirtmektedir.

Devamlılık tezinin yalnızca Lozan Antlaşması'nda değil, uluslararası içtihatla da kabul edildiği görülmektedir.

Şöyle ki; Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun hukuk kişiliğini devam ettirdiği yönündeki görüş 1925 ve 1956 yıllarında verilen iki farklı uluslararası tahkim kararında da benimsenmiştir. Bu tahkim kararlarından ilki *Osmanlı Kamu Borçları* kararıdır ve Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun devam eden devleti olduğuna hükmederek İmparatorluğun parçalanma sürecini bir ayrılma vak'ası telâkki etmiştir².

Karara konu olan uyuşmazlığın temelinde Lozan Barış Antlaşması'nın Osmanlı kamu borçlarına (düyun-u umumiye-i Osmaniye) ilişkin 46. maddesi bulunmaktadır. Bu madde parçalanmış İmparatorluğun kamu borçlarını Türkiye ve halef devletler arasında paylaştırılmış ve bu paylaşımı yaparken bazı gelirleri dikkate almamıştır³. Irak, Filistin ve Mavera-i Ürdün (Transüdü) söz konusu hesaplama yöntemine itiraz etmişler ve bir devletten ülke iktisap eden devletin söz konusu ülkenin kamu borcunu da üstleneceği yönünde bir uluslararası hukuk ilkesi bulunmadığını ifade etmişlerdir. Bu devletlere göre, halef devletlerin kamu borçlarını üstlenmeleri yönünde bir yükümlülük yalnızca bir uluslararası andlaşma ile tesis edilebilir ve nitekim Lozan Antlaşması bu ilkedden hareketle, Osmanlı İmparatorluğu'nun kişiliğini devam ettiren ve dolayısıyla borçlarını devralan Türkiye dışındaki devletlerin üzerine düşen miktarı belirlemiştir.

Türkiye bu itiraza cevaben demiştir ki; “Lozan Antlaşması, borçların paylaştırılmasında modern uluslararası hukukun öngördüğü ilkeyi uygulamıştır”. Türkiye'ye göre ülkeyi devralan devlet, ülkeyi devreden devletin kamu borcunun söz konusu ülke ile orantılı kısmını üstlenmek zorundadır⁴. Başka bir ifade ile Türkiye hukuken Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı olmadığını ve diğer devletler gibi İmparatorluğun parçalanmasından

2 *Affaire de la dette publique ottomane (Bulgarie, Iraq, Palestine, Transjordanie, Grece, Italie et Turquie)*, RIAA, 18 avril 1925, Vol. I, ss. 529-614.

3 Türkiye dışındaki devletlerin üzerine düşen borç miktarı belirlenirken 1910-1911 ve 1911-1912 mâli yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam ortalama geliri yani belirtilen dönemde Osmanlı maliyesi tarafından toplanan hasılat ve yine aynı dönemde 51. maddede adı geçen devletlerin ortalama geliri dikkate alınmıştır. Hâlbuki Osmanlı İmparatorluğu, bu dönemden itibaren 51. maddede adı geçen ülkelerden başka ülkeler de kaybetmiş ve dolayısıyla Türkiye halef devletler ile kıyaslandığında Osmanlı kamu borçlarının çok daha büyük bir kısmını üstlenmek zorunda kalmıştır. Irak, Filistin ve Mavera-i Ürdün'e göre bu tespiti göz ardı eden Lozan Antlaşması, “ortalama gelir” ifadesine “toplam” sözcüğünü ekleyerek devletlerin üzerine düşen borç miktarının hesaplanmasında 1910-1912 yılları arasında elde edilen toplam geliri dikkate almaktadır.

4 Dolayısıyla borç paylaşımında dikkate alınacak olan “ortalama gelir”in hesaplanmasında 1910-1912 dönemi sonrasında kaybedilen topraklara ait gelirler dışarıda bırakılmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybettiği bu topraklar Türkiye'ye yabancıdır ve Lozan Antlaşması'nın 51. maddesi tarafından düzenlenmemektedir.

doğan yeni bir devlet olduğunu ileri sürmüştür. Türkiye'ye göre, Türkiye Cumhuriyeti Düyun-u Umumiye İdaresi karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer halef devletleri ile aynı konumda bulunmaktadır.

Hakem Eugène Borel Türkiye'nin iddialarını kabul etmemiştir. Borel'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'na ait kamu borçları meselesinde “*Türkiye'nin hukukî durumu hiçbir şekilde diğer ilgili devletlerin durumu ile aynı değildir. Türkiye Cumhuriyeti uluslararası hukuk uyarınca Osmanlı İmparatorluğu'nun kişiliğini devam ettiren devlet olarak kabul edilmelidir. Nitekim Lozan Antlaşması açıkça bu yaklaşımı benimsemektedir. Akit taraflar Türkiye'yi Irak ve Suriye gibi yeni bir devlet olarak görselerdi hiçbir anlamı kalmayacak olan 15, 16, 17, 18 ve 20. maddeler bunun kanıtıdır. (...) Osmanlı'nın kamu borçları Türkiye'nin borcudur ve Türkiye bundan ancak Antlaşma'nın borcu başka devletlere yüklemesi ile kurtulabilir*”. Böylece hakem Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti arasında hukukî bir devamlılık olduğu tezini kabul etmiştir.

1925 tarihli Osmanlı Kamu Borçları tahkim kararında hakem Borel'in yürüttüğü muhakeme 1956 tarihli *Osmanlı İmparatorluğu Deniz Fenerleri İmtiyazları* tahkim kararında da benimsenmiştir. Bu kararda hakem Osmanlı ülkesinin bir bölümünün Yunanistan'a geçmesinin bu ülke üzerinde “Türk sorumluluğunun sonu, Yunan sorumluluğunun başlangıcı” anlamına geldiğini ifade etmiş ancak halefiyet anından önce ülke üzerinde yaşananların Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sorumluluğunu doğuracağını belirtmiştir⁵.

Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun devam eden devleti olduğu görüşü uluslararası hukuk doktrininin büyük bir bölümü tarafından da kabul edilmektedir.

Jan Hendrik Verzijl'e göre, Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki devamlılık ilişkisi şüphe götürmemektedir. “Giorgio Cansacchi di Amelia “1919'da Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Türk İmparatorluğu'nun (...) parçalanmasının ardından, üçüncü devletlerin Cumhurbaşkanı Kemal'in Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu devam ettirdiğini kabul ettiklerini” ifade etmektedir. Antoine Sottile ve Wladylaw Czaplinski 1923 Lozan Antlaşması'nın, hükümet şekli ve ülke unsurlarında yaşanan değişikliklere rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun devam eden devleti olduğunu kabul ettiği görüşündedir. Ineta Ziemele'ye göre Türkiye, ülke ve siyâsî iktidar unsurlarında yaşanan büyük değişikliklere

5 *Affaire relative à la Concession des phares de l'Empire ottoman (Grèce c. France)*, RIAA, 24-27 juillet 1956, Vol. XII, ss. 155-269, ss. 197-198.

rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun devam eden devleti addedilmiştir. James Crawford da yukarıda aktarılan iki uluslararası tahkim kararına atıfta bulunarak Osmanlı İmparatorluğu-Türkiye örneğinde devamlılık tezinin benimsendiğini ifade etmektedir.

Türk doktrininin bir kısmının da devamlılık tezinden yana tavır aldığı görülmektedir. Örneğin Kemal Gözler Devletin Genel Teorisi adlı eserinde şu ifadeleri kullanmaktadır: *“bazı durumlarda bir devlet parçalanır; kendisinden ayrılma yoluyla pek çok devlet kurulur. Ancak kurulan devletlerden biri, parçalanan devletin asıl halefi olur. Bu asıl halef ile önceki büyük devlet arasında devamlılık ilişkisi vardır. Bu iki devletin aynı devlet olduğu kabul edilir. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı sonucunda parçalanmış, yerine pek çok devlet kurulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun asıl halefi olduğu, Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında devamlılık ilişkisi olduğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti devletlerinin aynı devletler olduğu kabul edilmektedir”*.

Uluslararası hukuk doktrinindeki ağırlıklı görüşe rağmen Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun hukuk kişiliğini devam ettirmediğini, İmparatorluk'tan ayrılan diğer devletler gibi yeni bir hukuk kişisi olduğunu ve dolayısıyla halef devlet kabul edilmesi gerektiğini savunan çok az da olsa yazar vardır. Örneğin Enrico Zamuner, doktrin ve içtihadın Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye'ye geçiş sürecini basit bir hükümet değişikliği olarak algıladığını oysa bu vak'a'ya ilişkin pek çok unsurun halefiyet tezini desteklediğini ifade etmektedir. Yazara göre, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı dönüşüm küllî ve mutlak bir dönüşümdür; devletin hem hükümet şekli hem ülkesi hem insan unsuru değişmiş, sosyal yapısı farklılaşmıştır. Zamuner, Mustafa Kemal Devrimi ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun sona erdiğinin ve devrim sonrası kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni bir hukuk kişisi olduğunun kabul edilmesi gerektiği görüşündedir. Benzer şekilde Vladimir-Djuro Degan Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı sonrasında parçalanması vak'asının bir dağılma vak'ası olduğunu belirtmekte, dolayısıyla Türkiye'nin İmparatorluğun devam eden devleti olmadığını görüşünü benimsemektedir.

Kanaatim Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun devam eden devleti olduğu yönündedir.

Osmanlı İmparatorluğu'na başkentlik etmiş bütün şehirler ve tarihî ve kültürel merkezler, İmparatorluğun büyükelçilik ve konsoloslukları ve idarî, mâlî ve askerî yapılanması Türkiye'ye geçmiştir; Cumhuriyet İmparatorluğun

kurumsal yapısını ve mevzuatının büyük bir kısmını olduğu gibi kabul etmiştir. Gerçekten de Osmanlı dışişleri bakanlığı düzeni Türkiye'ye aynen intikal etmiştir; Osmanlı'nın bütün askeri varlığı Türkiye'ye intikal etmiştir. Bildiğim kadarıyla donanmasının hiçbir unsuru üçüncü bir devlete bırakılmamıştır. Orduda askeri birim numaralarının dahi aynı kalmıştır. Bazı Osmanlı kanunları uygulanmaya devam edilmiştir; dil ve bayrak konusunda bir devamlılık vardır. Bütün Cumhuriyet reformları zaman içinde yapılmıştır. Kaldı ki 1921-1924 arasında iki Anayasalı bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemde hem 1921 Anayasası hem 1876 Osmanlı Anayasası geçerlidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalktığına dair herhangi bir belge (*actus contrarius*) de yoktur.

Tüm bunların yanı sıra üçüncü devletler yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni tanımaya gerek duymamışlardır; konuşmamın başında ifade ettiğim gibi uluslararası hukukta halef devlet olarak uluslararası toplumdaki yerini alan devletlerin tanınması esastır. Devamlılık ise üçüncü devletler tarafından tanınmayı gerektirmeyen, *erga omnes* bir nitelik arz etmektedir.

Son olarak, devamlılık elbette ki hukukî bir kavramdır ve uluslararası hukuk doktrini tarafından somut birtakım kıstaslar üzerine oturtulmaya çalışılmaktadır. Bununla birlikte, kanaatimce devamlılık faraziyesi psikolojik bir nitelik taşıyan “algı”ya sıkı sıkıya bağlıdır. Nitekim pek çok yabancı eser ve uluslararası andlaşma, uluslararası toplumun Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun devam eden devleti olduğu yönündeki algısını ortaya koymaktadır; sadece Lozan Antlaşması'nın değil, çok sayıda yabancı metnin Osmanlı İmparatorluğu'nu Türkiye veya Türk İmparatorluğu olarak adlandırdığı görülmektedir. Osmanlı uluslararası alanda kendini Türkiye olarak tanımlamasa da Batı, Orta Çağ'dan itibaren “Türkiye” ve “Türk” kelimelerini kullanmıştır

Devamlılık teorisine yöneltilen eleştiri ideolojiktir. Türkiye'nin ideolojisi Osmanlı'ninkinden farklıdır denmektedir; ki farklıdır. Parçalanma sürecinde İmparatorluğun ciddi ülke kayıpları yaşadığı ve Türkiye'nin ideolojisinin ve hükümet etme şeklinin İmparatorluk döneminden ciddi farklılıklar arz ettiği aşikârdır. Bununla birlikte, uluslararası hukuk gerek ülke kayıplarının gerek siyâsî iktidar unsurunda yaşanan değişikliklerin devletin hukuk kişiliğini etkilemeyeceğini öngörmektedir. Nitekim Federal Almanya Cumhuriyeti'nin Üçüncü Reich'in hukuk kişiliğini devam ettirdiğinin veya SSCB'nin Rusya İmparatorluğu'nun, Rusya Cumhuriyeti'nin de SSCB'nin devam eden devleti addedildiğinin unutulmaması gerekir; tüm bu örneklerde, ciddi ülke kayıpları ve siyâsî ve ideolojik kopuş, hukukî devamlılık karinesinin kabulüne engel teşkil etmemiştir.

Kısacası halef devlet veya devam eden devlet tartışmalarının ideolojik bir boyutu yoktur. İki devlet arasındaki ideolojik farklılığın devam eden devlet olmada hiçbir etkisi yoktur. Devam eden devlet meselesinde rejim değişikliğinin yanı sıra toprak kaybı / kazancı ve isim değişikliğinin de bir önemi yoktur. Diğer devletlerin örneklerinde de devam eden devlet ile eski devlet arasındaki farklılıklar en az Türkiye-Osmanlı örneğindeki kadar büyüktür.

Ancak şu bir gerçektir: halefiyet sürecinden geçen devletlerin büyük çoğunluğu devam eden devlet addedilmek istemezler. Zira parçalanmış, dağılmış bir devletin borcu vardır, yükü vardır. Bunların hepsini üstlenmek zordur. Yani bizim “devam eden devlet değiliz” itirazımızın haklı bir yanı vardır; anlaşılabilir bir itirazdır. Buna sözüm yoktur. Ama bilmemiz gereken şudur: biz itiraz edelim veya etmeyelim, uluslararası toplum bizi devam eden devlet kabul etmektedir. Bunu bilelim, itiraz etmek istiyorsak edelim ama bunu bilerek ve itirazımızın nedeni ne ise o alanda alternatif argümanlar geliştirerek itiraz edelim. Kanaatimce devletin menfaatine olan budur.

Türkiye'nin itirazının en temel nedenlerinden biri 1915 olayları. Peki, Türkiye'nin devam eden devlet olarak kabulü bizi 1915 olayları bakımından risk altına sokar mı? Başka bir ifadeyle, Türkiye'nin devam eden devlet olması veya halef devlet olması, Ermeni olayları bakımından sorumluluğunu değiştirir mi?

II. Uluslararası Sorumluluğa Halefiyet İlke ve Teorileri

Devam eden devlet teorisinin kabulünde sorumluluk, varsa, olduğu gibi Türkiye'ye intikal edecektir. Dolayısıyla, selefının uluslararası haksız fiil gerçekleştirdiği iddia edilen devletler bu teoriyi reddetme eğiliminde olur, ki bu gayet anlaşılabilir bir durumdur. Ama şunu tekrar etmekte fayda vardır. Biz devam eden devlet değiliz demekle devam eden devlet niteliği kaybedilmemektedir. Bunun kararı uluslararası topluma aittir.

Kaldı ki; bildiğiniz üzere uluslararası hukukta devlet sorumluluğu zorunlu yargı mercii ilkesinin bulunmadığı bir sorumluluk türüdür. Yani aslında Türkiye bu sorumluluğu kabul etmediği müddetçe 1915 olayları nedeni ile Türkiye'nin üzerine düşen bir yükümlülük olabilmesi mümkün de değildir.

Peki, halef devlet teorisinin kabulü durumunda sorumluluk Türkiye'ye intikal etmiyor mu? İşte bence asıl üzerinde durulması gereken mesele budur.

Az önce ifade ettiğim gibi, uluslararası sorumluluğa halefiyet alanında pozitif uluslararası hukukun öngördüğü herhangi bağlayıcı bir kural yoktur. Bu alanda akdedilmiş bir uluslararası andlaşma yoktur. Devlet uygulamaları birbirine çok benzer halefiyet vak'alarında dahi tutarsız ve çelişkilidir. Dolayısıyla teamül kurallarından da söz edilememektedir.

Buradan hareketle, bu mesele bugüne kadar hep teorik olarak ele alınmıştır. Yani, uluslararası sorumluluğa halefiyet alanında hangi normların geçerli olduğunun açık olmaması, uluslararası hukuk doktrinini hangi normların geçerli olması gerektiği sorusunu tartışmaya itmiştir.

A. Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti Meselesine Klasik Yaklaşım: Adem-i Halefiyet Teorisi

Bir devletin, sefeinin uluslararası sorumluluğuna halef olup olmayacağı sorusuna devletler hukukunun ilk dönemlerinde küllî halefiyet teziyle cevap verilmiştir.

Küllî halefiyet tezi Roma Hukuku kökenlidir ve bir devletin bir başka devletin uluslararası hukuk kişiliğini olduğu gibi içine almasını, böylece hak ve yükümlülüklerinin yegâne temsilcisi haline gelmesini ifade etmektedir. Bu tez uyarınca mirasçı miras yolu ile miras bırakanın tüm malvarlığını, mallarını ve mallar üzerindeki hak, borç ve yükümlülüklerini iktisap etmektedir.

Roma miras hukukunun bu anlayışı Grotius tarafından devletler hukukuna aktarılmış, Gentili, Pufendorf, Vattel, Wheaton, Kent, Phillimore, Hall ve Oppenheim tarafından da benimsenmiş ve halef devletin, sefeinin bütün hukuk düzenine halef olacağı ilkesi 19. yüzyılın sonlarına kadar uluslararası hukuk doktrinindeki hâkim görüş olmuştur. Bununla birlikte, küllî halefiyet tezinin teorik bir önermeden öteye geçemediği ve devlet uygulamaları ile desteklenmediği görülmüştür.

Buradan hareketle geliştirilen *tabula rasa* yani adem-i halefiyet doktrini halef devletlerin, rızaları hilâfına, sefelelerinin hak ve yükümlülüklerine halef olmayacaklarını savunmuş ve küllî halefiyet tezinin tüm önermelerini reddetmiştir. Adem-i halefiyet teorisine göre halef devletin, halefiyet anından önce selef devlet tarafından işlenen uluslararası haksız fiiller nedeni ile ortaya çıkan zararları giderme ve onarım yükümlülüğü yoktur.

Teoriye göre “halef ve selef devletler aynı uluslararası hukuk kişiliğine sahip değildir ve aralarında hiçbir hukukî bağdan söz edilebilmesi mümkün değildir. Halefiyet bir kırılma, hatta küllî bir kopuştur ve dolayısıyla egemenin, selefinin haksız fiilleri nedeni ile sorumlu tutulması kabul edilemeyecektir”. Daniel Patrick O’Connell’ın ifadesi ile “*selef devletin ortadan kalkması ile birlikte alacaklılar, borçluyu kaybetmiştir*”.

Adem-i halefiyet teorisinin bir diğer gerekçesi uluslararası haksız fiillerin kişisel niteliğidir. Bu görüşü savunan düşünürlere göre (Max Huber, Arrigo Cavaglieri, Manlio Udina, Krystyna Marek, Charles Rousseau, Charles de Visscher, Louis Delbez, Pierre-Marie Dupuy, Cecil Hurst) uluslararası haksız fiil kaynaklı yükümlülükler, haksız fiili işleyen hukuk kişinin kişiliğine o kadar bağlıdır ki, bir başka hukuk kişisine intikal etmeleri mümkün değildir. Zira halef ve selef devletler arasında bir sosyal devamlılık bulunsa da ve bu devamlılık bazı uluslararası anlaşmaların selef devletten halef devlete intikalini mümkün kılsa da sona eren bir hukukî yapının kişisel nitelikteki yükümlülüklerinin halef devlete yüklenmesi âdil değildir.

Adem-i halefiyet doktrininin bugüne kadar iki farklı uluslararası tahkim kararında açıkça benimsendiği görülmektedir: 1923 tarihli *Robert E. Brown*⁶ ve 1925 tarihli *Hawaiian Claims*⁷ kararları ilkenin uluslararası hukukta yerleşik kural olduğunu ve uluslararası haksız fiillerden kaynaklanan hak ve yükümlülüklerin selef devletten halef devlete intikal etmeyeceğini ifade etmektedir.

Adem-i halefiyet teorisi uzun bir dönem doktrinde ağırlıklı görüşü teşkil etmiştir. Kanaatimce de uluslararası hukukun temel nitelikleri ile uyumludur ve teknik hukuk bakımından çürütülmesi zor, sağlam gerekçeler üzerine kuruludur.

B. Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti Meselesine Modern Yaklaşım: Hukuk Genel İlkeleri Üzerine Kurulu Halefiyet Teorisi

Ancak sömürgeciliğin tasfiyesi sürecinin başlaması ile birlikte adem-i halefiyet ilkesinin baskın konumu sarsılmaya başlamıştır. Batılı devletler, eski sömürge ülkelerinden tamamen kopmamak amacı ile küllî halefiyet tezini yeniden gündeme getirmişler ve adem-i halefiyet teorisini eleştirmeye başlamışlardır.

6 *R. E. Brown (United States) v. Great Britain, RIAA*, 23 November 1923, Vol. VI, ss. 120-131.

7 *F. H. Redward and Others (Great Britain) v. United States (Hawaiian Claims), RIAA*, 10 November 1925, Vol. VI, ss. 157-158.

Uluslararası halefiyet hukukunda önemli bir kırılma teşkil eden bu dönemin sonunda “hukuk genel ilkeleri üzerine kurulu bir halefiyet ilkesi”nin benimsenmesini öneren yeni bir ekol ortaya çıkmıştır. Bu ekol hem küllî halefiyet doktrinini hem de adem-i halefiyet ilkesini reddetmektedir. Bu ekole mensup yazarlara göre, selef devletin uluslararası sorumluluğundan kaynaklanan hak ve yükümlülüklerin halef devlete intikal edip etmeyeceği sorusunun kesin bir yanıtı yoktur; soruya halefiyet türleri arasındaki farklılıkları, hukuk genel ilkelerini ve devlet uygulamalarını temel alan bir bakış açısı ile yanıt verilmesi gerekir.

Bu çerçevede, çok sayıda yazar devletlerin uluslararası sorumluluğa bazı koşullarda halef olabileceklerini savunmaya başlamışlardır (R. Muralt, Ernst Hermann Feilchenfeld, Charles Cheney Hyde, Patrick O’Connell, Erik Castrén, Jan Hendrik Verzijl, Hans Kelsen ve Michael Volkovitsch). Bu yazarlar geleneksel adem-i halefiyet ilkesinin devletlerin uluslararası sorumluluğa halefiyeti meselesinin karmaşık yapısına uygun olmadığını ifade etmişlerdir. Bu görüş 2000’li yılların başından itibaren Brigitte Stern, Matthew Craven ve Patrick Dumberry tarafından dile getirilmektedir.

Halef devletlerin de bazı koşullarda seleflerinin uluslararası sorumluluğuna halef olacaklarını savunan bu modern ekol, görüşünü iç hukuk ilkeleri ile temellendirmekte ve özellikle iki kavrama atıfta bulunmaktadır: “kazanılmış haklar” ve “sebepsiz zenginleşme”.

Kaynağını iç hukuklarda bulan kazanılmış hak kavramı, uluslararası halefiyet hukukunda “bir yabancıya selef devlet nezdinde kazanmış olduğu hakların, halefiyet anından sonra halef devlete karşı ileri sürebilmesini” ifade etmektedir⁸. Modern ekole göre kazanılmış hak kavramı bir “hukuk genel ilkesi”, dolayısıyla halefiyet hukuku alanında da uygulanabilecek bir uluslararası hukuk kaynağıdır⁹. Ve selef devletin uluslararası haksız fiilleri nedeniyle doğan onarım yükümlülüğünü talep etme hakkı kazanılmış bir haktır; halef devlete de ileri sürülebilir.

8 Örneğin Francis Sayre, Arrigo Cavaglieri, Alexander Makarov, Paul Guggenheim, F. V. Garcia-Amador, Louis Sohn, R. Baxter, Daniel Patrick O’Connell ve Michael John Volkovitsch, ülke üzerindeki egemenlik değişiminin bireylerin haklarını sona erdirmeyeceğini ifade etmekte ve bu hakların halefiyet anından sonra halef devletin hukuk düzeni altında var olmaya devam edeceğini belirtmektedir.

9 Uluslararası Daimi Adalet Divanı’nın da kazanılmış hak kavramına atıf yaptığı görülmektedir. Divan 1923 tarihli *Colons allemands en Pologne* danişma görüşünde “uluslararası hukukta halefiyet ilkesini reddedenlerin dahi, devletin mal sahiplerine tanıdığı haklar da dâhil, vatandaşların özel haklarının halef devlete karşı ileri sürülemeyeceğini savunacak kadar ileri gitmediğini” ifade etmiştir. (Avis consultatif du 10 septembre 1923, Série B, no: 6, s. 36). Divan’ın 1926 tarihli *Certains intérêts allemands en Haute-Silésie polonaise* kararında da benzer şekilde, “kazanılmış haklara saygının uluslararası hukukun bir parçası olduğu” belirtilmiştir. (Série A, no: 7, s. 22 ve s. 33).

Sebepsiz zenginleşme ise haklı bir sebep olmaksızın bir başkasının malvarlığından veya emeğinden zenginleşmeyi ifade etmekte ve zenginleşmenin iade edilmesi yükümlülüğünü doğurmaktadır. Sebepsiz zenginleşme ilkesini kabul eden hukuk düzenleri, zenginleşmenin iadesi yükümlülüğünün doğabilmesi için bazı şartlar öngörmektedir. Bu çerçevede genellikle, davalı zenginleşmiş olmalıdır; aynı eylem bir tarafın zenginleşmesine, diğer tarafın fakirleşmesine neden olmalıdır; zenginleşme haksız olmalıdır; zarara uğrayan davacı, zararının giderilmesini sağlayacak hiçbir sözleşmesel hakka sahip olmamalıdır. İşte modern ekole göre günümüzde pek çok devletin iç hukuk sisteminde aşağı yukarı bu şekilde benimsenen sebepsiz zenginleşme Uluslararası Adalet Divanı Statüsü'nün 38. maddesi bağlamında bir hukuk genel ilkesi teşkil etmektedir¹⁰.

Modern ekol, gerçekleştirdiği uluslararası haksız fiil aracılığı ile kazanç sağlayan devletin halefiyet sürecinden geçmesi durumunda, selefının söz konusu kazancını üstlenen halef devletin uluslararası haksız fiilden doğan yükümlülükleri üstlenmemesinin sebepsiz zenginleşme telâkki edilebileceği kanaatinde. Örneğin Patrick Dumberry'e göre, selef devlet halefiyet anından önce gerçekleştirdiği bir uluslararası haksız fiil nedeni ile sebepsiz zenginleşmiş ise, halef devlet mağdurun zararını gidermekle yükümlüdür.

Modern yaklaşım, uluslararası sorumluluğa halef olunup olunmayacağına tespitinde son olarak, "halefiyet vak'asının temelinde bulunan koşulların" ve özellikle "vak'anın türünün" göz önünde bulundurulması gerektiğini savunmaktadır. Buna göre örneğin dağılıma veya birleşme vak'alarında tercih edilecek olan çözüm muhtemelen bir ayrılma vak'asına uygun olmayacaktır.

C. Adem-i Halefiyet Teorisinin ve Modern Halefiyet Yaklaşımının Genel Değerlendirmesi

Atıf yaptığı kavramlar ve ortaya koyduğu mantık, modern ekolün doğal hukuk anlayışı çerçevesinde adalet ve hakkaniyete ulaşmayı amaçladığını göstermektedir. Nitekim, bu ekole mensup yazarlar, kendisine karşı uluslararası haksız fiil işlenen hukuk kişinin "masumiyetinin" korunması gerektiğinden yola çıkmakta ve uluslararası haksız fiilden zarar gören her

10 Bu yazarlar, sebepsiz zenginleşme ilkesinin bir hukuk genel ilkesi olduğu yönündeki savlarını özellikle bazı uluslararası tahkim kararları ile temellendirmektedir. Örneğin 1929 *Emeric Koranyi* ve 1956 *Osmanlı İmparatorluğu Deniz Fenerleri İmtiyazları* kararları, devletlerin uluslararası sorumluluğa halefiyetine ilişkin olmamakla ve taraflar arasındaki uyuşmazlıkları doğrudan sebepsiz zenginleşme ilkesini uygulayarak çözmekle birlikte sebepsiz zenginleşme kavramına atıfta bulunmaktadır. Benzer şekilde İran-Birleşik Devletler Talepler Komisyonu, bazı kararlarında sebepsiz zenginleşme ilkesi temelinde tazminata hükmetmiştir.

mağdurun mağdûriyetinin giderilmesinin, devletlerin yalnızca gerçekten kendilerinin işledikleri haksız fiillerden sorumlu tutulmalarından daha önemli olduğunu savunmaktadır. Benim kanaatim bu yaklaşımın çıkış noktasının, yürüttüğü hukukî muhakemenin ve vardığı sonucun baştan aşağı hatalı olduğu yönündedir.

Her şeyden önce uluslararası haksız fiillerin mağdurlarının zararlarının giderilmesi halefiyet hukukunun çıkış noktası değil, varış noktasıdır. Halefiyet hukukunun amacı mağdurların tazmini veya devletin haklarının korunması değil, belli bir ülke üzerinde egemenlik yetkisinin el değiştirmesi durumunda söz konusu ülke üzerinde uluslararası hukuktan doğan hak ve yükümlülükleri ileri sürebilme kabiliyetinin kime ait olduğunu düzenlemektir.

Bunun yanı sıra, modern yaklaşımın bir halefiyet teorisi geliştiremediği, uluslararası sorumluluğa halefiyet alanında genel bir kural kabul edilmemesi ve farklı halefiyet türleri için farklı ilkeler benimsenmesi teorisini savunduğu görülmektedir. Oysa, aynı tür halefiyet vak'alarında dahi devlet uygulamalarının tutarsız ve çelişkili olduğu görülmektedir.

Ardından, kanaatimce ne kazanılmış haklar teorisi ne de sebepsiz zenginleşme kavramı devletlerin uluslararası sorumluluğa halefiyetinin hukukî temelini teşkil edebilir niteliktedir.

Şöyle ki; kazanılmış hak kavramının hukuk genel ilkesi niteliği tartışmalıdır. Nitekim Friedman, Kaeckenkeek, Sereni, Strupp gibi bazı yazarlar, “muğlâk ve tanımlanamaz” olarak nitelendirdikleri bu kavramın uluslararası hukukta reddedilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bunun yanı sıra, kazanılmış haklar doktrini söz konusu hakların kime karşı ileri sürülebileceği sorusuna yanıt vermemektedir. Şöyle ki; kazanılmış hak, “ortaya çıkması anında hukuka uygun olarak tamamlanmış, böylece kişiye özgü, lehte sonuçlar doğurmuş, sonradan hukuk kurallarındaki değişiklik veya işlemin geri alınması gibi nedenlere rağmen, hukuk düzeni tarafından koruma altında kalan hak” olarak tanımlanmaktadır. Başka bir ifade ile, kazanılmış hak kişisel alacak niteliğine dönüşmüş haktır. Oysa modern yaklaşım, alacağın sadece borçluya karşı ileri sürülebileceği gerçeğini yadsımakta ve selef devletin kazanılmış hakkının yani kişisel bir nitelik arz eden alacağının, selef devletten bağımsız bir hukuk kişiliği olan halef devlete karşı da ileri sürülebileceği yönünde hukuken sakat bir muhakeme yürütmektedir. Kaldı ki; bireylerin kazanılmış haklarının selef devlet nezdinde doğurduğu yükümlülükler iç hukuk yükümlülükleridir ve selef devlete ait “iç hukuk yükümlülüklerinin” halef devlete “uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülükler” olarak intikal edebilmeleri mümkün değildir. Ayrıca, uluslararası haksız fiillerden doğan onarım yükümlülüklerinin maddî

karşılıklarının önceden belli olmamasının, bu tür yükümlülüklerin varlığı halinde kazanılmış hak kavramının ileri sürülebilmesini engelleyeceği ifade edilmektedir.

Sebepsiz zenginleşme kavramı üzerine kurulu bir halefiyet iddiası da kanaatimce teknik hukuk bakımından tatminkâr değildir. Kavramın genel mantığından yola çıkıldığında uluslararası hukukta sebepsiz zenginleşmeden söz edebilmek için üç şartın bir arada bulunması gerektiği görülmektedir: devletin zenginleşmesi, bu zenginleşmenin haksız olması ve zenginleşmenin bir başka devletin “fakirleşmesinin” sebebi olması. Oysa halef devletin halefiyet sürecinden belli kazanımlar ile çıktığı ve selefinin uluslararası haksız fiili nedeni ile zenginleştiği kabul edilse bile, söz konusu zenginleşmenin “haksız” olduğunun kabulü tartışmalıdır. Zira bir zenginleşme ancak bir başka hukuk kişisi aleyhine meşru ve âdil olmayan bir malvarlığı iktisabı halinde “sebepsiz” telâkki edilebilir. Oysa halefiyet vak’alarında birtakım hakların ve malların halef devlete intikali ülke üzerindeki egemenlik değişiminin sonucudur. Sebepsiz zenginleşen halef devlet değil, selef devlettir.

Ardından, modern doktrin, sebepsiz zenginleşmenin halefiyet hukukunda uygulanabilirliğinin içtihat ve devlet uygulamaları ile desteklendiğini ileri sürmektedir. Gerçekten de bazı yargı kararları ve devlet uygulamaları selef devletin uluslararası haksız fiillerinden doğan onarım yükümlülüklerinin halef devlete intikali şeklinde tezahür etmiştir. Ancak, sebepsiz zenginleşme kavramına atıfta bulunan uluslararası yargı kararlarının varlığına rağmen, kavramın uluslararası hukukta uygulanamayacağını ifade eden kararlar da mevcuttur. Örneğin *Dickson Car Wheel Company* kararı sebepsiz zenginleşme teorisinin uygulanmasının iç hukuklarda ciddi zorluklar yarattığını ve pek çok devlet tarafından kabul edilmiş olmasına rağmen sınırlarının belli olmadığını ifade etmektedir. Karara göre sebepsiz zenginleşme ilkesi henüz uluslararası hukuka aktarılmış değildir¹¹.

Bunun yanı sıra, sebepsiz zenginleşme kavramının uluslararası hukuktaki varlığını desteklediği öne sürülen bazı kararların yerindeliği de tartışmalıdır. Örneğin *Lena Goldfields* kararına konu olan uyuşmazlık taraflar arasında var olan bir sözleşmeden kaynaklanıyor olmasına rağmen tahkim heyeti tarafından sözleşmeye aykırılık bağlamında değil, sebepsiz zenginleşme ilkesi ışığında ele alınmıştır¹². Bu nedenle bu ve bunun gibi kararların

11 *Dickson Car Wheel Company (USA) v. United Mexican States*, U.S.-Mexico General Claims Commission, RIAA, July 1931, Vol. IV, ss. 669-691.

12 *The Lena Goldfields Ltd. v. USSR*, in NUSSBAUM, Arthur, “The Arbitration the Lena Goldfields, Ltd. and the Soviet Government”, *The Cornell Law Quarterly*, 1950-1951, Vol. 36, ss. 31-53.

uluslararası hukukta sebepsiz zenginleşme ilkesinin varlığını kanıtladığı yönündeki görüşlere temkinli yaklaşmakta fayda vardır.

Son olarak, sebepsiz zenginleşme müessesesinin mantığı ve varlık sebebi ile halefiyet hukukunun mantığı birbirinden ziyâdesiyle farklıdır. Sebepsiz zenginleşme durumunda başvurulacak yol taraflar arasında kabul edilebilir bir ekonomik denge oluşturulmasıdır. Oysa, halefiyet hukukunun amacı bu değildir.

D. Uluslararası Sorumluluğa Halefiyet Teorileri ve Ermeni Meselesi

Kanaatim, bazen hukukî, bazen ahlâkî gerekçeleri temel alan modern doktrinin hukuk güvenliği açısından ciddi sıkıntılar arz ettiği ve klasik adem-i halefiyet teorisine alternatif bir teori ortaya koyamadığı yönündedir. Bununla birlikte, modern ekolün teorisindeki zayıflık ve sakatlıklar, bu doktrinin günümüzde adem-i halefiyet teorisinin yerini almaya başladığı gerçeğine halel getirmemektedir. Bugün çok sayıda uluslararası hukukçu, devletlerin, sefelelerinin uluslararası sorumluluğuna halef olabileceği kanaatindedir.

Dolayısıyla, Türkiye halef devlet olduğunu uluslararası topluma kabul ettirse bile -ki kanaatimce bu gerçekçi değildir- halef devlet sefelelerinin sorumluluğuna halef olmaz teorisinin artık geçerli olmadığı argümanı ile karşılaşması kuvvetle muhtemeldir. Zira modern doktrin artık sadece devam eden devletin değil, halef devletlerin de sefele devletin uluslararası sorumluluğunu üstlenmesi gerektiği kanaatindedir.

Dolayısıyla, kanaatimce, Türkiye Ermeni meselesini, devletin devamlılığını reddederek değil, elindeki sağlam hukukî gerekçeleri ileri sürerek ele almalıdır.

Her şeyden önce, 1915 olaylarının “soykırım” olarak nitelendirilebilmesi hukuken mümkün değildir. “Soykırım” kavramı ilk defa 1944 yılında Raphael Lemkin tarafından kullanılmış ve soykırım suçu ilk defa 1948’de Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi’nde düzenlenmiştir. 1948 yılında pozitif uluslararası hukuka giren soykırım kavramının, henüz var olmadığı 1915 yılında yaşanan olaylar için kullanılabilmesi hukuken mümkün değildir.

Ardından, soykırım özel kasıt ile işlenen bir suçtur ve belli bir soyun kırılmasını, ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubun kısmen veya tamamen

ortadan kaldırılmasını amaçlamaktadır. Söz konusu kastın 1915 olaylarında var olduğunu ileri sürebilmek kanaatimce muhtelif sebeplerle mümkün değildir; ancak bu başlı başına bir konudur.

Kısacası, 1915 yılında Osmanlı İmparatorluğu döneminde gerçekleştirildiği iddia edilen eylemlerin sorumluluğunun Türkiye'ye intikal edip etmeyeceği meselesi üzerinde değil, bu eylemlerin "soykırım" telâkki edilemeyeceği gerçeği üzerinde durulmasında fayda vardır. Kaldı ki; merkezî bir kanun koyucunun ve zorunlu bir yargı merciinin olmadığı uluslararası hukuk düzeninde Türkiye kabul etmediği müddetçe, 1915 olayları nedeni ile Türkiye'nin uluslararası sorumluluğuna gidilebilmesi mümkün değildir.

KAYNAKÇA

Affaire de la dette publique ottomane (Bulgarie, Iraq, Palestine, Transjordanie, Grece, Italie et Turquie), RIAA, 18 avril 1925, Vol. I, ss. 529-614.

Affaire relative à la Concession des phares de l'Empire ottoman (Grèce c. France), RIAA, 24-27 juillet 1956, Vol. XII, ss. 155-269, ss. 197-198.

Ceren Zeynep Pirim, *Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti*, Ankara, Turhan, 2016.

Certains intérêts allemands en Haute-Silésie polonaise, Série A, n°: 7.

Colons allemands en Pologne, Avis consultatif du 10 septembre 1923, Série B, n°: 6.

Dickson Car Wheel Company (USA) v. United Mexican States, U.S.-Mexico General Claims Commission, RIAA, July 1931, Vol. IV, ss. 669-691.

F. H. Redward and Others (Great Britain) v. United States (Hawaiian Claims), RIAA, 10 November 1925, Vol. VI, ss. 157-158.

R. E. Brown (United States) v. Great Britain, RIAA, 23 November 1923, Vol. VI, ss. 120-131.

The Lena Goldfields Ltd. v. USSR, in NUSSBAUM, Arthur, "The Arbitration the Lena Goldfields, Ltd. and the Soviet Government", *The Cornell Law Quarterly*, 1950-1951, Vol. 36, ss. 31-53.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE ERMENİ PATRİKHANESİ: İDARİ VE SİYASİ DURUM*

Prof. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ**

Özet: *Lozan Antlaşması sonrası Türkiye'nin azınlık toplumlarından birisi Ermenilerdi. Osmanlı döneminde olduğu gibi Ermeni Patrikhanesi'nin sorumluluğu altında idare edilecek olan Ermenilerin sivil ve dinî kurumlarının idarelerinde zaman içerisinde çeşitli değişiklikler yapılmıştı. Lozan Antlaşması'nda azınlıkların konularına dair belirli hükümler olmakla birlikte, idarelerin iç işleyişi net olarak belirtilmemişti. Cumhuriyet idaresinin iç hukukunu belirginleştirmesiyle birlikte azınlıkların idarelerinde de buna bağlı düzenlemeler yapılacaktı. Dolayısıyla azınlık idarelerinde belirleyici olan hususlar, Lozan Antlaşması ile birlikte Türkiye'nin iç hukukundaki düzenlemeler olmuştu. Bu çalışmada Ermeni Patrikhanesi'nin Cumhuriyet döneminde idari olarak yaşadığı değişimler ve Osmanlı döneminden farklı yeni düzenlemeler ile patrikler hakkında bilgi verilecektir.*

Anahtar Kelimeler: *Ermeni Patrikhanesi, Lozan Antlaşması, Ermeniler, Azınlıklar*

---

* Bu makale, daha önce yayımlanan ve aşağıda künyeleri verilen çalışmalarımızdaki bilgilerin güncellenmiş hâlidir. Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara 2015, s. 569-577.; "Türkiye Cumhuriyeti'nde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin İdarî Yapısı ile İlgili Düzenlemeler", *Emperyalizm ve Ermeni Meselesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Editörler: Mustafa Sıtkı Bilgin – Mehmet Seyfettin Erol – Mustafa Alkan – Bekir Tarık Yiğit), Ankara 2015, s. 417-425.; *Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi – Osmanlı'dan Cumhuriyet'e -*, İstanbul 2018, s. 380-391. Ayrıca AVİM konferanslarında da daha önce benzer içerikle bir sunum yapılmıştı. Bkz. Ramazan Erhan Güllü, "Cumhuriyet Döneminde Ermeni Azınlığın İdaresine Yönelik Uygulamalar", *Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları*, Ankara 2020, (Editör: Alev Kılıç), Terazi Yayıncılık, s. 53-66.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
ramazan.gullu@istanbul.edu.tr

Lozan Antlaşması Sonrası Patrikhane'nin İdârî Yapısı ve Patrik Seçimi ile İlgili Düzenlemeler

Ermeni Patrikhanesi, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethi sonrası teşkilatlanmış bir dinî merkez olarak Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar Ermenilerin dinî ve idari işlerinden sorumluydu. Devlet tarafından güçlendirilen otoritesi, patrikhaneyi diğer Ermeni dinî merkezleri üzerinde de söz sahibi haline getirdiği gibi başkentte bulunması nedeniyle devletin doğrudan muhatap ettiği tek Ermeni otoritesiydi. Ermeni sorununun gelişim sürecinde de patrikhane – bazı dönemlerde görev yapan radikal din adamlarının yönlendirmeleri haricinde – devletle olumlu ilişkilerini devam ettiren, silahlı hareketlerin karşısında yer alan bir duruşa sahipti. Ancak Mütareke ve Millî Mücadele dönemlerinde, dönemin şartlarının tesiriyle Patrik Zaven ve patrikhanenin diğer üyeleri Rum Patrikhanesi ile iş birliği içerisine girmişlerdi. İşgallere destek veren ve önce İstanbul Hükümeti sonra da Ankara Hükümeti aleyhine faaliyetlere girişen patrikhane ile ilişkiler kopmuştu. Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması sonrası, Ermeniler patrikhane üzerinden Türkiye ile ilişkilerini yeniden düzenleme arayışına girmişlerdi. Patrik Zaven Efendi 1922 yılı Aralık ayında Türkiye'den ayrılmıştı. Ermeni Patrikhanesi ile Ankara Hükümeti arasındaki ilişkiler Lozan Konferansı başladığı dönemde daha yumuşak bir ortama sahipti. Zaven Efendi'nin gidişi ile Kevork Arslanyan Efendi patrik kaymakamı olarak göreve başlamış, hükümetle ilişkiler açısından Arslanyan Efendi'nin seçilmesi Türk kamuoyu tarafından da olumlu karşılanmıştı. Ayrıca Ermeni kamuoyu da Millî Mücadele sırasındaki problemlerin sonlanması için uğraşmaktaydı. Türkler ve Ermenilerle ilgili olarak kamuoyunda genel bir olumlu hava hâkimdi. Tam bu günlerde İstanbul'da bir süre önce teşekkül etmiş olan, Türk ve Ermeni gençlerinin katılımlarıyla oluşturulan “Türk-Ermeni Muhâdenet (Dostluk) Cemiyeti”¹, hem

1 Türk-Ermeni dostluğunu tekrar geliştirmek amacıyla kurulduğu ifade edilen “Türk-Ermeni Muhâdenet Cemiyeti”, İstanbul'da yaşayan bazı Ermenilerin öncülüğünde ve kimi Türklerin de katılımıyla, bu olaylardan birkaç ay önce teşekkül ettirilmişti. Bu cemiyet aslında Bedros Zeki Garabedian'ın, 20. yüzyıl başlarında Üsküdar'da açtığı kız ve erkek okullarının mezunlarınca ilk defa 28 Eylül 1919'da kurulmuş olan “Garabedian Mezunları Cemiyeti”nin bir devamıydı. Cemiyet, 24 Aralık 1922 günü Pera'daki cemiyet merkezinde yapılan toplantısında adını “Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti” olarak değiştirmiştir. Patrikhane bu cemiyetin faaliyetlerini kendi yetki alanlarına müdahale olarak gördüğü için cemiyetle patrikhanenin münasebetleri aslında pek sıcak olmamıştır. “Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti” ve cemiyetin ilk kuruluş bilgileri için ayrıca bkz. “Garabedian Mezunları Cemiyeti”, *Renin*, nr. 28, 10 Kasım 1922; *Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti Nizâmname-i Esâsisi*, İstanbul 1339-1341, Cihan Biraderler Matbaası.; Silvert Malhasyan, “İstanbul'da 1922 Yılında Kurulan Türk – Ermeni Teâli Cemiyeti ve Faaliyetleri”, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2005, s. 17-31; Cafer Ulu, “Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti ve Nizamnamesi”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 12-13, (Kış 2003 – İlkbahar 2004), Ankara 2004, s. 141-158; Cengiz Kürşat, “Türk-Ermeni Taali (Dostluk) Cemiyeti”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt: XIII, Sayı: 77-78, İstanbul, Şubat-Mart 1974, s. 17-20; Mevlüt Oğuz, *Anadolu'nun Fethi – Türk Ermeni İlişkileri ve Kilise (1018-1923)*, İstanbul 2004, s. 483-487.; Cahit Külekçi, *İmtiyâzlar Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Ermeniler*, İstanbul 2017, s. 189-199.

Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Lozan görüşmelerini yürüten İsmet Paşa'ya bağlılıklarını ve Türkiye'de yaşayan herkesin tek temsilcisi olarak kendisini tanıdıklarını belirten² hem de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne, meclisi ve Mustafa Kemal Paşa'yı kutladıklarını ifade eden birer tebrik mesajı göndermişlerdi. Mustafa Kemal Paşa da basında yayınlanan cevabi bir mektupla gençlere teşekkür ederek, Türkler ve Ermeniler arasında tekrar eski yakınlığın oluşmaya başlamasından duyduğu mutluluğu ve hem şahsına hem de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne gösterilen hürmetten dolayı memnuniyetini dile getirdi. Gençlere {içten ve dıştan gelecek teşviklere kapılmadan tamamen memleketin selameti yolunda çalışmaya devam etmeleri} tavsiyesinde bulunan Mustafa Kemal Paşa, bu sayede {herkesten himaye ve destek göreceklerini} de beyan etti³. Paşa'nın cemiyete verdiği cevap, {cemiyetin Türklerle Ermeniler arasında yeniden oluşturmayı hedeflediği yakınlık hususunda önemli bir adım} olarak değerlendirilmiş ve her iki kesim tarafından yeşertilen ümitleri artırmıştı⁴. Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı telgrafi ayrıca cemiyetin, patrikhane rûhânî reislerinden bazılarının da hazır bulunduğu, bir süre sonraki toplantısında da okunmuş ve her iki millet mensuplarının büyük memnuniyeti ile karşılanmıştı⁵. Zaten kuruluşundan itibaren Türklerle Ermeniler arasında bu yakınlığı tesis etmeyi amaçlayan cemiyetin ilk hedefleri arasında T.B.M.M 'nin İstanbul temsilcisi Refet Paşa ile yakın ilişkiler kurarak, Patrik Zaven Efendi'nin istifasının sağlanmasıyla, çatışma görünümünü bir an evvel sonlandırmak yer alıyordu. Hem patriğin istifası hem de bunun ardından yaşanan gelişmeler cemiyetin istediği ortamı sağlayarak çalışmalarını kolaylaştırmıştı. Hatta bir süre sonra cemiyet, hükümet yetkililerine müracaat ederek, kendi içlerinden belirleyecekleri bir heyetin bizzat Ankara'ya gidip Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne ve Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılıklarını bir kez de doğrudan arz etmelerini istediklerini bildirmişti. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın yoğun mesaisi dolayısıyla heyet Ankara'ya gitse dahi uzun bir görüşme yapılamayacağından ve bağlılık ifadeleri zaten bilindiğinden böyle bir ziyarete gerek olmadığı cevabı verilerek, kendilerine tekrar teşekkür edilmişti⁶.

2 *İleri*, nr. 1761, 29 Aralık 1922.

3 Cemiyet tarafından Refet Paşa aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa'ya yollanan 9 Kasım 1922 tarihli arıza metni ve Mustafa Kemal Paşa'nın 20 Aralık 1922 tarihinde Adnan (Adivar) Bey aracılığıyla cemiyete yazdığı cevabı metin; *Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA.)*, Kutu No.: 1/81 (21-1), Fihrist No.: 58/2. Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı için ayrıca bkz. *Akşam*, nr. 1536, 1 Ocak 1923.

4 *Tanin*, nr. 82, 3 Ocak 1923.

5 *Tanin*, nr. 94, 15 Ocak 1923.

6 Cemiyet ve hükümet yetkilileri arasındaki 1923 yılı Mart ve Mayıs ayları arasındaki çeşitli yazışmalar; *CA.*, Kutu No.: 1/76 (19-4), Fihrist No.: 25/4.

Bu yakınlık çabaları içerisinde, Lozan Antlaşması sonrasında, Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Ermeni Patrikhanesi 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi hükümlerince idare edilmişti. Zamanla Cumhuriyet'in idarî yapısındaki düzenlemelere paralel olarak patrikhanenin idaresinde de çeşitli değişiklikler yapılacaktır. Lozan Antlaşması'nın ardından patriklik yetkilileri sık sık, devletin yeni düzenlemelerine uyacaklarını ve idarelerini devletin istediği şekilde yürüteceklerini ifade etmişlerdi⁷. Ermeniler öncelikle 17 Eylül 1925 günü hükümete sundukları bir mazbata ile (o dönemde gündemde olan tartışmaların etkisiyle) hazırlanmakta olan Medeni Kanun'un gerekleri çerçevesinde Lozan Antlaşması'nın 42. maddesiyle azınlıklara bırakılan aile hukukuna dair haklarından ferâgat ettiklerini bildirmişlerdi⁸. Adliye Vekâleti'ne hitâben yazılan mazbata vekâlet tarafından Baş Vekâlete iletilmişti⁹. Medeni Kanun'un hazırlık aşamasında verilen bu mazbata ile Patrikhane Rûhânî ve Cismânî Meclisleri hükümete Medeni Kanun'un gereklerini kabul etmek istediklerini iletmışler, böylece de patrik boşanma, miras vs. gibi konularda kilise kuralları doğrultusunda yaptığı yargıçlık vazifesinden ferâgat etmişti. Ermeniler, Yahudileri takiben bu haklardan ferâgat eden ikinci azınlık toplumu olmuşlardı. Yahudilerin Lozan Antlaşması ile azınlıklara bırakılan aile hukukuna dair haklarından ferâgatlerinin ardından zaten hükümetin ve Türk kamuoyunun beklentisi diğer azınlıkların da aynı uygulamayı sürdürmeleriydi¹⁰. Ermeniler aynı tavrı benimsemiş ve neticede 1926 yılında Medeni Kanun'un kabulü ile patrikhanenin işleyişinde bu kanuna uygun değişiklikler yapılmıştır. Azınlıkların böyle bir haktan vazgeçme nedenleri, devletle çatışmalı bir sürece girmek istememelerinin yanında, sağlanacak hukuk birliği ile toplumsal kaynaşmanın da yeniden oluşturulabileceği düşüncesi idi. Sonraki yıllarda – özellikle 1933-1934 yıllarında -hükümet ülkedeki dini kurumların “vazife ve vaziyetlerini tayin etmek için” bazı çalışmalar başlatmıştır¹¹. 1934 yılında Patrik Mesrob Naroyan'ın da onayladığı

7 “Ermeni Patrik Vekili'nin Beyânâtı”, *İkdam*, nr. 9471, 1 Ağustos 1923, s. 2.

8 Ermeni Patrik Vekili Kevork Arslanyan Efendi başkanlığında patrikhane ruhani ve cismani meclis üyeleri ile meclisler dışından katılan diğer sivil ve ruhani zevâtın imzalarıyla Adliye Vekâleti'ne sunulan 17 Ekim 1925 tarihli mazbata; *Mahzarlar Mecmuâsı – Gayrimüslim Ekalliyetlere Mensûb Türk Tebaasının Ahdî Haklarından Ferâgatleri (Lozan Muâhdesi: Madde 42)*, Ankara 1926, s. 15-16.

9 “Ermenilerin Lozan Muâhdesi mücebince ahvâl-i şahsiyelerine mütedâir ahkâm-ı istisnâiyye vaz'ından ferâgatlarını mutazammın tanzîm olunan mazbatanın Adliye Vekâlet-i Celîlesi'ne takdîm olduğu ...”, Ekalliyetler Komisyonu Başkanlığı'nın Başvekil İsmet Paşa'ya yazdığı 25 Ekim 1925 tarihli şifre; *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.)*, Yer nr: 30, 10, 0, 0. Fon Kodu: 108, 709, 29.

10 “Ekalliyetler Hukuku – Musevilerden Sonra Rum ve Ermeniler de Vazgeçer mi?”, *Cumhuriyet*, nr. 487, 16 Eylül 1925, s. 2.

11 Hükümetin bu konularla ilgili kararlar alacağına dair duyulan haberler üzerine Ermeni Patrikhanesi'nin yeni bir nizamname hazırladığı haberlerinin “mahallince yaptırılan tahkikat neticesinde” doğru olmadığını anlaşıldığına dair Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın Başvekil'e sunduğu 18 Şubat 1934 tarihli yazı; *BCA.*, Yer nr: 30,10,0,0. Fon Kodu: 108, 716, 18.

bir kararla, rûhânî meclis üyelerinin seçimlerinin “rûhânîler genel kurulu” tarafından yapılması kararlaştırılmış, yine aynı yıl da cismânî (sivil) meclis, ülkedeki yeni düzenlemeler uyarınca fesholunmuştur. Bu meclis devletin yeni idari yapısına uygun olarak Ermeni cemaati tarafından yeniden şekillendirilmiştir. “Cismânî Meclis”in ismi “İdare Heyeti” olarak değiştirilmiş ve bu heyeti de “kilise vakıf yönetim kurulları”nın seçmesi kararlaştırılmıştır. Aynı karar uyarınca patrik de idare heyetinin oturumlarına başkanlık etmeyecek sadece rûhânî işleri düzenlemek üzere rûhânî meclise başkanlık edecekti¹². 5 Haziran 1935 tarihli “Vakıflar Kanunu” ile patrikliğe ait vakıf malları hususundaki düzenlemeler, patrikliğin işleyişi ve cemaatin yönetimi hususlarında yapılmaya devam eden diğer değişiklikleri ihtiva etmektedir. Bu kanunun işleyişi ve kanunda sonraki yıllarda yapılan değişiklikler zaman zaman patrikhaneye bağlı vakıfların idaresi ile patrikliğin yetki alanları hakkında da çeşitli tartışmalara sebebiyet verdi¹³. Özellikle 27 Mayıs 1960 askerî darbesi sonrası “idare heyeti” şekline dönüştürülmüş olan “cismânî meclis”in tamamen kaldırılarak, patrikhanenin tamamen rûhânîlerin ve dolayısıyla en yüksek rûhânî önder olarak patriğin idaresine bırakılması Ermeni cemaati içindeki – önceki dönemlerden beri sürmekte olan - rûhânî-sivil tartışmasını daha da alevlendirdi. Bu değişimler neticesinde bugün itibariyle Ermeni Patrikhanesi’nin idaresinde sadece rûhânî unsurlar etkilidir. Patrik de sadece rûhânî önder konumundadır. Sivil kanat da vakıf haline getirilmiş olan patrikhaneye bağlı taşınmazların idaresini yürütmektedir. Patriğin bu şekilde Osmanlı klasik döneminde olduğu gibi yeniden Ermeni cemaatinin tek sorumlu makamı haline gelmesi, cemaat içinde patrikliğe karşı ciddi bir muhalefet oluşmasına sebebiyet verdi. Bu yapıyı doğru bulmayan ve günümüzde de yaşanan tartışmalarla patrikhanede yeni idari düzenlemeler talep eden sivillere göre, “(tüm bu değişikliklerle) devlet patrikhaneyi istediği zaman istediğini söyleyeceği bir makam haline getirmeye çalışmaktadır.”¹⁴

12 “Ermeniler Din ve Dünya İşlerini Ayırdılar”, *Zaman*, nr. 98, 16 Eylül 1934, s. 1-2.

13 75. *Yılda Türkiye Ermenileri*, (Hazırlayanlar: Krikor Damadyan – Avedis Arzuman – Silva Kuyumcuyan – Vağarşag Seropyan – Kenan Yenice), İstanbul 1998, (Yayımlayan: Türkiye Ermenileri Cemaati 75. Yıl Tertip Heyeti), s. 9. Vakıflarla ilgili meseleler hususunda bkz. Cafer Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler*, Ankara 2009, s. 242-248; Günay Göksu Özdoğan – Ohannes Kılıçdağı, *Hearing Turkey’s Armenians: Issues, Demands and Policy Recommendations*, İstanbul 2012, s. 71-88.

14 Rober Koptaş, bu sistem yüzünden patriklerin de her yönden kuşatılarak iş yapamaz hale getirildiklerini, çoğu zaman da yine patriklerin durumu kendi lehlerine mutlak iktidar sahibi olma yönünde kullanarak sivillere karşı baskıcı bir yönetim sürdürdüklerini belirtir. Rober Koptaş, “Patrikhane Nasıl Kuşatıldı?”, *Agos*, Sayı: 835, 13 Nisan 2012, s. 6. *Agos* Gazetesi patrikhanenin bu yeni yapısı karşısındaki muhalefetin etkili yayın organı haline gelmiştir. Özellikle mevcut patrik Mesrob Mutafyan’ın hastalığı sonrası patrikhanede oluşturulan vekillik süreci muhalefetin bu konudaki eleştirilerinin daha da artmasına sebep olmuştur. *Agos* Gazetesi aslında kurulduğu dönemdeki tutumuyla patrikhaneye daha yakın bir politikaya sahipti. Hatta dönemin patriği Karekin II ve kilise, gazeteyi açıktan desteklemiş, ardından gelen patrik Mesrob II’nin seçimi sırasında da Mesrob’u kamuoyunda doğrudan destekleyen tek yayın organı *Agos* Gazetesi olmuştu. Gazetenin patrikhane ile ilişkisi sadece bu şekilde karşılıklı destek olmayıp, kuruluşu sırasında *Agos*’un sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü olan Diran Bakar’ın

Patrikhanede bir anlamda 1863 nizamnamesinde öngörülen “meclis-umûmî”nin vazifesini yürüten ancak sadece patriğin seçim sürecinde teşkil edilen bir “delegeler meclisi” oluşturulmuştur. Rûhânî ve sivil üyelerden oluşan delegeler meclisi, rûhânî kurulun öncülüğünde patrik seçimini gerçekleştirmektedir. Cumhuriyet döneminin ilk patriği olan Mesrob Naroyan’ın seçimi 1863 nizamnamesi hükümlerince yapılmasına rağmen kendinden sonraki iki patriğin seçimi Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılan kararnamelerle yapılmıştır. Bunların ardından 1990 ve 1998 yıllarında yapılan son patrik seçimleri de yine Bakanlar Kurulu Kararnamesi’ne dayanarak “Ermeni cemaatinin kadim adetlerine göre” hazırlanan talimatnameye göre gerçekleştirilmiştir¹⁵. “Patrik Seçimi Talimatnamesi” olarak bilinen ve bir defaya mahsus olarak çıkarılmakla birlikte her seçim sürecinde öncekilere benzer olarak yenilenen bu talimatname, Ermeni Patrikhanesi yetkililerinin eleştirilerine sebep olmakta ve sık sık hükümetlere bu konu ile ilgili talepler iletilmektedir. Patrikhanenin ana talebi bu konuda hükümetin kesin bir tüzük çıkarmasıdır. Seçim süreçlerinde tartışılan ancak seçimlerin ardından üzerinde herhangi bir çalışma yapılmayan talimatname hâlen patriklerin seçim süreçlerinin yürütüldüğü temel metindir¹⁶.

Bu talimatname uyarınca, patriğin seçim sürecini Ermeni Milleti Nizamnamesi’nce patrik kaymakamına verilen yetkilere sahip olan “patrik vekili” yürütmektedir. Patrik seçimi için patrikhane tarafından İstanbul Valiliği kanalıyla İç İşleri Bakanlığı’na müracaat edilmekte, bakanlığın aynı kanalla patrikhaneye verdiği cevap sonrasında da seçim zamanı belirlenmektedir. Patrik yine “kayd-ı hayat” şartıyla seçilmektedir. Patrik seçimini Ermeni ahali vaftiz kayıtlarına göre bağlı buldukları kiliselerde kullandıkları oylarla bizzat yapmaktadır. Kiliselerde seçime, patrik adayı rûhânîleri temsilen siviller girmekte, halk da ilk olarak desteklediği adaya bağlı olan bu sivil delegelere oy vermektedir. Seçim bölgelerindeki nüfus oranlarına göre aldıkları oylarla seçimi kazanan bu sivil adaylar, aynı zamanda “delegeler genel meclisi”nin de üyesi olmakta ve bu seçim sonrasında Kumkapı Patriklik Kilisesi’nde rûhânî üyelerin de bu meclise dâhil edilmesiyle patrik seçimi tamamlanmaktadır. Esasında ahali tarafından seçilmiş olan sivil delegelerin her biri bir patrik

---

aynı zamanda patrikhanenin avukatı ve basın sözcüsü olması dolayısıyla aralarında organik bir bağ da mevcuttu. Ancak zamanla gazetenin keskin sivilleşme yanlısı tutumu neticesinde patrikhanenin faaliyetlerine karşı giderek sertleşen eleştirileri ilişkilerin olumsuz bir seyir izlemesi sonucunu doğurmuştur. Agos’un kuruluşu sırasında ve sonrasında patrikhane ile ilişkileri hakkında ayrıca bkz. Hülya Eraslan, “Agos (1996-2005) : Türkiye’de Yayınlanan Türkçe-Ermenice Gazete Üzerine İnceleme”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2007, s. 170-179.

15 Günay Göksu Özdoğan – Füsün Üstel – Karin Karakaşlı – Ferhat Kentel, *Türkiye’de Ermeniler (Cemaat – Birey – Yurttaş)*, İstanbul 2009, s. 275.

16 Krikor Damadyan, “Patriklik İçin Bir Tüzük”, *Lraper – Kilise Bülteni*, İstanbul, 25.04.2001.

adayını temsil ettiğinden, bu delegelerin seçimi sonrasında oluşan tablo, patrik seçiminin de sonucunu belirlemektedir. Ardından bu delegeler meclisince patriğin seçim işlemi tamamlanarak, yeni patrik vazifesine başlamaktadır¹⁷. Görüldüğü gibi Cumhuriyet dönemindeki patrik seçimlerinde (Osmanlı döneminde de olduğu gibi) yine sivillerin oyları rûhânîlerin oylarından daha fazla ağırlığa sahip durumdadır¹⁸.

Cumhuriyet Döneminde Görev Yapan Patrikler

Lozan Antlaşması süresince patrikhaneyi “patrik kaymakamı” ünvanıyla Kevork Arslanyan Efendi idare etmiştir. Arslanyan Efendi Lozan’dan sonra da, 1927 yılına kadar patriklik görevini vekâleten yürütmeye devam etmiştir. 1927 yılında I. Mesrob Naroyan’ın 80. Türkiye Ermenileri Patriği seçilmesiyle Kevork Arslanyan Efendi görevinden ayrılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti döneminde “patrik” ünvanıyla görev yapan, bir anlamda “cumhuriyet döneminin ilk patriği” diyebileceğimiz kişi Mesrob Naroyan’dır. Mesrob Naroyan Efendi’nin patrik olarak seçimi 1863 nizamnamesi hükümlerine göre gerçekleştirilmiştir. Naroyan 1927 yılından 1944’e kadar, 17 yıl, patriklik vazifesini yürütmüştür¹⁹. 30 Mayıs 1944’te Mesrob Naroyan’ın vefatı üzerine Kevork Arslanyan Efendi bir kez daha “patrik kaymakamı” sıfatıyla vekâleten patriklik vazifesini yürütmeye başlayacaktır²⁰. Bundan önce, 1940 yılında yeniden Patrikhane Rûhânî Meclis üyeliğine seçilmiş olan Arslanyan Efendi’nin bu vazifesi de 2 Aralık 1950 tarihinde, Karekin I. Haçaduryan’ın patrik seçilmesine kadar sürecektir²¹.

Yeni patrik seçiminin bir kez daha uzun bir arayla yapılması ve patrikhanenin yaklaşık 7 yıllık bir süre boyunca kaymakamlıkla idare edilmesi yine

17 Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. 75. *Yılda Türkiye Ermenileri*, s. 9; *Türkiye’de Ermeniler (Cemaat – Birey – Yurttaş)*, s. 274-181; Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, Ankara 2005, s. 165-175.

18 Arus Yumul, “Günümüzde Gregoryan Ermeni Kilisesi”, *Dinler Tarihi Araştırmaları – III (Hristiyanlık – Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, [Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara], Ankara 2002, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, s. 7-8.

19 Vağarşak Seropyan, “Cumhuriyet’in Beş Patriği”, *Agos*, 29 Mayıs 1998, s. 12; Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, Cilt: IV (1923-1966), İstanbul 2009, s. 83.

20 “Kaymakam” sıfatıyla vazifesini yürüten Kevork Arslanyan Efendi’ye bir süre sonra Bakanlar Kurulu kararı ile yeni bir patrik seçilene kadar, mabet dışında da rûhânî elbise giyebilme izni verilmiştir. 29 Mayıs 1947 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı; *BCA.*, Yer nr: 113, 38,4 Fon Kodu: 30, 18, 1, 2. Bu izin Arslanyan Efendi’nin kaymakamlık döneminin ardından patrikliğe seçilen Karekin Haçaduryan için de aynen devam ettirilmiştir. *BCA.*, Yer nr: 124, 93, 3 Fon Kodu: 30, 18, 1, 2.

21 Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar – IV, Biyografileriyle Ermeniler*, İstanbul 2003, s. 46-48; Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul 2006, s. 90-93; Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, Cilt: IV (1923-1966), s. 394.

cumhuriyet döneminde patrikhanenin eski statüsüyle ilgili hükümlerin bir kısmının tatbik edilip bir kısmının edilmemesi ve uygulamaya yön verecek bir kanuni hüküm bulunmamasından kaynaklanıyordu. Sürecin uzaması ve o arada yaşanan kargaşalar, rûhânî çevrelerce “Arslanyan Meselesi” olarak adlandırılan bir dizi çatışmaya sebebiyet verdi²². Patrikhanenin idari durumunun patrikliğe bağlı rûhânîler arasında çatışmalara sebep olması ve patriklik seçiminin gecikmesi üzerine hükümet olaya müdahale etmek durumunda kaldı. 1950 yılında, bir defaya mahsus olmak üzere hükümet tarafından çıkarılan 19.9.1950 tarih ve 11824 sayılı kararname ile Ermeni Patrikhanesi’nde oluşturulacak bir intihab heyetinin yeni patriği seçmesi kararlaştırıldı²³. Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın imzasıyla yayınlanan bu kararname üzerine, bir süre sonra Arjantin Ermenileri rûhânî lideri I. Karekin Haçaduryan Efendi patrikliğe seçildi.

22 “Arslanyan Meselesi” olarak adlandırılan dönemin çatışmaları genel hatlarıyla şöyleydi: Mesrob Naroyan’ın vefatından sonra Patrikhane Rûhânî Meclisi tarafından Kevork Arslanyan Efendi yeniden patrik kaymakamlığına seçildi. Arslanyan Efendi, kaymakam olarak seçilmesini müteakib patrikhane rûhânî meclisinin seçimini yenileyerek, yeni üyeleri seçti ancak patrik seçimine yönelik herhangi bir çalışma başlatmadı. Diğer patrikhane yetkililerinin beklentisi ise bir an evvel resmî patriğin seçilmesi yönündeydi. Bu arada vefat eden Eçmiyazın Katoğikosu’nun yerine seçilecek yeni katoğikosun seçim sürecine katılmak üzere Arslanyan Efendi başkanlığındaki bir heyet Eçmiyazın’ı gitti. Fakat heyetin gidişleriyle birlikte, Türkiye’deki Ermeni rûhânî çevrelerinden bazılarıncı Eçmiyazın’ı çekilen protesto telgrafları ile Arslanyan ve beraberindekilerin Türkiye’deki Ermenileri temsil makamında bulunmadıkları ifade edildi. Heyetin Türkiye’ye dönüşünden sonra da doğrudan kaymakama yapılan müracaatlarla, genel meclisin toplantıya çağırılması ve yeni patriğin seçim işlemlerinin yapılması talep edildi. Talebe herhangi bir cevap verilmeyince yeniden kaymakama müracaat eden rûhânîlerce, 15 gün içinde seçim için bir teşebbüste bulunulmadığı takdirde kendilerinin seçimi gerçekleştireceği ifade edildi ve bu süre içinde de herhangi bir çalışma yapılmaması üzerine Arslanyan Efendi azledilmiş sayılarak yerine Bahdiyaryan Efendi’nin patrik kaymakamı olarak seçildiği ilân edildi. Arslanyan Efendi ise yapılıncı seçim kanunsuz olduğunu ifade ederek Eçmiyazın Katoğikosluğu’na müracaat etti. Eçmiyazın Katoğikosluğu’nun da meselenin çözümü için Antilias (Beyrut) Katoğikosluğu’nun arabuluculuğunu talep etmesi üzerine, her iki tarafın temsilcileri 28 Temmuz 1949 günü Beyrut’a davet edildiler. Beyrut’ta yapılan görüşmelerden sonra Beyrut Ermeni rûhânî lideri Karekin Hovsepyan Eçmiyazın Katoğikosu’na konuyla ilgili bir rapor sundu, raporun üzerinden dokuz aylık bir zaman geçmesinden sonra da Eçmiyazın’ın görüşü yazılı olarak İstanbul’a iletildi. Kararda Arslanyan Efendi haklı bulunuyor ve o görevdeyken başka bir kaymakam seçmeye yeltenen rûhânîlerin papazlıktan çıkarıldıkları ifade ediliyordu. Karara çeşitli itirazlar yapıldıysa da değişen bir şey olmadığı gibi Türkiye’deki Ermeniler arasında yaşanan kargaşa devam etti. Hatta Arslanyan Efendi kendisini muhalif olan grubu “Anti Eçmiyazınist” olarak adlandırıyor ve Türkiye Ermenilerini ana kiliseden ayırmaya çalıştıklarını iddia ediyordu. Buna rağmen muhalefetin de yeni patriğin seçimi talebindeki ısrarı devam ediyordu. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti’nin müdahalesiyle çıkarılan yeni bir kararname sonrası yeni patriğin seçiminin gerçekleştirilmesi üzerine bu mesele de hâl yoluna girmiş oldu. Seçimin tamamlanıp Karekin Haçaduryan Efendi’nin patrik olarak intihabından sonra, Eçmiyazın tarafından Arslanyan Efendi’ye muhalefetleri sonucu papazlıktan çıkarılan rûhânîlerin durumu da ele alınarak haklarındaki kararın kaldırılması sağlanarak, mesele tamamen ortadan kaldırılmış oldu. Konuyla ilgili olarak bkz. Yervant Gomidas Çarkçıyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 2006, s. 179-183.

23 Bakanlar Kurulu’nun konuyla ilgili kararı aynen şöyledir: “Mühâl bulunan İstanbul Ermeni Patrikliği için yapılacak seçimin, yeni bir kanun ve tüzük çıkıncaya kadar ve bir defaya mahsus olmak ve atıye ait hiçbir hukukî hüküm ifade etmemek kayıt ve şartıyla, aralarından seçecekleri bir intihab heyeti vasıtasıyla yapılması, İçişleri Bakanlığı’nın 11/8/1950 tarihli ve 42040 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulu’na 19/9/1950 tarihinde kararlaştırılmıştır.” *BCA.*, Yer nr: 123, 72, 1 Fon Kodu: 30, 18, 1, 2. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Mustafa Emil Elöve, “Türkiye’de Din İmtiyazları: Bölüm II - Ermeniler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XI, Sayı: 1-2, Ankara 1954, s. 189-190.

Haçaduryan Efendi Bakanlar Kurulu kararnamesi uyarınca seçimi gerçekleştirilen ve yurt dışından ülkeye dönerek patrikliğe intihab olunmuş olan ilk rûhânî olma özelliklerini taşıyordu²⁴.

1961 yılında kadar patriklik vazifesini yürüten Karekin Haçaduryan Efendi'nin 22 Haziran 1961 tarihinde vefat etmesinin ardından, aynı yıl, daha önceki talimatname uyarınca yapılan seçimle I. Şınorhk Kalustyan Efendi patrik olarak seçildi. 1990 yılına kadar vazifesini sürdüren Kalustyan Efendi idare ile iyi ilişkiler içinde bulunmuştu. Patrik, özellikle o yıllarda Asala terör örgütünün yurt dışındaki Türk diplomatlarına karşı yürüttüğü suikast ve saldırılara karşı tavırlarıyla dikkat çekmiş ve bu konuda Türk hükümetleri ile birlikte hareket etmişti²⁵. 1990 yılı başlarında Ermenistan'daki Eçmiyazın Katoğikosluğu'na giden ve orada bulunduğu sırada 7 Mart 1990 günü katoğikoslukta geçirdiği bir kaza sonucu vefat eden Patrik Şınorhk Kalustyan, 29 yıllık patriklik süreciyle Türkiye Ermenileri Patrikleri arasında en uzun süre patriklik yapmış rûhânî olma özelliğine de sahiptir²⁶.

Şınorhk Kalustyan'ın vefatı sonrası, 5 Eylül 1990 günü Başepiskopos II. Karekin Kazancıyan Efendi patrik olarak seçildi. 13 Ekim 1990 günü "II. Karekin" ünvanıyla vazifesine başlayan Kazancıyan Efendi de 1998 yılına kadar patriklik vazifesini yürüttü²⁷. 14 Ekim 1998 günü de Türkiye Cumhuriyeti döneminde görev yapan en genç patrik olma özelliğine sahip olan ve günümüzde de vazifesi devam etmekte olan Mesrob Mutafyan patrikliğe seçildi. Mutafyan, 21 Kasım 1998 günü "II. Mesrob" ünvanıyla vazifesine başladı²⁸.

Patrik Mesrob Mutafyan Efendi 2007 yılı sonlarından itibaren yakalandığı bir rahatsızlık sonucu fizikî ve akli melekelerini yitirerek, şuursuz bir şekilde

24 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 13; Türkiye'de Ermeniler (Cemaat – Birey – Yurttaş), s. 275; Pars Tuğlacı, a.g.e., Cilt: IV (1923-1966), s. 411.

25 Asala'nın kuruluşu ve faaliyetleri hakkında bkz. Francis P. Hyland, *Armenian Terrorism: The Past, the Present, the Prospects*, Boulder – San Francisco 1991, s. 21-60. Hem Patrik Kalustyan'ın hem de Türk yetkililerin tutumları sayesinde Asala'nın bu suikast ve saldırıları Türkiye'deki Ermenilerle Türkler arasında gerginlikler oluşmasını engellemiştir. Türkiye'nin o süreçteki politikaları hakkında bkz. Ercan Karakoç, *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü*, İstanbul 2009, s. 395-403, 425-451. 1913 yılında Yozgat'ta doğan Şınorhk Kalustyan Efendi, 1935 yılında rûhânî olmuştu. İstanbul Ermeni Patrikliği görevi öncesi Kudüs Ermeni Patrikhanesi başta olmak başka dini merkezlerde de çeşitli görevlerde bulunmuştu. Kalustyan Efendi'nin biyografisi için bkz. Kevork Pamukciyan, "Kumkapı Patrikhane Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 14, Sayı: 81, İstanbul, Eylül 1990, s. 39; Pars Tuğlacı, a.g.e., Cilt: IV (1923-1966), s. 594.

26 Şınorhk Kalustyan Efendi'nin patriklik süreci hakkında bkz. 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 15-22; Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 94.

27 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 22-23; Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 95.

28 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 23-24; Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 95.

hastane yatağına mahkûm oldu. Teamüller gereği yeni bir patrik seçimi için mevcut patriğin ya ölümü ya da istifası gerektiğinden ve Patrik Mesrob Mutafyan için bu iki durum da söz konusu olmadığından, patriklik makamı boş kalmış oldu. Bu durum patrikhanenin idaresinde uzun süre bir karışıklık oluşmasına neden oldu. Bunun üzerine hükümet olaya müdahale etti ve patriğin sağlığında Rûhânî Meclis Başkanlığı görevini yürüten Başepiskopos Aram Ateşyan Efendi, Patrikhane Rûhânîler Genel Kurulu'nun seçimiyle "Patrik Genel Vekili" olarak atandı. Ancak bu atama Ermeni cemaati içinde çok sert tartışmalara sebebiyet verdi²⁹. Patriğin sağlık durumunun tekrar iyileşmesine elvermeyecek kadar kötü olduğunu ifade ederek seçim isteyenlerle – özellikle sivil kanatla – Ateşyan'ın Patrik Genel Vekilliği'ni destekleyen rûhânîler ve destekçileri arasında ciddi tartışmalar yaşandı. Ermeni basını ve bazı vakıfların öncülüğündeki sivil taraf, kimi rûhânîlerin hükümetle iş birliği yaparak Ermeni toplumunun liderlik makamını gasp ettikleri iddiasıyla Aram Ateşyan ve ekibine sert bir muhalefet süreci yürüttüler³⁰. Buna karşılık rûhânî taraf, patrik seçimi için teamüllerin açık olduğunu ve mevcut durumun gerekliliğini savunmaya devam etti. Zira patrik seçimini gerçekleştiren "delegeler meclisi", seçimin ardından lağvedildiğinden, patrik sağlıklı olsa dahi istifasını sunacağı bir merci bulunmamaktaydı. Bu durum da karışıklığın daha da artmasına neden olmuştu. Ancak buradaki "rûhânî taraf"tan kasıt sadece İstanbul Patrikliği yetkilileridir. Süreç içinde başta Eçmiyazın Katoğikosluğu olmak üzere diğer Ermeni dini otoritelerinin çeşitli açıklamaları da patrikhane yetkililerinin beyanlarına ters olarak patriklik seçimlerinin bir an evvel yapılması gerektiği şeklinde olmuştur³¹. Sivillerin süreç hususunda rûhânîlere yönelik – çoğu zaman oldukça ağır – eleştirileri devam ederken, bazı araştırmacılar da yaşananları 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin ilan sürecine benzeterek, bugünkü durumun Ermeni toplumu için "ikinci laikleşme" süreci olduğunu belirtmekteydiler³². Tartışmaların yoğun olarak devam ettiği ve patrik seçimi taleplerinin yoğunlaştığı sırada, 8 Mart 2019 tarihinde Patrik Mesrob Mutafyan vefat etti. Ardından yeni patriğin seçimi için süreç başlatıldı. 11 Aralık 2019 günü sonuçlanan seçim süreciyle de Sahak Maşalyan 85. Türkiye Ermenileri Patriği olarak seçildi³³.

29 Süreçte yaşanan tartışmalar için bkz. Vercihan Ziflioglu, *Varla Yok Arasında İstanbul Ermenileri*, İstanbul 2019, s. 64-98.

30 Patrikhane yetkilileri ve hükümetin süreçteki tutumlarına karşı en sert eleştirileri yapan Agos Gazetesi bu süreci, "hükümetle patrikhane arasında danişıklı dövüş" olarak adlandırmaktadır. *Agos*, nr. 764, 26 Kasım 2010. Süreçteki tartışmalar için ayrıca bkz. Günay Göksu Özdoğan – Ohannes Kılıçdağı, *a.g.e.*, s. 51-61.

31 Baruyr Kuyumcuyan, "Eçmiadzin'den Seçim Mesajı", *Agos*, nr. 864, 9 Kasım 2012, s. 7.

32 Baskın Oran, "İkinci Laikleşme", *Agos*, nr. 765, 3 Aralık 2010, s. 3.

33 "İstanbul Ermeni Patrikliği'ne Episkopos Sahak Maşalyan Seçildi", *Hürriyet*, 11 Aralık 2019.

Bugün itibariyle İstanbul Ermeni Patriği gerek diasporadaki Ermeniler üzerinde gerekse de Türkiye’de yaşayan Ermeniler için saygınlığını korumaya devam etmektedir³⁴. Patrikliğe Türkiye sınırları dışında Girit Adası da dâhil olmak üzere büyük çoğunluğu İstanbul’da bulunan ve toplam sayısı 40’ın üzerinde olan kilise bağlı bulunmaktadır³⁵.

---

34 George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi – Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, (Çeviri: Ender Abadoğlu – Ohannes Kılıçdağı), İstanbul 2011, s. 301-302.

35 Vağarşag Seropyan, “Ermeni Patrikliği”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İstanbul 1998, s. 188; Kevork Pamukciyan, “Ermeniler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İstanbul 1998, s. 193-194.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA.),

Kutu No.: 1/81 (21-1), Fihrist No.: 58/2.

Kutu No.: 1/76 (19-4), Fihrist No.: 25/4.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.),

Yer nr: 30, 10, 0, 0. Fon Kodu: 108, 709, 29.

Yer nr: 30,10,0,0. Fon Kodu: 108, 716, 18.

Yer nr: 113, 38,4 Fon Kodu: 30, 18, 1, 2.

Yer nr: 123, 72, 1 Fon Kodu: 30, 18, 1, 2.

Yer nr: 124, 93, 3 Fon Kodu: 30, 18, 1, 2.

Gazeteler

Agos

Akşam

Cumhuriyet

Hürriyet

İkdam

İleri

Renin

Tanin

Zaman

Kitaplar/Kitap Bölümleri/Broşürler

75. *Yılda Türkiye Ermenileri*, (Hazırlayanlar: Krikor Damadyan – Avedis Arzuman – Silva Kuyumcuyan – Vağarşag Seropyan – Kenan Yenice), İstanbul 1998, (Yayımlayan: Türkiye Ermenileri Cemaati 75. Yıl Tertip Heyeti)

BOURNOUTIAN, George A., *Ermeni Tarihi – Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, (Çeviri: Ender Abadoğlu – Ohannes Kılıçdağı), İstanbul 2011, Aras Yayıncılık.

ÇARKÇIYAN, Yervant Gomidas, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 2006, Kesit Yayınları.

- DABAĞYAN, Levon Panos, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul 2006, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara 2015, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, *Türkiye’de Gayrimüslimlerin Yönetimi – Osmanlı’dan Cumhuriyet’e -*, İstanbul 2018, Ötüken Neşriyat.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, “Cumhuriyet Döneminde Ermeni Azınlığın İdaresine Yönelik Uygulamalar”, *Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları*, Ankara 2020, (Editör: Alev Kılıç), Terazi Yayıncılık, s. 53-66.
- HYLAND, Francis P., *Armenian Terrorism: The Past, the Present, the Prospects*, Boulder – San Francisco 1991, Westview Press.
- KARAKOÇ, Ercan, *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü*, İstanbul 2009, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- KÜLEKÇİ, Cahit, *İmtiyâzlar Bağlamında Osmanlı Devleti’nde Ermeniler*, İstanbul 2017, Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Mahzarlar Mecmuâsı – Gayrimüslim Ekalliyetlere Mensûb Türk Tebaasının Ahdî Haklarından Ferâgatleri (Lozan Muâhedeşi: Madde 42)*, Ankara 1926, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası.
- OĞUZ, Mevlüt, *Anadolu’nun Fethi – Türk Ermeni İlişkileri ve Kilise (1018-1923)*, İstanbul 2004, Bayrak Yayıncılık.
- ÖZDOĞAN, Günay Göksu – ÜSTEL, Füsun – KARAKAŞLI, Karin – KENTEL, Ferhat, *Türkiye’de Ermeniler (Cemaat – Birey – Yurttaş)*, İstanbul 2009, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ÖZDOĞAN, Günay Göksu – KILIÇDAĞI, Ohannes, *Hearing Turkey’s Armenians: Issues, Demands and Policy Recommendations*, İstanbul 2012, TESEV Publications.
- PAMUKCİYAN, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar – IV, Biyografileriyle Ermeniler*, İstanbul 2003, Aras Yayıncılık.
- SEYFELİ, Canan, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, Ankara 2005, Aziz Andaç Yayınları.

Prof. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ

TUĞLACI, Pars, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri, Cilt: IV (1923-1966)*, İstanbul 2009, Pars Yayın ve Tic. Ltd. Şti.

Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti Nizâmnâme-i Esâsîsi, İstanbul 1339-1341, Cihan Biraderler Matbaası.

ULU, Cafer, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*, Ankara 2009, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

ZİFLİOĞLU, Vercihan, *Varla Yok Arasında İstanbul Ermenileri*, İstanbul 2019, Sosyal Yayınları.

Makaleler/Sempozyum Bildirileri

DAMADYAN, Krikor, “Patriklik İçin Bir Tüzük”, *Lraper – Kilise Bülteni*, İstanbul, 25.04.2001.

ELÖVE, Mustafa Emil, “Türkiye’de Din İmtiyazları: Bölüm II - Ermeniler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XI, Sayı: 1-2, Ankara 1954, s. 184-280.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, “Türkiye Cumhuriyeti’nde İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin İdarî Yapısı ile İlgili Düzenlemeler”, *Emperyalizm ve Ermeni Meselesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Editörler: Mustafa Sıtkı Bilgin – Mehmet Seyfettin Erol – Mustafa Alkan – Bekir Tarık Yiğit), Ankara 2015, s. 417-425.

KÜRŞAT, Cengiz, “Türk-Ermeni Taali (Dostluk) Cemiyeti”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt: XIII, Sayı: 77-78, İstanbul, Şubat-Mart 1974, s. 17-20.

PAMUKÇİYAN, Kevork, “Kumkapı Patrikhane Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 14, Sayı: 81, İstanbul, Eylül 1990, İletişim Yayınları, s. 39-41.

PAMUKÇİYAN, Kevork, “Ermeniler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İstanbul 1998, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, s. 190-194.

SEROPYAN, Vağarşag, “Ermeni Patrikliği”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İstanbul 1998, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, s. 188.

ULU, Cafer, “Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti ve Nizamnamesi”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 12-13, (Kış 2003 – İlkbahar 2004), Ankara 2004, s. 141-158.

YUMUL, Arus, “Günümüzde Gregoryan Ermeni Kilisesi”, *Dinler Tarihi Araştırmaları – III (Hristiyanlık – Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, [Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara], Ankara 2002, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, s. 5-8.

Tezler

ERASLAN, Hülya, “Agos (1996-2005): Türkiye’de Yayınlanan Türkçe-Ermenice Gazete Üzerine İnceleme”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2007.

MALHASYAN, Silvert, “İstanbul’da 1922 Yılında Kurulan Türk – Ermeni Teâli Cemiyeti ve Faaliyetleri”, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2005.

ERMENİ HARFLİ TÜRKÇE METİNLERİN ÇEVİRİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ*

Dr. Fatma Jale Gül ÇORUK**

Özet: Çeviri, insanlık tarihi boyunca bütün kültürlerde önemli bir yere sahip olmuş; çeviriye kültürel alışveriş, din, savaş, göç vb. kaynaklı olarak ihtiyaç duyulmuş; medeniyetlerin inşasında çeviri temel araçlardan biri olarak görev almıştır. Tarih boyunca başka dillerde benzerine pek rastlanmayan bir farklılıkla Türk dili için birçok farklı alfabe kullanılmıştır. Türk dilinin bu özelliği, çeviri bağlamında araştırmalar için benzersiz bir çalışma alanı sunmaktadır. Türk dilinin yazımında kullanılan alfabelerden biri de Ermeni alfabesidir. Ermeni harfli Türkçe olarak yazılan pek çok telif eserin yanı sıra başta farklı dillerden yapılmış oldukça fazla sayıda Ermeni harfli Türkçe ile yazılan çeviri metin de bulunmaktadır. Künye bilgisine ve/veya metnine ulaşılabilen eserlerin başta Fransızca, İngilizce ve İtalyanca olmak üzere Almanca, Yunanca, Arapça, Ermenice, İbranice vb. dillerden çevrildiği bilinmektedir. Çeviri bağlamında bu metinlerin hangi temelde değerlendirilmeye alınıp alınamayacağı tartışılması ve çeviri metinlerden bazı örneklerin çeviri stratejileri açısından karşılaştırılması çalışmanın odağında olmakla birlikte Ermeni harfli Türkçe metinlerin çeviribilim odaklı tanımlanmasının gerekliliği de incelememize konu olmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ermeni harfli Türkçe, çeviribilim, çeviri stratejileri

---

* Bu çalışma, Prof. Dr. Birsen Karaca danışmanlığında 2022 tarihinde savunulan “Osmanlı Çeviri Geleneğinde Ermeni Çevirmenler ve Çeviri Sorunları” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır

** Dr. Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, coruk@ankara.edu.tr , ORCID: 0000-0003-3807-1501

Çeviri, insanoğlunun en eski uğraşlarından biridir. Çeviri tarihini incelemek, insanların, kültürlerin ve medeniyetlerin birbirleriyle olan etkileşimlerini anlamaya katkı sağlamakla birlikte hangi eserlerin, hangi sebeplerde çevrildiğini ve çevirinin toplumsal gelişime katkısının ne olduğunu anlamaya yardımcı olmaktadır: “Çeviri tarihini oluşturmak; insanlar, kültürler ve uygarlıklar arasında geçmişten beri süregelen kültürel alışveriş ağına ışık tutmak, hangi eserlerin nasıl ve neden çevrildiklerini anlamak, çevirinin hangi koşullarda gerçekleştiğini, toplumların gelişimine katkısını, ulusal yazınların nasıl ortaya çıktığını ve geçmişten günümüze çevirmenlerin bu zevkli ama bir o kadar da zahmetli işe hangi nedenlerle katlandıklarını öğrenmek demektir.”¹ Çevirinin tarihsel gelişimi, antik dönemden yirminci yüzyıl ortalarına kadar geçen ve bilim dışı tartışmaların egemen olduğu süreç ile bunun devamında başlayan bilimsel tartışmaların egemen olduğu süreç olarak iki döneme ayrılmaktadır.²

Dinî anlatıları referans alırsak Babil³, çeviri için ilk merkez olarak kabul edilebilir. Tarihî gerçekleri anlatan belgeler ise, Babil’in MÖ 2000’li yıllarda ticari faaliyetlerin yoğun olduğu ve farklı dillerin konuşulduğu çok kültürlü bir merkez konumunda olduğu bilgisini veriyor ki bu durum da söz konusu efsanevi kentin çeviri için önemli bir merkez olduğu savını destekliyor. Konuya üçüncü bir bakış açısından yaklaştığımızda ise, ortak yaşamın bir sonucu olmakla beraber çevirinin sadece ticaret odaklı bir gelişim göstermediği gerçeğini tartışmaya açabiliriz. Çeviriye kültürel alışveriş, din, savaş, göç vb. kaynaklı olarak da ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda çeviri tarihinin kültür, din, felsefe, edebiyat tarihlerini de kapsayan bir olgu olduğunu imleyebiliriz. Çeviri tarihi kuramsal ve kronolojik bir düzleme oturtulana kadar edebiyat tarihiyle iç içe geçmiş bir şekilde kaydedilmiştir. Çeviri olgusuna bakışın değişmesine bağlı olarak farkındalığın artmasıyla da hangi metinlerin çeviri tarihine dahil olabileceği üzerinde çalışmalar başlamıştır.

Medeniyeti, insan toplulukları arasındaki karşılıklı etkileşimlerin büyümesi, çoğalması ve genişlemesi olarak gören ve tek bir medeniyet olduğunu savunan Ülken, farklı medeniyetlerin başlangıcı gibi görünen büyük “uyanış”ların, temelde birbirlerine kesintisiz bir tefekkürle bağlı olduklarını ve bu bağlılığı tercümenin sağladığını ifade etmektedir.⁴ Milletlerin uyanış devirlerinin başlangıçları: “Eski Yunan uyanışı Anadolu, Fenike, Mısır tercümeleriyle; Türk

1 N. Berrin Aksoy, *Geçmişten Günümüze Yazın Çevirisi* (Ankara: İmge Kitabevi, 2002), 13.

2 Detaylı bilgi için bk. Faruk Yücel, *Çevirinin Tarihi*, (İstanbul: Çeviribilim Yayınları, 2016).

3 Detaylı bilgi için bk. Sâkine Eruz, *Çokkültürlülük ve Çeviri*, (İstanbul: Multilingual, 2010).

4 Detaylı bilgi için bk. Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011).

*Uygur uyanışı Hint, İran, Nasturi tercümeleleriyle; İslam uyanışı Yunan (Nasturi, Yakubi), Hint tercümeleleriyle; yeni Garp uyanışı İslam (Türk, Arap, Acem), Yahudi, Yunan tercümeleleriyle mümkün olmuştur.*⁵ Milletlerin gelişim ve değişim aşamalarında çeviriden yardım aldıklarını söyleyebiliriz. Tarihsel süreçte güç odaklarının farklılaşmasına bağlı olarak doğu-batı arasında sürekli merkez değiştiren çeviri, hayatın pek çok alanında etkinliğini sürdürerek var olmaya devam etmektedir.

Türk dili, tarih boyunca başka dillerde benzerine pek rastlanmayan bir farklılıkla birden fazla alfabe kullanılmıştır. “*Türk milleti, asker-devlet, devlet-millet ve töre anlayışında tutuculuk derecesinde devamlılık gösterirken, din, dil, kültür, teknoloji, alfabe vs. anlayışlarından ise aynı ölçüde tam bir devamlılık göstermez.*”⁶ Bu durumu coğrafi dağılıma, dinsel ve kültürel farklılıklara bağlamak mümkündür. Buna göre Türk dili, “*yaklaşık 1300 yıllık tarihi boyunca, değişik dönem ve çevrelerde Köktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin ve Kiril (Slav) alfabeleri gibi başlıca 13 farklı alfabe ile yazılmıştır.*”⁷ Türkçenin bu kadar çok ve farklı alfabelerle yazı diline aktarılmış olması, engin bir araştırma konusudur ve Türkçe bu özelliğiyle çeviri araştırmalarında ayrıcalıklı bir konuma sahiptir.

V. yüzyılda Mesrop Maştots tarafından, Sasani ve Yunan alfabeleri kullanılarak Ermenicenin dil özelliklerine uygun bir alfabe meydana getirilmiştir.⁸ Türkçe için ise dinî, coğrafi ve siyasi etkenlerle şekillenen farklı alfabeler kullanılmıştır. Bu farklılığa, Osmanlı İmparatorluğu tarihi perspektifinden bakıldığında ise hükmedilen tebaanın çeşitliliği de bu kullanımda önemli bir etken olarak öne çıkmaktadır. “*Osmanlı tebaasının büyük bir kısmı aslında ortak bir dil kullanıyordu, bu dil Osmanlı Türkçesiydi. Ancak bu dili kendi alfabeleriyle kaleme alıyorlar ve kitapları yine kendi alfabeleriyle bastırıyorlardı.*”⁹ Özelden, Ermeni alfabesinin bu kullanımı için ise Türkçe konuşan ve Ermeniceyi az bilen ya da hiç bilmeyen Ermenilerle yazılı iletişim kurulmasının amaçlanması, Ermeni alfabesine kutsallık atfedilmesi ve din ile alfabenin ayrılmaz bir yapıda olması, Ermeni kültürünü koruma çabasında

5 Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 5.

6 Yusuf Tepeli, “VIII. Yüzyıldan XV. Yüzyıla Kadar Dinî Metinler ve Türkçe”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.8 (1997): 13-22.

7 Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı* (Ankara: Simurg Yayıncılık, 1997), 7. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Mustafa S. Kaçalın, “Elifbâ”, *TDVİA*, (1995), C. 11, s. 44; Nadir İlhan, “Türklerde Alfabe Değiştirme Sorunu ve Türk Kültürü Açısından Sonuçları”, 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri* (10-15 Eylül 2007), 2007, s. 785-793.

8 Detaylı bilgi için bk. Carl Faulmann, *Yazı Kitabı (Tüm Yerkürenin, Tüm Zamanların Yazı Göstergeleri ve Alfabeleri)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018), 93.

9 Eruz, *Çokkültürlülük ve Çeviri*, 103.

olunması, aidiyetin ve kimlik bilincinin sürdürülebilirliğine katkı sağlanması vb. nedenler sayılabilmekle birlikte¹⁰ “*Neden Ermeni harfli Türkçe kullanımına gerek duyulmuştur?*” sorusuna Andreas Tietze, *Akabi Hikâyesi*¹¹ neşrinin ön sözünde İstanbul’da yaşayan Ermenilerin Arap harflerini okumada yaşadıkları zorluğun yanı sıra okullarında verilen eğitimlerde öğretilen Ermenicenin de onlara yabancı gelmesini gerekçe olarak göstermektedir.¹²

Sadece Ermenilerin değil Arapların, Süryanilerin ve İbranilerin de aralarında olduğu Hristiyanların büyük bir çoğunluğunun Türkçe konuştuğunu imleyen Murre-van den Berg, bu Hristiyanların bir kısmının önceki dönemlerde zaten Türkçe konuşurken Hristiyanlaşmış olabileceklerini öne sürmekte, Türkçenin birinci dil olarak benimsenmiş olmasını ise çeşitli sosyo-ekonomik ve kültürel nedenlere bağlamaktadır.¹³

Rekin Ertem ise bu kullanım durumunu, “*Ermeniceyi unutan ve Arap harflerini öğrenemeyen Ermeniler için bu harflerle Türkçe kitap, gazete ve dergi çıkarılmıştır.*”¹⁴ şeklinde ifade etmektedir. Alfabenin dil ve din ilişkisi üzerindeki etkisine işaret eden Özkan ise Ermeni alfabesinin kullanımını din temelli olarak değerlendirmektedir.¹⁵

Hovsep Vartanyan da *Tarihi Napolyon Bonaparte İmparator u Ahaliyi Fransa* adlı eserde “Ehl-i Maarife Muhtasar Bir Kelam” başlığı altında hem eserle hem de Ermeni harfli Türkçe kullanımıyla ilgili bilgi vermekte ve Ermeni milletinde Grabar’a (kadim Ermenice) aşına olanlar sınırlı olmakla birlikte Aşharabar’ın (modern Ermenice) dahi henüz genel bir kural altında olmadığını imlemekte ve Ermeniler arasında Ermenicenin bilinmediğini göz önüne alarak Ermeni harfli Türkçe yazdığını ifade etmektedir.¹⁶ Öte yandan Johann Strauss, aralarında iki dillilik durumu da olması dolayısıyla Ermenilerin, Türk diline

10 Detaylı bilgi için bk. Murat Cankara, “Millilik ve Melezlik Arasında Ermeni Harfli Türkçe Metinler” *Notos Öykü*, 2015, 39-42.

11 Andreas Tietze, *Akabi Hikâyesi* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1991). Eserin sadeleştirilmiş metni için ise bk. Fatma Jale Gül Çoruk, *Akabi Hikâyesi*, 2023.

12 Vartan Paşa, 1991, s.IX. Ayrıca benzer bir çıkarım için bk. Özdoğan, Günay Göksu vd., *Türkiye’de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 68.

13 Heleen Murre-van den Berg, “Arabic and its Alternatives: Language and Religion in the Ottoman Empire and its Successors States”, *Arabic and its Alternatives: Religious Minorities and their Languages in the Emerging Nation States of the Middle East (1920-1950)* (Leiden: Brill, 2020), 16.

14 Rekin Ertem, *Elişbeden Alfabe- Türkiye’de Harf ve Yazı Meselesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 131.

15 Nevzat Özkan, “Ermeni Harfleriyle Türkçe Metinler Üzerine” *Türkler ve Ermeniler: Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği*, Kayseri, Türkiye, 20-22 Nisan 2006, cilt 3, 401-416.

16 Hovsep Vartanyan, *Tarihi Napolyon Bonaparte İmparator u Ahaliyi Fransa*, Konstantiniyye, 1895, 5-15, <https://www.loc.gov/resource/amedscd.2005553653v2/?sp=12> (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

Rumlardan çok daha fazla aşına olduklarını ve daha fazla eser verdiklerini imlemektedir.¹⁷ Bu tarz bir alfabe kullanımını hem Ermeni kültürü için hem de Türk-Ermeni dil ve kültür ilişkileri açısından olumlu bulanlar olduğu kadar; “zulüm, ihanet, tiranlık vb.” olarak tanımlayan ya da Ermenilerin Türkçeyi zorla kullandıklarını ileri süren¹⁸ görüşler de bulunmaktadır. Aslında burada herhangi bir zorlamanın bulunmadığı, dünya genelinde var olmuş imparatorluk yapılarının genel bir özelliği olarak “merkezî bir dilin” varlığını ve bu dilin, imparatorluğun bütün tebaasınca bilinmesinin doğal bir durum olduğunu imlememiz gerekmektedir. Öte yandan aslen Rum olup Türkçe konuşan Karamanlıların Grek alfabesiyle Türkçe yazmaları gibi farklı alfabelerle benzer kullanımların olduğu da bilinmektedir yani bu kullanım sadece Ermenilere özgü değildir. Zira “antik imparatorluk modellerinde böylesi bir çokdillilik bir toplum sorunu olarak algılanmaz ve tekdilliliğe doğru bir planlama yapılamaz. Öte yandan, merkezin bir dili vardır, bu dil merkezin kimliğini oluşturan unsurlardan biri olarak kendi doğal sürecinde gelişmektedir. Osmanlı Devleti’nde merkezin dili Türkçedir ve merkeze doğru yaklaşan her birey bu dili edinmek zorundadır.”¹⁹ Bu açıdan bakıldığında imparatorluğun asli unsuru Türklerdir ve merkezinin dili Türkçedir. Ermeni tebaanın devletin merkezi olan İstanbul’da yoğunlukta bulunmasını da hesaba kattığımızda Ermenilerin Türkçe konuşup yazmalarında herhangi bir garipliğin, zorlamanın ya da kendi dillerine karşı bir ihanetin olmadığı daha net anlaşılmaktadır. Ayrıca Amerikalı Protestan misyonerlerin, Türkçenin hâkim olduğu İstanbul’da özellikle Ermeniler arasında, bu tür metinlerin yayımlanmasında önemli rol oynadıkları bilinmektedir.²⁰ Bu bağlamda Ermeni harfli Türkçe, “dini alanda, bir yandan Katolik ve Protestan kiliseleri tarafından Gregoryen (Apostolik, Lusavorçagan) Ermeniler arasında Katolik ve Protestan inançlarını yaymak için kullanılırken, diğer yandan Gregoryen Ermenilerin bu mezhepler hakkındaki karşı propaganda çalışmaları için de uygun bir zemin oluşturmuştur.”²¹ Öte yandan Metin And’ın²² da imlediği üzere Ermeni harfli Türkçe metinleri sadece Ermeniler kullanmıyor, Türkler de Ermeni harflerini öğrenerek yayınları takip edebiliyorlardı.

17 Johann Strauss, “The Millets and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th Centuries),” *Die Welt des Islams*, New Series, 1995, Vol. 35, Issue 2, 189-249.

18 Detaylı bilgi için bk. <https://www.stnersess.edu/news/armeno-turkish-betrayal-or-blessing> (Erişim Tarihi: 08.02.2017).

19 Hayati Develi, *Osmanlı’nın Dili* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), 22.

20 Detaylı bilgi için bk. Heleen Murre-van den Berg, *Arabic and its Alternatives: Language and Religion in the Ottoman Empire and its Successors States*, 1-49.

21 Rober Koptaş, “Ermeni Harfleriyle Türkçe” *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002, XV-XVI.

22 Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1972), 36.

Ermeni harfli Türkçe, 14. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmış; 18. yüzyıldan itibaren ise basılı eserlerde yaygın hale gelmiştir.²³ “*Ermeni harfli Türkçe kitaplar, 1727’den 1968 yılına kadar yaklaşık elli şehirdeki iki yüzü aşkın matbaada basılmıştır.*”²⁴ Ermeni harfli Türkçe kullanımına aşuğların²⁵ şiir ve destanlarında, yazılı edebiyat ürünlerinde, mezar taşı kitabelerinde, Batı edebiyatından yapılan çevirilerde, gazete ve dergi basımında, çok dilli hazırlanan lügatlerde, *İncil* ve diğer dinî kitapların yazımında rastlanmaktadır.²⁶

Bu noktada, doğrudan Ermeni harfleriyle kaleme alınan telif eserler, konu kapsamımız gereği ilgi alanımızın dışında kalacaktır. Başta Fransızca, İtalyanca, İngilizce vd. olmak üzere pek çok farklı dilden Ermeni harfli Türkçeye yapılmış çeviriler bulunmaktadır. Öte yandan bu listede yer alan metinlerin büyükçe bir kısmına erişim imkânı bulunmamakta ve dolayısıyla bütün metinler üzerinde derli toplu bir inceleme yapılarak bütüncül bir kanıya varılması da imkânsız hale gelmektedir.

Ermeni harfli Türkçeye çevrilen ilk metnin ne olduğuyla ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Hasmik Stepanyan’ın kayıtlarında “çeviri” olarak yer alan en eski eser ise 1736 tarihlidir. Stepanyan’ın bibliyografyası²⁷ oldukça kıymetli olmakla birlikte çalışmasında yer alan eserlerin büyük bir çoğunluğu, söyleyiş özelliklerine göre isimlendirilmiştir. Bu kayıtların büyükçe bir bölümünün kimden ve hangi eserden çevrildiği net anlaşılamamaktadır. Buna ek olarak üç dilli sunulan bu çalışmada, aynı künyede diller arası farklılıklar da görülmektedir. Örneğin, Türkçe kaydın yer aldığı satıra bakıldığında çeviri olduğu imlenmeyen bir eser, Ermenice kaydında çeviri olarak yer almaktadır. Öte yandan birden fazla yılda basımı yapılan çevirilere ait künyelerin birinde çeviri olduğu imlenirken diğerlerinde bunun olmaması ya da çeviri olarak künyesi verilen eserlere ait yıllarla ilgili eksilteli kayıtların (örneğin, 1892 tarihli bir kaydın 1829’da da basıldığı ifade edilmiştir ancak öyle bir kayıt bulunmamaktadır vb.) yer alması kafa karıştırıcı bir algı yaratmaktadır.

Künye bilgilerine ulaşılabilen çeviri eserlere bakıldığında ise bazı eserlerin birden fazla dile çevrildiği; bazılarının önce bir dile sonra da o dilden Ermeni harfli Türkçeye çevrildiği; bazı çevirilerin dokuz hatta on baskısı yapıldığı görülürken bazılarının ise yalnızca bir baskısının yapıldığı; bazı çevirilerin

23 Detaylı bilgi için bk. Kevork Pamukciyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002.

24 Kevork Pamukciyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, XVII.

25 Aşuğ, Ermeni saz şairlerine verilen addır.

26 Detaylı bilgi için bk. Kevork Pamukciyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, XII.

27 Hasmik Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)* (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005).

baskılarının farklı şehirlerde yapılabildiği; bazı eserlerin sadece kaynak metinlerine, bazılarının sadece erek metinlerine ulaşılabildiği; bazı metinlere ise kesinlikle ulaşılamadığı; bazı çevirmenlerin diğerlerine nazaran daha fazla çeviri yaptığı; birden fazla dilde çeviri yapabilen çevirmenlerin olduğu; bir eserin farklı zamanlarda farklı çevirmenler tarafından yeni baskılarının yapılabildiği; kaynak metinle, erek metin arasında hacimsel tutarsızlıkların olabildiği²⁸; dinî nitelikteki eserlerin yoğun olduğu; dinî eserler dışında edebî, ticari, bilimsel eserlerin de çevrildiği; Fransızcadan 101; İngilizceden 34; İtalyancadan 27; Ermeniceden 18; Almancadan 9; Türkçeden 6; Rumcadan 2; Arapçadan 2; Yunancadan 2; Latince 2; İspanyolcadan 1; İbraniceden 1; Bulgarcadan 1 eserin çevrildiği; İstanbul’da 167; Venedik’te 21; Trieste’de 8; Viyana’da 18; Petropolis’te 1; İzmir’de 7; Kudüs’te 2; Bursa’da 1; Edirne’de 1; Gaziantep’te 4; Halep’te 21; Beyrut’ta 4; Marzvan’da 1; Antilyas’ta 1 eserin çevrildiği bilgileri elde edilebilmektedir.

Çeviri eserlerin bazılarında görülen, erek metin ve kaynak metin arasındaki hacimsel farklılıklar bize çevirilerin niteliği hakkında da bilgi sunarken özellikle bazı dinî eserlerin birden fazla baskı yapması/birden fazla çevirmen tarafından dikkate alınıp üzerinde çalışılması da Ermeni harfli Türkçe çevirinin kullanım amaçları hakkında veri sunmaktadır. Bu denli çeviri etkinliği bulunmasına rağmen Ermeni harfli Türkçe metinlerin çeviri açısından bütüncül bir irdelemesinin yapılmadığını bir kez daha imlemek gerekecek. Bu konudaki eksikliğe Strauss, “*Ne yazık ki, farklı alfabelerle basılmış çevirilerin özgün yapıta sadakatini ya da yapıtı uyarılma tarzını açığa kavuşturan henüz hiçbir araştırma bulunmamaktadır. Dikkate değer bir biçimde, çevrilmiş olan yapıtların başlıkları çoğunlukla özgün yapıtunkiyle aynıdır.*”²⁹ tespitini yaparken; Özlem Berk Albachten de Strauss’a atıfla Ermeni harfli Türkçe vb. metinlerin çeviri temelli incelenmediğini ve bunun bir “boşluk” olduğunu vurgular. Öte yandan Cemal Demircioğlu da Karamanlıca veya Ermeni harfli Türkçe metinlerin yeterli seviyede çalışılmadığını, bu metinlerin incelenmesinin kültür ve çeviri tarihine katkı sağlayacağını dile getirmektedir.³⁰

Evangelia Balta ise, Ermeni harfli Türkçe metinlerle kullanım amaç ve alanı açısından benzer nitelikler taşıyan Karamanlıca eserler hakkında yaptığı yorumlardan birinde, bu eserlerin bir dilden başka bir dile değil, bir kültürden

28 Bu durum, çeviri için bir aşamaya kadar normal karşılanabilir ancak 200 sayfalık eser, 50 sayfa olarak çevrildiyse burada kısaltma, atlama, yerelleştirme vb. niteliklerin varlığından bahsedilmesi imkânı doğmaktadır dolayısıyla burada kastettiğimiz fark, anormal olarak nitelendirilebilecek olanlardır.

29 Johann Strauss, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimler Neleri Okurdu (19-20. Yüzyıllar)?” (Çev. Günil Ayaydın), Cebe, *Kritik*, 2009, S. 3, 205-265.

30 Cemal Demircioğlu, “19. yüzyıl Osmanlı Toplumunda Çeviri’ye Yüklenen İşlevler” *Journal of Turkish Studies*, 2018, Vol. 49, 179-202.

başka bir kültüre yapılmış dil içi çeviriler olarak değerlendirilebileceği ifadesini kullanmaktadır.³¹

Bu görüşlerden hareketle Ermeni harfli Türkçe metinler de bir kültürden bir kültüre yapılmış dil içi çeviri olarak sınıflandırılabilir ancak bu son derece sorunlu bir yaklaşım olur. Çünkü Ermeni harfli Türkçe metinlerin tamamını sadece “dil içi çeviri” olarak nitelendirmek olanaksızdır. Doğrudan Ermeni harfleri kullanılarak yazılan metinlerin varlığı, yani Türkçenin ikinci bir yazı sistemiyle daha yazıya aktarılmasının söz konusu olduğu metinler var ki bu metinler için herhangi bir çeviriden bahsedilemez. Bu durumda uygulanabilecek en sağlıklı çözüm, Ermeni harfli Türkçe çeviri metinlerin tespiti yapıldıktan sonra “*Bu metinler çeviribilim odaklı nasıl değerlendirilmelidir?*” sorusunun motivasyonu ile yöntem belirleme aşamasına geçilmesi olacaktır. Albachten’in de yukarıda anılan çalışmasında belirttiği üzere, Ermeni harfli Türkçe çeviri metinler, dil içi çeviri kapsamında incelenmemiş, hatta çeviribilim alanında yapılan çalışmaların araştırma konusu olmamıştır. Mevcut durumdan metin çözümleme noktasında yöntemsel sorunlarla karşılaşılmasının kaçınılmaz olacağı çıkarımını yapabiliriz.

Bu bağlamda Roman Jakobson³² ve Henrik Gottlieb’e³³ ait çeviri sınıflandırmaları ve bu sınıflandırmalardaki dil içi çeviri başlıkları odak noktamız olmaktadır ancak hem bu iki farklı sınıflandırma hem de “*Ermeni harfli Türkçe, dil içi çeviridir.*” vb. ifadeler tam anlamıyla buradaki kullanımı ifade edememektedir. Öte yandan bu metinlerin tanımlanmasında Diglossia³⁴ ve Digraphia³⁵ gibi terimler de yeterli bir veri bulmaya olanak sunmamaktadır. Dolayısıyla aşağıda sayacağımız nitelikler ya da olmazlıkların belirlenmesi çalışmamız için önem arz etmektedir.

31 Evangelia Balta, *Gerçi Rum İsek De, Rumca Bilmez Türkçe Söylerez* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018), 12.

32 Dil içi çeviriyi, “yeniden kelimelendirme, sözlü işaretlerin aynı dilin diğer işaretleri aracılığıyla yorumlanması” şeklinde tanımlamaktadır. Roman Jakobson, “On Linguistic Aspects of Translation”, *The Translation Studies Reader*, 232-239.

33 Dil içi çevirinin dört farklı alt konu başlığı olduğunu ifade etmekte ve bunları “**diachronic translation** (aynı dilin farklı tarihsel aşamaları arasında); **dialectal translation** (aynı dilin farklı coğrafi, sosyal veya nesiller arası varyantları arasında); **diamesic translation** (dil modunda bir değişiklik yani konuşamdan yazıya veya tam tersi) ve **transliteration**” olarak tanımlamaktadır. Henrik Gottlieb, “Multidimensional Translation: Semantics turned Semiotics,” *EU High Level Scientific Conference Series, Challenges of Multidimensional Translation* (2-6 May 2005, Germany), 1-29.

34 C. A. Ferguson, “Diglossia” *Word*, 1959, Vol. 15, 325-340. Bir dilin, aynı toplulukta iki farklı çeşidinin konuşulması durumudur.

35 Sveva Elti di Rodeano, “Digraphia: the Story of a Sociolinguistic Term” *Proceedings of Graphemics in the 21st Century*, 2019, Brest, Vol. 1, 111-126. Aynı dil için birden fazla yazı sisteminin kullanılmasıdır.

Şöyle ki Ermeni harfli Türkçe, Türkçenin tarihî lehçelerinden biri değildir, dolayısıyla “Lehçe İçi Aktarım”³⁶ çalışmaları içinde değerlendirilememektedir. Öte yandan Ağız kategorisinde de değerlendirilemezler.

Ermeni alfabesi, Türkçenin tarihî, coğrafi, dinî vb. temelli yaşadığı alfabe değişikliklerinde kullanılan alfabelerden biri değildir. Dolayısıyla dönemler arası aktarıma, dilin eskimişliğine dayalı yenilenmeye, yeniden ifade edilmeye, anlaşılabilir olma kaygısıyla yapılan aktarımlara, nesilden nesile geçiş amaçlı aktarımlara vs. dahil edilemezler. Yani bu Göktürk alfabesinin, Uygur alfabesinin kullanımı gibi ya da Osmanlı Türkçesini bugüne aktarmak gibi bir durum değildir.

Bu metinlere Diglossia ya da Digraphia odaklı bakılamaz. Dünyada iki, üç ya da dört alfabenin birlikte kullanımları mevcuttur. Bu kullanımlara dair dilbilim ekseni incelemeler yapılmıştır. Bu incelemelerde High Language/Low Language adı verilen ayrıma dayanan bir metin inceleme yöntemi geliştirilmiştir. Bu diller arasında altlık-üstlük, öncüllük-ardıllık ya da birbirini kapsayıcılık ilişkisi bulunmaktadır. Türkçenin Ermeni Harfleriyle yazıya geçirilmesi, Türkçenin öncülü ya da ardılı değildir. Ya da “*Türkçe bu kullanımları kapsar.*” gibi bir yargı oldukça temelsizdir zira metinler, zaten Türkçedir.

Kullanım alanı sadece intralingual/dil içi değildir. Interlingual/diller arası kullanımları da mevcuttur. Fransızca, İngilizce, Almanca vb. dillerden yapılan çeviriler de Ermeni harfli Türkçe metinlerdir. Dolayısıyla bu metinleri sadece dil içi çeviri temelinde değerlendirmek isabetli olmayacaktır.

Bu alfabe kullanımı, transliterasyon ya da transkripsiyon olmaktan da oldukça uzaktır çünkü bağımsız metin oluşumlarında da kullanılmışlardır. Bakınız *Akabi Hikâyesi*, *Boşboğaz Bir Âdem...* vb.

Transkripsiyon Metinleri/Transkripsiyon Anıtları³⁷ ya da Çeviri Yazılı Metinler olarak anılan kapsamda da yer almamaktadır. Bu ifade, her ne kadar, Arap alfabesi dışında yazılmış Türkçeyi kastetse de daha çok Batılı yazarlar/seyyahlar tarafından, Türkçeyi öğretmek amaçlı kaleme alınan dil bilgisi kitaplarında, sözlüklerde, konuşma kılavuzlarında ve antolojilerde kullanılmıştır. Metnin geneli başka dilde olup içindeki bazı örneklerin ya da kısımların farklı olması durumu söz konusudur. Örneğin, Latince bir kitapta

36 Detaylı bilgi için bk. Ümit Eker, *Lehçe İçi Aktarma Yöntemleri (Eski Türkiye Türkçesi-Türkiye Türkçesi Örneği)* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2015).

37 Detaylı bilgi için bk. Yavuz Kartallıoğlu, “Çeviri Yazılı Metinlerde Türkçenin Ünsüzleri” *Dil Araştırmaları*, 2010, S. 6, 87-146.

Yunus Emre'nin şiirleri Latin harfli Türkçe şeklinde verilmiştir ya da kelime karşılıkları verilirken Hosch gueldun-> Hoş geldin, Otourmam-> Oturmam vb. şekillerde kullanılmıştır. Oysa Ermeni harfli Türkçe böyle bir kullanımın sonucunda ortaya çıkmamıştır.

Sonuç olarak, bütüncül bir yaklaşımla görülecektir ki Türkçenin Ermeni Harfli kullanımı yukarıdaki maddelerin hem her birine bir parça benzemekte hem de hiçbirine benzememektedir. Dolayısıyla kullanım şekilleri göz önüne alındığında, bunların dışında bir tanımlamaya, bir terime ihtiyaç duyulduğu ortadadır. Bu noktada şunu da ifade etmeliyiz ki çeviribilim kuramlarında genel bakış açısının Batı kaynaklı olması nedeniyle Osmanlı Devleti'nin vatandaşı olan Ermeni halkına özgü bu kullanımın tanımlanmamış olması esasında gayet olağan bir durumdur. Başka devletlerde de çoklu kullanımlar görülse dahi Osmanlı Devleti'nin azınlık halkları arasında gözlemediğimiz bu uygulama (Rum ve Yahudiler arasında da aynı yaklaşım sergilenmektedir) hepsinden farklıdır, çünkü devletin inisiyatifi dışında doğal bir ihtiyaç olarak kendiliğinden oluşmuştur. Dolayısıyla özgün bir durum söz konusudur. Bu noktada, Ermeni Harfli, Grek Harfli, İbrani Harfli vb. kullanımları sınıflandırmak için "equivalent script"³⁸ yani "eşdeğer yazı dizgesi" olarak adlandıracağımız bir terim önermekteyiz.

Bu terimi tanımlarsak, equivalent script/eşdeğer yazı dizgesi, bir dil içerisinde aynı zaman diliminde, aynı dil kullanım katmanında kullanılan yazı dizgesi türüdür. Bu yazı dizgesi kullanımı, Ferguson'un High Language ve Low Language³⁹ tanımlamasından farklı olarak herhangi bir kapsayıcılık ya da altlık-üstlük imajından ziyade eşdeğer bir kullanıma sahiptir. Her iki ya da daha fazla yazım şeklinde de dil ve dil kullanım özellikleri eşdeğer bir görünüm çizmektedir. Yani birebir aynı dönemde, aynı anda, aynı dil kullanım düzeyinde var olan, çağcılık taşıyan bir dil kullanımımızdır.

Çeviri Metin Örnekleri

Bu başlıkta, çeviri metinler incelenecektir. Bunun için öncelikli olarak Osmanlı Türkçesi, Ermenice, İngilizce gibi farklı dillerden çevrilen Ermeni harfli Türkçe metinler belirlenmiştir. Bu metinlerle ilgili bilgi sunulduktan sonra söz konusu metinden seçilen tipik ve sıra dışı örneklerin çözümlenmesi yapılacaktır.

38 Bu terim, bilgisayar yazılım mühendisliği alanında da kullanılmakta; aynı işlemi, farklı programlama dillerinde yaptırmaya karşılık gelen komut dizilerini karşılamaktadır.

39 Detaylı bilgi için bk. C. A. Ferguson, "Diglossia" *Word*, 1959, Vol. 15, 325-340.

ve çeviri sorunları tespit edilecektir. Bu aşamada, “eşdeğer yazı dizgesi” metinler üzerinde yapılacak çözümleme yöntemlerinin geliştirilmesi ve bu metinlerin farklı açılardan değerlendirilmesi gerektiği öngörülmektedir. Çalışmamızın bu konuda bir yol açma, fikir sunma kaygısı bulunmaktadır. Seçilen dil içi ya da diller arası metinler, çeviri stratejileri bakımından karşılaştırılarak genel bir tablo çizilmeye çalışılacaktır.

Çeviride eşdeğerlik konusu bağlamında ortaya çıkan çeviri stratejileri, genel ve yerel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.⁴⁰ “Çeviri stratejileri ile ilgili olarak Alman, Kanada ve Amerikan okullarının çeviri stratejisi konusunda farklı terimler kullandığı görülmektedir. Vinay ve Darbelnet çeviri stratejileri üzerine çalışmışlar; doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki genel çeviri stratejisi oluşturmuşlardır.”⁴¹ Çeviri stratejilerine genel olarak bakıldığında ise ödünç alma, öykünme, sözcüğü sözcüğüne çeviri, dönüştürüm, eşdeğerlik, uyarlama, yabancılaştırma, yerlileştirme, ikame (telafi), genelleştirme, özelleştirme, açıklama, ekleme, çıkartma, yer değiştirme, çıkarım, standartlaştırma vb. başlıklar altında incelendiği görülmektedir. Metin incelemelerinde dolaylı/doğrudan ya da genel/yerel stratejilerin hepsi dikkate alınarak bir çözümleme yapılacaktır.

a- Leylâ ile Mecnûn

Leylâ ile Mecnûn hikâyesi, Fars ve Türk edebiyatlarında yaygın bir yere sahiptir. Genceli Nizâmî ile Fuzûlî'nin yazdığı metinler, kendilerinden sonra yazılanları etkilemiştir. Zaman içerisinde manzum şekillerinin yanında mensur olanlarının da yazıldığı bilinmektedir. Genceli Nizâmî'den etkilenerek eseri ilk kez mensur şekilde yazan Rusçuklu Ahmed Ağa'dır. 1227/1812-13 yılında kaleme almıştır. Fuzûlî'den etkilenerek eseri ilk kez mensur halde, 1327/1909-10 yılında yazan ise Süleyman Tevfik'tir.

İnceleme alanımıza dâhil olan metin, Ermeni harfli Türkçe olarak yazılmış ve Kavafyan Matbaası tarafından 1872 yılında basılmıştır. Kapağında “*Türküleriyle Beraber*” ifadesinin yanı sıra “*Türkçe lisanından tercüme olundu*” bilgisi yer almaktadır. Bu veriler ışığında, 1872 yılına en yakın mensur şekilde yazılmış iki Türkçe nüshanın biri 1263 (1846) tarihli, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde 0104598 demirbaş numarasıyla yer alan,

40 Detaylı bilgi için bk. Gülfem Kurt, *Çeviriye Dair* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 54-63.

41 Kurt, *Çeviriye Dair*, 56.

müstensih ismi Hüseyin el-İlhâmî⁴² olarak verilen metin; diğeri ise yine Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde 0112385 demirbaş numarasıyla yer alan, müstensih ismi belli olmayan metindir. Mensur formda bir de 1227 (1812-13) tarihli, Süleymaniye Kütüphanesi Tercüman Gazetesi Bölümü Y-184 numarasıyla kayıtlı Rusçuklu Ahmed Ağa'ya ait olan metin bulunmaktadır ancak bu metin ile Ermeni harfli Türkçe metin arasında diğerlerine nazaran daha derin farklar olması nedeniyle karşılaştırmaya dâhil edilmemiş; yine aynı nedenle Hazâ Kitâb Leylâ ile Mecnûn'un Kıssası ve Hikâyesi⁴³ adlı metin de karşılaştırma dışında tutulmuştur.

Öncelikle metnin başlıklandırılmasında, “*Türkçeden tercüme olundu*” denilmesine rağmen Ermeni harfli Türkçe metin ile diğer metinler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Ermeni Harfli metinde bazen başlıklar sanki paragrafa ait bir cümleymiş gibi sunulmuş ve başlıkların nerede olduğunun anlaşılması zorlaşmış ya da o başlık/başlıklar yazılmamakla birlikte Osmanlı Türkçesi metinlerinde yer almayan başlıklar da eklenmiştir.

Öte yandan Rusçuklu nüshası hariç, ulaşabildiğimiz bütün mensur nüshalarda hikâye, “*İbtidâ-i kitâb Mecnûn'un dünyaya gelip yedi yaşına girdikde babası mektebe verdiğiidir*” vb. bir ifadeyle başlamaktadır. Ermeni harfli Türkçe metinde ise böyle bir giriş cümlesi yer almamaktadır. Metinler arasında özellikle “*Hikâyet*” başlığından sonra derin farklılıklar göze çarpmaktadır. Sadece Osmanlı Türkçesi-Ermeni harfli Türkçe bağlamında değil, Osmanlı Türkçesi metinleri arasında da farklılıklar görülmektedir. Bu durumu, müstensihin ya da bir diğer ifadeyle çevirmenin çeviriye etkisi olarak görebiliriz.

Kaynak metin ile erek metin arasında yer alan metin içi farklılıklar incelenirken 1846 tarihli kaynak metin temel alınmıştır. Bazı örnekler şöyledir:

42 Bu metne ait kütüphane kaydında eksik bir okuma bulunmaktadır. “el-Hâmî” adına kayıt yapılmıştır ancak metnin sonunda müstensih kendini, “bizebân Hüseyin el-İlhâmî” şeklinde tanıtmaktadır. Öte yandan bu mensur nüshayla ilgili ne bibliyografya çalışmalarında ne de sair çalışmalarda herhangi bir veri ve kayda rastlanılmıştır. Nüsha hakkında yapılacak farklı bir çalışmada daha detaylı bilgiler sunulması planlanmaktadır.

43 Bu metinle ilgili yapılan çalışma için bk. Beyhan Kesik-Şermin Baka, *Leylâ ile Mecnun Hikâyesi (İnceleme- Sadeleştirme- Metin- Tıpkıbasım)*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2015.

Osmanlı Türkçesi Metin (1846)

مال و منال ياننده طيراغله برابر اولوب جيھانده اصلا بر شينه محتاج دكلدی. انجق بونجه زماندن بری هيچ اولادی اولمايوب کورمدوکندن داتما اولاده حسرت اولوب اولاد آرزوسيله جکری کباب اولمشی اوغل يوزی

Mâl u menâl yanında toprakla beraber olub cihanda asla bir şeye muhtaç değildi. Ancak bunca zamandan beri hiç evladı olmayub oğul yüzi görmedüğünden daima evlada hasret olub evlad arzusuyle cigeri kebab olmuşıdı.

Ermeni harfli Türkçe Metin (1872)

մալ վե մենալ յօսվորալ իլե պերապեր օրուա ճիւհանաւ ապա պիր շէլե միւթան տէլիլալի. աննազ պուննազ զեմանտան պերու էլլատը օլմայըա, տայիմա էլլատե հասրէթ զալըա ճիկերի քէպապ օլուրըաը.

Mal ve menal toprak ile beraber olub cihande asla bir şeye muhtaç deyildi. Ancak bunca zemandan beru evladı olmayıb, dayıma evlade hasret kalıb cigeri kebab olurıdı.

Bu örnekte, ilk cümle kaynak metinle birebir aynıdır. Bu cümlede *kelimesi kelimesine* çeviri tercih edilirken; erek metnin ikinci cümlesi ise kaynak metne benzemekle birlikte açıklamaların bir kısmı alınmayarak, daha kısa bir anlatım yoluna gidilerek *çıkarma* yapılmıştır.

Osmanlı Türkçesi Metin (1846)

بر کون حق تعالی حضرتلرینک لطف و کریمله خاتونی حامله اولوب آیی کونی تمام اولدقه آی پارھسی کبی بر هلال قاشلی صرمة صاچلی اوغلی دنیاپه کلوب باباسیله اناسنک کوزلری آیدین اولوب شاد اولدیلر حق تعالی یه چوق شکرلر ایدوب صدقه لر ویروب نیجه قیونلر و دوه لر قربان ایدوب فقراپه اولشدردیلر و نیجه کونلر شنکلر ایدوب دوکون و بیرام ایلدیلر

Bir gün Hak Teali hazretlerinin lutf u keremiyle hatunı hamile olub ayı günü tamam oldukda ay parsi gibi bir hilal kaşlı sırma saçlı oğlı dünyaya gelüb babasıyla anasının gözleri aydın olub şad oldılar. Hak Tealiye çok şükürler idüb sadakalar virüb nice koyunlar ve develer kurban idüb fukaraya ulaşırdılar ve nice günler şenlikler idüb düğün ü bayram eylediler

Ermeni harfli Türkçe Metin (1872)

պիր կուն Հազ Թեալեհին յութֆու քերեմիլե հաթունը համիլե օրուա վագթը թեմամ օլուրադա, ալ բարեսի կիպի պիր հիլալ գաշը օղլան տունէայա կէլիպ, պապասընըն վե անասընըն կեօզերի այարն օլուա, Հագգա չօք շուքուր էտիպ, քօյունլար վե տէվէլեր գուրպան էտիպ ֆուգարաեա ուլաշտըրտըլար. Վէ ճիճէ կիւնլեր շենիթլեր վե տիւկիւնլեր իյուտիլեր.

Bir gün Hak Tealanın lütfu keremiyle hatunı hamile olup vakti tamam oldukda, ay parsi gibi bir hilal kaşlı oğlan dünyaya gelip, babasının ve anasının gözleri aydın olup, Hakka çok şükür edip, koyunlar ve develer kurban edip fukaraya ulaşırdılar. Ve nice günler şenlikler ve düğünler eylediler.

Bu örnekte anlatım çok yakın olmakla birlikte kimi ifadeler çevirmen tarafından kısaltma yapılarak “*Hak Teali hazretlerinin*” ifadesi “*Hak Tealinin*” şeklinde; “*ay paresi gibi bir hilal kaşlı sırma saçlı oğlı*” ifadesi “*ay paresi gibi bir hilal kaşlı oğlan*” şeklinde kullanılmış ve sonraki ifadelerde de bazı kelimelerin kullanımını tercih edilmeyerek **çıkarma** yapılmıştır.

Osmanlı Türkçesi Metin (1846) قیس بیچاره نك حالى دكركون اولوب آتش هجرانله يانوب ياقلمغا باشلدى و حسب حالنه مناسب بيتلر سويلى Kays biçarenin hali diğergûn olub âteş-i hicrânla yanub yakılmağa başladı ve hasbîhâline münasib beyitler söyledi
Ermeni harfli Türkçe Metin (1872) Գայս պիչարէ նիհալը աթէշի հիճրան իլէ եանրպ եագըլմնդա պաշլատը, վէ մինասիպ պէլիթլըր ստյլմէկէ պաշլատը Kays biçare nihali ateşi hicran ile yanıp yakılmağa başladı, ve minasib beyitler söylemeğe başladı

Bu örnekte çevirmenin yanlış okuması ya da yazımıyla “*biçarenin hali*” ifadesi erek metinde “*biçare nihali*” şeklinde yazılarak okura yanlış bir kelime grubu sunulmuştur. Bunun yanı sıra “*diğergûn*” ve “*hasbîhâl*” kelimelerinin erek metne aktarılmaması tercih edilerek **çıkarma** yapılmıştır.

Osmanlı Türkçesi Metin (1846) کونلرده بر کون بر اوجی طاغلی طولاشورکن مجنونه راست کلوب ای عارسز و ناموس سز سن بونده لیلی دیو فریاد ایدوب کزرسین باباک نا مراد ایسه سنک دردکن آخرته کیدوب Günlerden bir gün bir avcı dağları dolaşırken Mecnuna rast gelip ey arsız ve namussuz sen bunda Leylî deyu feryad idüb gezersin baban nâ-murâd ise senin derdinden ahrete gidüb
Ermeni harfli Türkçe Metin (1872) Պիր կիւն սվճրնըն պիրի տաղտա Մեճնունա րասթ կէլիպ, էյ դամտար ստեմ, սէն պունտա Լէլլա տէլի ֆէրեատ իտերպին, քետերին իտ տերտինտէն ախրթէլ կիթտի Bir gün avcının biri dağda Mecnun'a rast gelip, ey ğamdar âdem, sen bunda Leyla deyi feryat idersin, pederin ise derdinden ahrete gitti

Bu örnekte kaynak metinde “*arsız ve namussuz*” sıfatı yerine erek metinde “*gamdâr*” kelimesi tercih edilerek hem **çıkarma** hem de **ekleme** yapılırken; kaynak metinde babası için “*nâ-murâd*” sıfatı kullanılırken erek metinde herhangi bir kullanıma yer verilmeyerek eksiltilmiş bir anlatım tercih edilerek **çıkarma** yapılmıştır. Ayrıca kaynak metinde “*baban*” ifadesi tercih edilmişken erek metinde “*pederin*” şeklinde karşılık bulmuştur ancak her iki metnin genelinde de *baba/peder* şeklinde her iki ifadenin kullanıldığı gözlemlendiğinden bu örnekte bunun bir çevirmen tercihi olduğunu söylemek güçtür.

Genel bir fikir oluşabilmesi amacıyla verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere bu metnin çevirisinde çoğunlukla *kelimesi kelimesine* çeviri yöntemi kullanılmış olsa da bazı kısımlarda *mealen* bir çeviri yoluna gidilmiştir. Bu tavır dolayısıyla da *çıkarmalar ve/veya eklemeler* yapılarak erek metin okuruna sunulmuştur. Öte yandan eksiltmelere konu kısımların bazen birkaç paragrafi aşacak şekilde olduğunu da belirtmemiz gerekmektedir.

b- Âşık Kerem ile Aslı

Kerem ile Aslı hikâyesi, “*gerek Anadolu’da gerekse de diğer Türk boyları ile Ermeniler arasında çok sevilen bir halk hikâyesidir. Bu sebeple yazma, matbu ve sözlü varyantları geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.*”⁴⁴ Yazmalarda metnin tamamı ya da bir bölümü yer alırken; cönklerde daha çok esere ait manzum kısımlar yer almaktadır.⁴⁵ İnceleme alanımıza dâhil olan Ermeni harfli Türkçe metnin, farklı yıllara ait baskıları olduğuna dair çeşitli rivayetler bulunmakla birlikte sadece 1875 ve 1911 yıllarında yapılan baskılarına ulaşılabilmektedir.

1875 tarihli metin, İstanbul’da Aramyan Matbaası’nda basılmış olup; *Âşık Kerem ile Aslı Hanım Hikâyesi/ Türküleri ile* başlığını ve “*Türkçe Lisanından Tercüme Olunarak Tab u Temsil Kılındı*” ibaresini taşımaktadır. Tercüme kimin yaptığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca 189 sayfalık bu metinde kapak sayfasından sonra bir kadın tasviri yer almaktadır.

1911 tarihli metin ise, İstanbul’da H. Holas Matbaası’nda basılmış olup; “*Âşık Kerem ile Aslı Hanım Hikâyesi/ Türküleri ile*” başlığını ve yine “*Türkçe Lisanından Tercüme Olunarak Tab u Temsil Kılındı*” ibaresini taşımaktadır. Bu metinde de tercüme kimin yaptığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. 150 sayfalık bu metinde ise herhangi bir tasvir yer almamaktadır.

Ermeni harfli Türkçe yazılmış bu iki metin arasında hacimsel bir farklılık bulunmakla birlikte iki metin arasında kitap boyutu, kapak düzeni, basımevi ile metin içerisinde birkaç harf ve birkaç kelimenin farklı yazılması dışında belirgin bir aykırılık bulunmamaktadır.

Esere ait Osmanlı Türkçesi metinleri arasında bazı tabir farklılıkları da bulunduğundan seçilen metnin, Ermeni harfli metinle karşılaştırma yapmaya olanak sağlayacak varyant olmasına özen gösterilmiştir. Kitap kapaklarında

44 Ali Duymaz, *Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 5.

45 Detaylı bilgi için bk. Fikret Türkmen, “Kerem ile Aslı” *TDVİA*, 2002, C. 25, 283-284.

onlarca defa basıldığı imlenen Kerem ile Aslı hikâyesinin yukarıda belirttiğimiz uygunluktaki nüshası, İstanbul’da basılan bütün Kerem nüshalarına kaynaklık ettiği bilinen İkbâl Kitaphanesi neşrinin 1913 baskısı olmuştur. Daha erken baskıları olduğu bilinmekle birlikte çalışmamız esnasında metnine ulaşılabilen en eski baskı bu olmuştur.

İBB Atatürk Kitaplığı’nda AG_0087 demirbaş numarasıyla kayıtlı olan ve “*Tevatür ile meşhur ve mütearif olan Kerem ile Aslı Hikâyesinin tekmil nüshası*” başlığını taşıyan 1329/1913 tarihli metin, İstanbul’da Şems Matbaası’nda basılmıştır. Kapağında “26 adet nadide resimle müzeyyendir” ifadesi de yer almaktadır. Eserde yer alan resimler, taş basma nüshalarda daha amatör bir görünüm çizerken bu matbaaya ait bu ve sonraki baskılarda daha profesyonel ve detaylıdır. Eserin 1927 tarihli bir başka nüshasında ise daha basitleştirilerek eklenmiş çizimler yer almaktadır. Ermeni harfli Türkçe metinlerde ise bunların hiçbiri yer almamaktadır. Kaynak metin ile erek metin arasındaki incelemeye dair örnekler ise aşağıda sunulmuştur:

Osmanlı Türkçesi Metin (1913)

راویان اخبار و ناقلان آثار و محدثان روزگار شویله روایت ایدرلر که زمان اوائلده (اصفهان) شهرنده بر شاه وار ایدی. غایت عادل ایدی. (هازون رشید) بکزر ایدی

Râviyân-ı ahbâr ve nâkılân-ı âsâr ve muhaddisan-i rûzigâr şöyle rivayet iderler ki zemân-ı evâilde İsfahan şehrinde bir şah var idi. Gayet âdil idi. Harun Reşid’e benzer idi.

Ermeni harfli Türkçe Metin (1875)

Բավիանը էխապար վէ նագիւանը սասար վէ միւհէտտիսանը բուզիկէտար, շուրջը ըիվայէթ իտըրլէր քի, գէմանը էվայիլտէ Իսֆահան շէիրիստէ Հարուն էլ Բաշիտ կիպի դայէթ ստիլ, վէ դայէթ միւհթէրէմ պիր Շահ վար իտի.

Raviani ahbar ve nakliani asar ve muheddishani ruzigar, şöyle rivayet ederler ki, zamanı evayilde İsfahan şehrinde Harun el Raşid gibi gayet adil ve gayet muhterem bir Şah var idi.

Bu örnekte, kaynak metinde yer almayan “*gayet muhterem*” ifadesi, erek metne **eklenmekle** birlikte cümle düzeni de değişikliğe uğramıştır. Kaynak metinde cümle cümle sunulan sıfatlar, bir bütün haline getirilip tamlama şeklinde sunularak *yer değiştirme* yapılmıştır.

Osmanlı Türkçesi Metin (1913)

عجب بنم اسمم بر دخی دنیا ده بلنورمی

Aceb benim ismim bir dahı dünyada bilünür mi?

Ermeni harfli Türkçe Metin (1875)

Աճե՛լա սաւնիմ իսմիմ վե՛ ճիսմիմ տիւնեա իւզերիսնտէն նապէտիս սի՛ ոլանազ.

Aceba benim ismim ve cismim dünya üzerinden nabedid mi olacak?

Bu örnekte, kaynak metinde yer almayan “*cismim*” kelimesiyle çeviriye *ekleme* yapılmasının yanı sıra “*kayıp, görünmez*” anlamlarına gelen “*nâ-bedîd*” kelimesi kullanılarak anlatılmak istenen duruma *kelime düzeyinde karşılık bulunması* yoluna gidilerek *açıklama* yapılmıştır.

Osmanlı Türkçesi Metin (1913)

لكن باباسى بونك سويلديكندن بر شى آكلامادى. او غلم شو سنك د رذك نه در آنى سويله. بن تركيدن آكلامام ديدى

Lakin babası bunun söylediğinden bir şey anlamadı. Oğlum senin derdin nedir onu söyle. Ben türküden anlamam dedi.

Ermeni harfli Türkçe Metin (1875)

պապասը պու պէյիթըրտէն պիր շէյ աղնամաերպ, «օղլում, շու սէնին տէրտին նէ իստ
անը պանա սէօյլէ, պէն թիւրթիւտէն նէ՛ աղնարըմ» տէտիքստ,

Babası bu beyitlerinden bir şey ağnamayıp, “Oğlum, şu senin derdin ne ise anı bana söyle, ben türküden ne ağnarım” dedikde

Bu örnekte, kaynak metinde yer alan cümle dizilişi yerine farklı bir cümle dizilişi tercih edilerek *yer değiştirme* yapılırken bunun yanı sıra metinde hem *ekleme* hem de eksik çeviri yoluyla *çıkarma* yapılmıştır.

Osmanlı Türkçesi Metin (1913)

آشاردی قارلی طاعک آر دینه
خان اصلم عقلمه دوشدی آغلارم
هی آغالر ظیانہ مم در دینه
خان اصلم عقلمه دوشدی آغلارم

Aşardı karlı dağın ardına
Han Aslım aklıma düşdi ağlarım
Hey ağalar dayanamam derdine
Han Aslım aklıma düşdi ağlarım

Ermeni harfli Türkçe Metin (1875)

Կէչէր'տիմ գարլը տաղըն արտիընէ,
Իսան Ասլըմ ազըմնա տիւշտիւ աղլերիմ.
Է'յ աղալեր տայանաման անըն տէրտիմէ,
Իսան Ասլըմ ազըմնա տիւշտիւ աղլերիմ:

Geçerdim karlı dağın ardine,
Han Aslım aklıma düştü ağlerim,
Ey ağaler dayanamam anın derdinden,
Han Aslım aklıma düştü ağlerim

Bu örnekte, kaynak metinde “aşardı” şeklinde yer alan fiilin “geçerdim” şeklinde *değiştirilmesinin* yanı sıra kaynak metinde, “Hey ağalar dayanamam derdine” şeklinde 11’li hece ölçüsüne uygun şekilde yer alan dize “Ey ağaler dayanamam anın derdinden” şeklinde 13’lü heceyle yazılarak *ekleme* yapılmıştır.

Bu metnin çevirisinde çoğunlukla *kelimesi kelimesine* çeviri yöntemi kullanılmış olsa da bazı kısımlarda *mealen* bir çeviri yoluna gidilmiş; bunun yanı sıra cümle yapısı, kelime tercihleri ile hece ölçüsünün farklılaşmasına varan yapı düzenlemeleriyle *değiştirme* yapıldığı görülmektedir.

c- Sağmos David

Hz. Davud'a verilen kutsal kitap olan Zebur, ilahi kitapların ikincisidir. Hz. Davud'a nasbedilen Zebur'un ahkâm ve helal-haram konularını içermeyen bir hikmet ve öğüt kitabı olduğu ve 150 sureden meydana geldiği bilinmektedir.⁴⁶

İnceleyeceğimiz metin 1827 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bu metinde hem Ermenice hem de Ermeni harfli Türkçe bir arada bulunmaktadır. Kitabın kapağında “*Hayca bilmeyen veyahut kitap dilini anlamayan kardaşlarımız için müceddeden dikat ile tercüme olundu Hay lisanından açık Türkçeye*”⁴⁷ ibaresi bulunmaktadır. Zebur'un aslı manzumdur, bu metinde de manzum hali korunmuştur. Metnin Ermeniceden Ermeni harfli Türkçeye çevrilmiş olması, onu diğer çevirilerden farklı bir noktaya taşımakla birlikte, Ermeni harfli Türkçenin kullanımına duyulan ihtiyacın somut bir örneğini gözler önüne sermektedir.

Kaynak metin ile erek metin arasındaki incelemeye dair örnekler ise aşağıda sunulmuştur:

Ermenice Metin (1827)

Երանեալ է այր որ ոչ գնաց 'ի խորհուրդս ամբարշտաց, 'ի ճանապարհի մեղաւորաց նա ոչ եկաց, և յաթոռս ժանտից ոչ նստաւ:

Ne mutludur ki o adam kibirlilerin tavsiyesine uymadı, günahkarların yolundan gelmedi ve zalimin tahtına oturmadı.

Ermeni harfli Türkçe Metin (1827)

Մուրթու օլ քիմսէլէ քի՝ իմանսրզարըն մեշվէրէթլէրինէ վարմատը, կիւնահքեարարըն էօլունտա տուրմատը, վէ միւսիպէթլէրին մեճիսինտէ օթուրմատը:

Mutlu ol kimseye ki imansızların meşveretlerine varmadı, günahkarların yolunda durmadı, ve müsibetlerin meclisinde oturmadı.

Bu örnekte, dinî metin olması sebebiyle *kelimesi kelimesine* çeviri yapılarak kaynak metne sadık kalınmakla birlikte kelime karşılıklarını tamamlayabilmek için *mealen* aynı anlamı verecek kelimelerden de yararlanılarak *ikame* yapılmıştır.

46 Detaylı bilgi için bk. Salime Leyla Gürkan, *Zebur*, TDVİA, 2013, C. 44, 171-173.

47 “*Ermenice bilmeyen veyahut kitabın dilini anlamayan kardaşlerimiz için Ermeniceden Türkçeye yeniden dikkatle tercüme edildi.*” denilmektedir.

Ermenice Metin (1827)

Աձ որ զզեցուցեր ինձ զօրութի, և եղիր յամբօնու ե զճանապարհս իմ:
Tanrı ki beni güçle donatır ve benim yolumu kusursuz kılar.

Ermeni harfli Türkçe Metin (1827)

Ես' ալլահ' սէն պէնի գուվեթ իլէ գուշաթարն, վէ եօլլարընը գուսուրսուզ էլլեաին:
Ya Allah sen beni kuvet ile kuşattın, ve yollarımı kusursuz eyledin.

Bu örnekte “*Աստված*” karşılığı olarak “*Allah*” kelimesinin verilmesi anlam bakımından yanlış olmamakla birlikte kültürel aktarımla *yerelleştirme* yapılmıştır. Bu metnin çevirisinde *kelimesi kelimesine*, *meal* ya da *yerelleştirme* yoluyla çeviri yapılması tercih edilmiştir.

İnceleme alanımıza dâhil ettiğimiz bu metnin diğer iki versiyonundan biri 1868 tarihli Osmanlı Türkçesiyle yazılmış olan Mezamir ve diğeri de 1882’de de basıldığı bilinen Ermeni harfli Türkçe metnin 1903 tarihinde basılmış olandır. Bu metinlerin ortak özelliği aynı şirketin (*Maarif-i Amerikan Bible Şirketi*) desteğiyle aynı matbaada (*Agop Boyacıyan Matbaası*) basılmış olmalarıdır. Öte yandan her ikisinin de kapak sayfasında “*An-asl Muharrer Bulunduğu Lisanı İbraniden Bittercüme*”⁴⁸ ifadesi yer almaktadır.

48 “*Aslında yazılı bulunduğu İbrani dilinden tercümeyle*” denilmektedir.

Osmanlı Türkçesi Metin (1868)

نه مبارکدر اول آدم
که شریرلرک مشورتنده کزمز
و کناهارلرک یولنده طورماز
و مستهزایلرک مجلسنده اوتورماز

Ne mübarek ol âdem
Ki şerirlerin meşveretinde gezmez
Ve günahkârların yolunda durmaz
Ve müstehzilerin meclisinde oturmaz

Ermeni harfli Türkçe Metin (1903)

Նէ միւսարէք տիր օլ սաւեմ
Թի շերիրլերին մէշվերթիսւնէ կէզմէգ,
Վէ կիւնահթէարլաւէրն եօլընտա տուրմազ,
Վէ միւսթեհիլերին մէնլիսիսւնէ օթուրմազ.

Ne mübarektir ol âdem
Ki şerirlerin meşveretinde gezmez,
Ve günahkârların yolunda durmaz,
Ve müstehzilerin meclisinde oturmaz

Bu örnekte *kelimesi kelimesine* çeviri yapılmıştır. Metinlerden Ermeni harfli Türkçe olanı 297 sayfadan, Osmanlı Türkçesi olanı ise 185 sayfadan meydana gelmekle birlikte bütün metin boyunca dipnotlar da dâhil olmak üzere *kelimesi kelimesine* çeviri uygulanmıştır, bu nedenle bu metinlerden tek bir örnek vermekle yetindik. Metinler arasındaki hacimsel fark ise daha çok kitabın baskı boyutu ile alfabe puntosundan kaynaklanmaktadır.

Sonuç olarak, eksilteli anlatım yoluna gidilmesi çoğu zaman anlatımı bozmamış, kaynak metinle erek metin arasındaki bağı zedelememiştir. Sadece anlatım detaylarının kaybı söz konusu olmuş, verilmek istenen duygu ya da düşünce kısalmakla birlikte aşırı farklılaşmamıştır. Metinler Ermeni harfli yazılmasına rağmen genelinde noktalama işaretleri hem Türkçe hem Ermenice imlası bir arada kullanılmıştır. Soru işaretinin Ermeniceye uygun kullanıldığı bir cümlede nokta için Türkçe imlasına uyulmuştur. Dillerarası çevirilerde kelimelere ait alt ya da üst anlamların tercih edilmesi daha çok görülürken dil içi çevirilerde bu kullanıma daha az rastlanmaktadır. Ermeni harfli Türkçe metinlerin daha çok dinî metinlerde kullanıldığını göz önüne aldığımızda kelimesi kelimesine çeviri oranının diğer çeviri stratejilerine göre daha yüksek

olduğu görülebilmektedir. Strauss'un çevirilerin özgün yapıta sadakatini ya da yapıtı uyarlama tarzını açığa kavuşturan henüz hiçbir araştırma bulunmadığı tespitine karşılık olarak, incelediğimiz metinler bağlamında diyebiliriz ki Ermeni harfli Türkçe metinlerin büyük bir bölümü özgün yapıta sadık kalmış olmakla birlikte bazı durumlarda okur kitlesinin özellikleri dikkate alınarak serbest çeviri ya da uyarlama yoluna gidilmiştir. Bundan sonraki süreçte çeviri çeşitleri sunulurken Dil içi çeviri, Dillerarası çeviri, Göstergelerarası çeviri ayırımına ilaveten Equivalent script/Eşdeğer yazı dizgesi kavramının da dikkate alınması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Aksoy, N. Berrin. *Geçmişten Günümüze Yazın Çevirisi*. Ankara: İmge Kitabevi, 2002.
- And, Metin. *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1972.
- Balta, Evangelia. *Gerçi Rum İsek De, Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.
- Cankara, Murat. "Millilik ve Melezlik Arasında Ermeni Harfli Türkçe Metinler." *Notos Öykü* (2015): 39-42.
- Çoruk, Fatma Jale Gül. *Osmanlı Çeviri Geleneğinde Ermeni Çevirmenler ve Çeviri Sorunları*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2022.
- Çoruk, Fatma Jale Gül. *Akabi Hikâyesi*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2023.
- Demircioğlu, Cemal. "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda 'Çeviri'ye Yüklenen İşlevler." *Journal of Turkish Studies* 49 (2018): 179-202.
- Develi, Hayati. *Osmanlı'nın Dili*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2013.
- Duymaz, Ali. *Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Eker, Ümit. *Lehçe İçi Aktarma Yöntemleri: Eski Türkiye Türkçesi-Türkiye Türkçesi Örneği*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.
- Elti di Rodeano, Sveva. "Digraphia: The Story of a Sociolinguistic Term." *Proceedings of Graphemics in the 21st Century*, vol. 1, 111-126. Brest, 2019.
- Ertem, Rekin. *Elifbeden Alfabeğe: Türkiye'de Harf ve Yazı Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.
- Eruz, Sâkine. *Çokkültürlülük ve Çeviri*. İstanbul: Multilingual, 2010.
- Faulmann, Carl. *Yazı Kitabı (Tüm Yerkürenin, Tüm Zamanların Yazı Göstergeleri ve Alfabeleri)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.
- Ferguson, C. A. "Diglossia." *Word* 15 (1959): 325-340.

- Gottlieb, Henrik. "Multidimensional Translation: Semantics Turned Semiotics." *EU High Level Scientific Conference Series: Challenges of Multidimensional Translation* (2-6 May 2005), 1-29. Germany, 2005.
- Gürkan, Salime Leyla. "Zebur." *TDVİA*, C. 44 (2013): 171-173.
- İlhan, Nadir. "Türklerde Alfabe Değişirme Sorunu ve Türk Kültürü Açısından Sonuçları." *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri*, 785-793. 10-15 Eylül 2007.
- Kaçalın, Mustafa S. "Elifbâ." *TDVİA*, C. 11 (1995): 44.
- Kartallıoğlu, Yavuz. "Çeviri Yazılı Metinlerde Türkçenin Ünsüzleri." *Dil Araştırmaları* 6 (2010): 87-146.
- Kesik, Beyhan ve Şermin Baka. *Leylâ ile Mecnun Hikâyesi (İnceleme-Sadeleştirme- Metin- Tıpkıbasım)*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015.
- Koptaş, Rober. "Ermeni Harfleriyle Türkçe." *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, XV-XVI. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002.
- Kurt, Gülfem. *Çeviriye Dair*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Murre-van den Berg, Heleen. "Arabic and its Alternatives: Language and Religion in the Ottoman Empire and its Successors States." *Arabic and its Alternatives: Religious Minorities and their Languages in the Emerging Nation States of the Middle East (1920-1950)*, 16. Leiden, The Netherlands: Brill, 2020.
- Özdoğan, Günay Göksu. *Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Özkan, Nevzat. "Ermeni Harfleriyle Türkçe Metinler Üzerine." *Türkler ve Ermeniler: Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği*, C. 3, 401-416. Kayseri, Türkiye: 20-22 Nisan 2006.
- Pamukciyan, Kevork. *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002.
- Stepanyan, Hasmik. *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005.

Strauss, Johann. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimler Neleri Okurdu (19-20. Yüzyıllar)?” çev. Günil Ayaydın Cebe. *Kritik* 3 (2009): 205-265.

Strauss, Johann. “The Millets and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th Centuries).” *Die Welt des Islams*, New Series, 35, 2 (1995): 189-249.

Tekin, Talat. *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. Ankara: Simurg Yayıncılık, 1997.

Tepeli, Yusuf. “VIII. Yüzyıldan XV. Yüzyıla Kadar Dinî Metinler ve Türkçe.” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8 (1997): 13-22.

Tietze, Andreas. *Akabi Hikayesi*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1991.

Türkmen, Fikret. “Kerem ile Aslı.” *TDVİA*, C. 25 (2002): 283-284.

Ülken, Hilmi Ziya. *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Vartanyan, Hovsep. *Tarihi Napolyon Bonaparte İmparator u Ahaliyi Fransa*. Konstantiniyye, 1895.

[jhttps://www.loc.gov/resource/amedscd.2005553653v2/?sp=12](https://www.loc.gov/resource/amedscd.2005553653v2/?sp=12) (Erişim tarihi: 15.01.2025).

Yücel, Faruk. *Çevirinin Tarihi*. İstanbul: Çeviribilim Yayınları, 2016.

“Armeno-Turkish: Betrayal or Blessing.” *St. Nersess Armenian Seminary*, <https://www.armenianclub.com/2005/10/02/armeno-turkish-betrayal-or-blessing/> (Erişim tarihi: 15.01.2025)

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), 2016 yılından bu yana düzenlediği “Ermeni Konferansları” serisi kapsamında, Türk-Ermeni, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini, 1915 Sevk ve İskân süreciyle ilgili Türk-Ermeni söylem uyumsuzluğunu ve Ermeni iddialarını çok boyutlu yönleriyle ele alan akademisyen, araştırmacı-yazar ve diplomatların çalışmalarına yer vermektedir. AVİM’in kurucusu ve Onursal Başkanı, Emekli Büyükelçi Ömer Engin Lütem’in 6 Ocak 2018’de vefatının ardından, onun anısını yaşatmak amacıyla konferans serisi “Ömer Engin Lütem Konferansları” adıyla sürdürülmüştür. 2024 yılında gerçekleştirilen konferansların bildiri metinlerini ve makalelerini içeren bu kitap, söz konusu akademik tartışmaların kalıcılığını sağlamak üzere, okuyuculara sunulmaktadır.

Ömer Engin Lütem Konferansları Kitabı, Yükseköğretim Kurulu tarafından kayıtlı bir akademik editör ve prestijli bir Bilim Kurulu heyeti tarafından titizlikle değerlendirilmiş ve bilimsel standartlara uygun şekilde yayıma hazırlanmıştır.

İletişim / Contacts

Süleyman Nazif Sokak No:12/B Daire: 2-3-4
06550 Çankaya - ANKARA/TÜRKİYE
Tel: +90 (312) 438 50 24 • Fax: +90 (312) 438 50 26
E-mail: info@avim.org.tr

www.avim.org.tr

 avrasyaincelemelerimerkezi

 @avimorgtr
@avimorgtrEN

 avimorgtr

 avimorgtr

ISBN-13: 978-625-94066-4-0

9 786259 406640

Fiyatı: 400 TL